

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**TOSHKENT VILOYATI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI**

“Tasdiqlandi”

O‘quv va ilmiy ishlari bo‘yicha prorektor

2019- yil “ ___ ” _____

O‘QITUVCHI NUTQI MADANIYATI

FANIDAN O‘QUV-USLUBIY MAJMUA

Chirchiq – 2019

O‘quv-uslubiy majmua TVCHDPI o‘quv-uslubiy kengashining 2019-yil
“_____” _____dagi _____-sonli qarori bilan tavsiya etilgan.

Tuzuvchi:

R.Rasulov – O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası professori, f.f.d.

Taqrizchi:

Shofqorov Abdishukur – TVCHDPI O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası o‘qituvchisi,
filologiya fanlari nomzodi.

Narimova Gulnora – Nizomiy nomidagi TDPU O‘zbek, qozoq tili va
adabiyoti kafedrası dotsenti v.b., filologiya fanlari
nomzodi.

Tarix va tillar fakulteti dekani:

2019 – yil «_____» _____
imzo

« O‘zbek tili va adabiyoti » kafedrası mudiri:

2019 – yil «_____» _____
imzo

MUNDARIJA

I. O‘QUV MATERIALLAR

1.1. Ma’ruza mashg‘ulotlari

1.2. Amaliy mashg‘ulotlar

1.3. Adabiyotlar ro‘yxati.....

II. MUSTAQIL TA’LIM MASHG‘ULOTLARI.....

III. GLOSSARIY.....

IV. ILOVALAR.....

4.1. Fan dasturi.....

4.2. Ishchi fan dasturi.....

4.3. Tarqatma materiallar.....

4.4. Testlar.....

I.O'QUV MATERIALLAR
MA'RUZA MASHG'ULOTLARI

MAVZU: O‘QITUVCHI NUTQI MADANIYATI FANI, UNING MAQSADI, VAZIFASI VA MUAMMOLARI.

- 1. O‘qituvchi nutqi madaniyati fani, maqsadi va vazifalari.
- 2. Nutq madaniyati tarixidan.
- 3. Nutq madaniyati muammosining asoslanishi.
- 4. Nutq madaniyati va til madaniyati.

Nutq madaniyati haqidagi ta’limot qadimgi Rim va Afinada shakllangan bo‘lsa ham, unga qadar Misr, Assuriya, Vavilon va Hindiston kabi mamlakatlarda paydo bo‘lganligi notiqlik san’ati tajribasidan ma’lum. Ushbu davrlarda jamiyatning rivojlanishi, savdo - sotiqning, sud ishlarining nihoyatda taraqqiy etishi notiqlikni san’at darajasiga ko‘tardi. Chunki u paytlarda davlat arboblarning obro‘ - e’tibori va yuqori lavozimlarga ko‘tarilishi, ularning notiqlik mahoratiga ham bog‘liq bo‘lgan. Notiqlik san’ati sarkardalik mahorati bilan barobar darajada ulug‘langan.¹ Mashhur notiq Sitseron: «Tarixda yo yaxshi harbiy sarkarda, yo yaxshi notiq bo‘lish kerak», degan ekan. Bu gapda katta hikmat bor. G‘arbiy sarkardaning itoatida ko‘p sonli lashkar bo‘lishini tasavvur qilsak, bu so‘z tasodifiy o‘xshatish emasligiga amin bo‘lamiz. Grek va Rim notiqdori Aristotel, Demosten, Sitseron, Kvintilian kabi nazariyotchilarning hayotiy tajribalari ham bunga misoldir. Ular kishilik jamiyatida ritorika va notiqlik san’atining o‘ziga xos maktabini yaratdilar. Sitseronning «Notiqlik haqida», «Notiq», «Brut» asarlari, Mark Fabiy Kvintilianning «Notiq bilimi haqida», Aristotelning «Ritorika» kabi asarlari ham qadimgi Gretsiya va Rimda madaniy nutq, notiqlik nazariyasi ancha rivojlanganligini ko‘rsatadi.

O‘rta Osiyo madaniyati tarixida ham nutq madaniyati o‘ziga xos mavqega egadir. Sharqda, jumladan, Movarounnahrda notiqlik, voizlik, ya’ni va’zxonlik «Qur‘on»ni targ‘ib qilish bilan mushtarak holda so‘zning ahamiyati, ma’nosi va undan o‘rinli foydalanish borasida ko‘p yaxshi fikrlar aytilgan. Ana shu nuqtai nazardan qaralsa, «Nutq odobi», «Muomala madaniyati» nomlari bilan yuritilib kelingan «nutq madaniyati» tushunchasi juda qadimdan olimlar, ziyolilarning diqqatini tortgan: Abu Rayxon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, ibn Sino, Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Mahmud Koshg‘ariy, Mahmud Zamaxshariy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, So‘fi Olloyor, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy kabi ulug‘ siymolar nutq odobi masalalariga, umuman, nutqqa jiddiy e’tibor berish bilan birga tilga, lug‘atga, grammatikaga va mantiqshunoslikka oid asarlar yozganlar. Buyuk qomusiy olim Beruniy (973-1048) o‘zining «Geodeziya» asarida har bir fanning paydo bo‘lishi va taraqqiy etishi inson hayotidagi zaruriy ehtiyojlar talabi bilan yuzaga kelishini aytadi. Uningcha, grammatika, aruz va mantiq fanlari ham shu ehtiyojning hosilasidir.

Ulug‘ vatandoshimiz Abu Nasr Forobiy to‘g‘ri so‘zlash, to‘g‘ri mantiqiy xulosalar chiqarish, mazmundor va chiroyli nutq tuzishda leksikologiya, grammatika va mantiqning naqadar ahamiyati kattaligi haqida shunday deydi: «Qanday qilib ta’lim berish va ta’lim olish, fikrni qanday ifodalash, bayon etish, qanday so‘rash va qanday javob berish (masalasi)ga kelganimizda, bu haqda bilim-larning eng birinchisi jismlarga va hodisalarga ism beruvchi til haqidagi ilmlar deb tasdiqlayman....».

Kaykovus tomonidan 1082-1083 yillarda yaratilgan, qadimgi Sharq pedagogikasining ajoyib asarlaridan biri hisoblangan «Qobusnoma» da ham nutq odobi va madaniyati haqida ibratomuz fikrlar aytilgan. Asar 44 bobdan iborat bo‘lib, uning 6-, 7- boblari so‘z odobi haqidadir. Muallif farzandiga qilgan nasihatlar orqali o‘quvchini yoqimli, muloyim, o‘rinli so‘zlashga, behuda gapirmaslikka undaydi. So‘zlaganda o‘ylab, har bir fikrdan kelib chiqadigan xulosani ko‘z oldiga keltirib, gapirish kerakligini, kishi kamtar bo‘lishi, o‘zini xalq orasida oddiy tutishi lozimligini eslatib, mahmadonalik qilish, ko‘p gapirish donolik belgisi emasligini shunday ifodalaydi: «Ey farzand, agar har nechakim suxandon bo‘lsang, o‘zingni bilg‘ondan kamroq tutg‘il, to so‘zlash vaqtida nodon va beburd bo‘lib qolmag‘aysan. Ko‘b bilib, oz so‘zlag‘il va kam bilib ko‘p so‘z demag‘il. Nima uChunki, aqlsiz shundoq kishi bo‘ladur - u ko‘b so‘zlar. Deb durlarki, xomushliq salomatlik sababidur, Chunki ko‘b so‘zlaguchi oqil kishi bo‘lsa ham, avom uni aqlsiz derlar».¹

Ulug‘ shoir Yusuf Xos Hojib turkiy xalqlarning XII asrdagi ajoyib badiiy yodgorligi bo‘lgan «Qutadg‘u bilig» («Baxt keltiruvchi bilim») asarida so‘zlarni to‘g‘ri tanlash va to‘g‘ri qo‘llash haqida:

¹ R.Qo‘ng‘urov, E.Begmatov, Yo.Tojiyev Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. -T.: 1992. 6-bet.

¹ Kaykovus Qobusnoma -T.: 1986, 45-bet.

«Bilib soʻzlasa soʻz bilig sanalur» degan edi. Qisqa soʻzlash, soʻzlarga iloji boricha koʻproq maʼno yuklash haqida:

Ugush soʻzlama soʻz biror soʻzla oz,
Tuman soʻz tugunini bu bir soʻzla yoz,

deydi. Mazmuni: soʻzni koʻp soʻzlama, kamroq soʻzla. Tuman (ming) soʻz tugunini shu bir soʻz bilan ech. Gapirishdan maqsad soʻzlovchi koʻzda tutgan narsa, hodisa, voqealarni tinglovchiga toʻgʻri, taʼsirchan etkazishdan iborat. Shunday ekan, nutqning toʻgʻriligi, ravonligi va mantiqiyligiga erishish muhim ahamiyat kasb etadi. Mutafakkir soʻzlovchini tilning ahamiyatini tushungan holda, hovliqmasdan, soʻzning maʼnolarini yaxshi anglab, nutqni ravon qilib tuzishga chaqiradi.

Adib Ahmad Yugnakiy (XII-XIII) ham soʻzlaganda nutqni oʻylab, shoshmasdan tuzishga, keraksiz, yaramas soʻzlarni ishlatmaslikka, mazmundor soʻzlashga chaqiradi. Notoʻgʻri tuzilgan nutq tufayli keyin xijolat chekib yurmagin, deb soʻzlovchini ogohlantiradi:

Oʻqub soʻzla soʻzni eva soʻzlama,
Soʻzung kizla kedin, boshing kizlama.

Mazmuni: (Soʻzni oʻqib soʻzla, shoshib gapirma, keraksiz yaramas soʻzlarni yashir, yaramas gaping tufayli keyin boshingni yashirib yurma)¹.

Nutq odobi deb yuritilgan qoida va koʻrsatmalarda sodda va oʻrinli gapirish, qisqa va mazmundor soʻzlash, ezmalik, laqmalikni qoralash, keksalar, ustozlar oldida nutq odobini saqlash, toʻgʻri, rost va dadil gapirish, yolgʻonchilik, tilyogʻlamalikni qoralash va boshqa shu kabi mavzularda soʻz boradi.

Oʻrta Osiyo notiqligining oʻziga xos xususiyatlari shundan iborat ediki, u, eng avvalo, oʻsha davr tuzumining manfaatlariga xizmat qilar edi. Bu davrda notqlik saʼnati ustalarini nadimlar, qissagoʻylar, masalgoʻylar, badihagoʻylar, qiroatxonlar, muammogoʻylar, voizlar, goʻyandalar, maddohlar, qasidaxonlar deb yuritilishi ham ana shundan dalolat beradi. Ammo tilning yaratuvchisi xalq ekanligini va uning, eng avvalo, xalqqa xizmat qilishini toʻgʻri anglovchi sogʻlom fikrli kishilar uning ijtimoiy mohiyatini doimo toʻgʻri tushunib kelganlar. Navoiyning davlat arbobi sifatida mehnatkash xalq oldida qilgan chiqishlari, uning til haqida aytgan fikrlari buning dalilidir. Alisher Navoiyning «Muhokamat ul-lugʻatayn», «Mahbub ul-qulub», «Nazm ul-javohir» asarlari oʻzbek tilida nutq tuzishning goʻzal namunalari boʻlishi bilan birga uning mukammallashishiga ham katta hissa qoʻshdi. U oʻzining «Mahbub ul-qulub» asarida shunday deydi: «Til muncha sharaf bila nutqning olatidur va ham nutqdirki, gar nopisand zohir boʻlsa, tilning ofatidur...»¹ yaʼni, til shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir, agar u oʻrinsiz ishlatilsa, tilning ofatidir.

Alisher Navoiy mayin, yoqimli, shirali ovoz bilan soʻzlash odobi haqida shunday yozadi: «Soʻzni koʻnglungda pishqormaguncha tilga keltirma, harnakim koʻnglungda boʻlsa, tilga surma». Mazmuni («Soʻzni koʻnglingda pishitib olmaguncha, soʻzlama, koʻnglingda boʻlgan har qanday fikni ham ayta berma»).

Oʻzbek badiiy nutqi tarixida Zahiriddin Muhammad Bobur alohida oʻrin tutadi. Shoirning nazmi va «Boburnoma»si oʻzbek nutqining goʻzal namunalari. Bobur oʻzi hammabop yozish bilan birga boshqalarga ham shunday ish tutishni maslahat beradi. Jumladan, oʻgʻli Humoyunga yozgan bir xatida birovga yuborilgan maktubni muallifning oʻzi bir necha bor oʻqib koʻrishiga, uning ravonligiga, soʻzlarning koʻzda tutilgan maʼnoni toʻgʻri aks ettirganligiga ishonch hosil qilganidan soʻng joʻnatishga chaqiradi.

Koʻrinadiki, Sharq mutafakkirlari notiq oldiga tilni puxta oʻrganish, uning lugʻaviy boyligi va grammatikasini puxta egallash, mantiqli soʻzlashni oʻrganish, nutqni ichki (mazmun) va tashqi (shakl) koʻrinishiga birday eʼtibor berish, goʻzal va taʼsirchan nutq tuza bilish, til boyligini maqsadga muvofiq hamda oʻrinli ishlatish vazifalarini qoʻyadilar va ularning ijrosini kuzata-dilar, chuqur tahlil etadilar.

¹ Qarang: Ahmad Yugnakiy, Hibatul – haqoyiq. -T. 1971, 78–bet.

¹ Alisher Navoiy. Mahbub-ul qulub. 14-tom, -T.: 1998, 94-bet.

«Nutq madaniyati va notiqlik san'ati» fani o'ziga xos amaliy soha sifatida tilshunoslikning nazariy fanlaridan olingan bilimlarga suyangan holda to'g'ri, ta'sirli nutq tuzish yo'llarini o'rgatadi. U til, til me'yorlari, nutq, nutqning sifatlari, nutqiy uslublar, nutqda uchrashi mumkin bo'lgan kamchilik va xatolar, nutq talaffuziga doir muammolar yuzasidan bahs yuritadi.

«Nutq madaniyati va notiqlik san'ati» fani o'z tekshirish ob'ekti va vazifalariga ega. Uning tekshirish predmeti nutqning lisoniy qurilishi, adabiy til me'yorlari va nutqning kommunikativ (aloqa uchun kerakli) fazilatlaridir. Nutq madaniyati nazariyasida til me'yorlari markaziy tushuncha hisoblanadi. Til madaniyatining asosiy tekshirish ob'ekti adabiy til me'yorlari, asosiy vazifasi esa ushbu me'yordagi ikkilanishlarni bartaraf etish bo'lmog'i kerak.

«Nutq madaniyati va notiqlik san'ati» fani adabiy til me'yorlarini, uning tarixiyligini, taraqqiy etib borishini undagi ba'zi birliklarning eskirishi, ular o'rnida yangi me'yoriy birliklarning paydo bo'lishini kuzatib, qayd etib boradi. Biroq bu fan adabiy me'yorlarni yaratmaydi, ba'zi bir hodisalarni me'yor sifatida majburan kiritmaydi. Balki o'zbek milliy adabiy tili faoliyatini, uning rivojlanishini kuzatib boradi, ob'ektiv qonunlarini kashf etadi, shular asosida tavsiyalar beradi.¹

«Nutq madaniyati va notiqlik san'ati» fani hozirgi o'zbek adabiy tilini o'rganar ekan, shu adabiy til asosida vujudga keladigan barcha nutq turlari, adabiy tilga asos bo'luvchi xalq tili shevalari ham uning ob'ektiga daxldordir. Nutq madaniyati sohasi adabiyotshunoslik, poetika, estetika, etika, pedagogika, mantiq, ruhshunoslik, siyosatshunoslik sohalari bilan bog'liq. Milliy mustaqillik mafkurasi tarkibiy qismi hisoblanmish Davlat tili siyosati va unga oid huquqiy hujjatlar nutq madaniyatining asosiy ashyolaridandir. Notiqlik va voizlik san'tiga oid asarlar, o'zbek madaniy nutqiga asos bo'lgan milliy adabiy meros namunalari, o'zbek milliy hujjatchiligi hamda davlat tilida ish yuritish qonun - qoidalari majmuasi nutq madaniyati fanining asosiy ob'ektlaridandir.

Keyingi yillarda oliy o'quv yurtlarining barcha fakultetlarida «Nutq madaniyati va notiqlik san'ati» fanining o'qitilayotganligi quvonarli holdir. Yosh avlodni tarbiyalashdek o'ta mas'uliyatli vazifani o'z zimmasiga olayotgan talabaning o'z fanini chuqur o'rganishining o'zi etarli emas. Chunki «o'qituvchining nutqi o'tmas, nochor bo'lsa, uning bilimi qanchalik chuqur va tugal bo'lmasin, o'ziga ham azob, o'quvchi sho'rlikka ham azob. Ona tilida puxta, lo'nda va shirador nutq tuza olish malakasi va mahorati matematika o'qituvchisi uchun ham, ona tili o'qituvchisi uchun ham birday zaruriy fazilatdir. O'qituvchi go'zal, o'zni ham, so'zni ham qiynamaydigan ravon va ifodalarga boy nutqi bilan o'quvchilarni mahliyo etib, bermoqchi bo'lgan bilimni yosh inson shuuriga osonlik bilan olib kiradi. Zotan, ona tili milliy ma'naviyatimizning, dunyoni teran idrok etishimizning zaminidir».

Hozirgi o'zbek adabiy tilining to'liq shakllanganligi va ulkan ijtimoiy vazifani bajarayotganligi ayni haqiqatdir. Bu til xalqimiz uchun umumiy til sifatida shakllandi.

O'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi Respublikamizda davlat ishlarining, o'qish-o'qitish, ta'lim-tarbiya, targ'ibot-tashviqot ishlarining shu tilda olib borilishi uchun juda katta imkoniyat yaratdi. Tilga bo'lgan munosabat tubdan o'zgardi, uning barcha imkoniyatlarini o'rganish ishlari keng ko'lamda olib borilmoqda. Ayni vaqtda, shuni ham aytish joizki, tilning ijtimoiy vazifasining bajarilish darajasini belgilovchi omillardan biri bo'lmish nutq madaniyati sohasini chuqurroq o'rganish oldimizga qo'yilgan muhim masalalardan biri hisoblanadi. Chunki nutqimizdagi nuqson va kamchiliklarni bartaraf qilish, nutq madaniyatini har qachongidan ham yaxshiroq rivojlantirish umumdavlat ahamiyatiga ega bo'lgan siyosiy va ijtimoiy masaladir. Bu masala bilan shug'ullanish ishiga faqat tilshunoslarga emas, respublikamizda istiqomat qiluvchi barcha soha vakillari e'tibor berishlari maqsadga to'la muvofiqdir. Chunki, nutq madaniyati umuminsoniy madaniyatning tarkibiy qismi bo'lib, kishilarni yuksak madaniyat sohibi bo'lishlarini belgilaydi. Bu masalaning bir jihati bo'lsa, ikkinchi jihati biz xalqaro doirada ikki qarama - qarshi ijtimoiy guruh o'rtasida mafkuraviy kurash nihoyatda keskinlashgan bir davrda yashamoqdamiz. Bu narsa ham mafkuraviy kurashning asosiy quroli bo'lgan tilning har qachongidan ham o'tkir va keskin bo'lishini taqozo etadi. Birinchi prezidentimiz I.A.Karimov ham bunga alohida e'tibor berib shunday degan: «G'oyaga qarshi faqat g'oya, fikrga qarshi faqat fikr, jaholatga qarshi faqat ma'rifat bilan bahsga kirishish, olishish mumkin».¹

¹ T.Qudratov. Nutq madaniyati asoslari. T.: 1993, 15-16-betlar.

¹ I.A.Karimov. Barkamol avlod orzusi.-T.2000. 35-bet.

«O‘qituvchi va o‘quvchi munosabatidagi majburiy itoatkorlik o‘rmini ongli intizom egallashi juda qiyin kechyapti. O‘qituvchining bosh vazifasi o‘quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko‘nikmalarini hosil qilishdan iboratligini ko‘pincha yaxshi tushunamiz, lekin, afsuski, amalda, tajribamizda unga rioya qilmaymiz.

Demokratik jamiyatda bolalar, umuman, har bir inson erkin fikrlaydigan etib tarbiyalanadi. Agar bolalar erkin fikrlashni o‘rganmasa, berilgan ta‘lim samarasi past bo‘lishi muqarrar. Albatta, bilim kerak. Ammo bilim o‘z yo‘liga. Mustaqil fikrlash ham katta boylikdir». ^{2 2} Maktabda nutq tadbirkorligini singdirish o‘qituvchining bosh vazifasidir. U birinchi soatdan boshlab to oxirgi mashg‘ulotgacha o‘quvchilarda nutq madaniyati (tadbirkorligi)ni tarbiyalashga xizmat qilishi kerak.

Boshqacha aytganda «Ayni paytda nutqiy madaniyat tarbiyasi bilan maktabdagi, hech bir istisnosiz, barcha o‘quv fanlari ham bilvosita shug‘ullanishi kerak. Matematika bo‘ladimi, fizika yoki tarix bo‘ladimi, o‘qituvchi o‘z nutqiy madaniyati bilan namuna ko‘rsatishi, tegishli fan sohasining tugal tilini namoyish etishi va shu yo‘l bilan o‘quvchidagi so‘z sezgisiga kuch berishi maqsadga muvofiq. Ta‘lim amaliyotida ko‘rgazmalilik azaldan eng zaruriy omil sifatida qarab kelinadi, shuning uchun o‘qituvchi juda ko‘p vaqtini turli ko‘rgazmali qurollar tayyorlashga sarflaydi. Bu ma‘qul, ammo, unutmazlik kerakki, nutqiy madaniyatni o‘rgatish, chiroyli so‘z zavqini o‘stirish, umuman, til estetikasi tarbiyasida, asosiy, jonli ko‘rgazmali qurol o‘qituvchining o‘zidir»,¹ uning nutqidir, nutq ma‘naviyatidir.

Takrorlash uchun savollar:

1. Nutq madaniyati haqidagi ta‘limot qaerda shakllangan?
2. Sharqda nutq madaniyati masalalari bilan shug‘ullangan mutafakkirlardan kimlarni bilasiz?
3. «Nutq madaniyati va notiqlik san‘ati» fanining maqsad va vazifasi nimalardan iborat?

Tayanch tushunchalar

Nutq - (arabcha) fikrni so‘z orqali ifodalash.

Nazm - (arabcha) she‘riy asar: she‘riyat janri, she‘r o‘lchovi.

Nasr - (arabcha) proza, prozaik asar, proza janri.

Aruz-she‘r tuzilishida qisqa va cho‘ziq hijo (bo‘g‘in)larning ma‘lum tartibda guruhlanib, takrorlanib kelishiga asoslangan vazn sistemasi. Aruz vazni.

Mantiq - (arabcha) tafakkur shakli va qonunlari haqidagi fan logika.

Madaniyat - (arabcha) ta‘lim - tarbiyalilik va ziyolilik.

NUTQ MADANIYATI

SOHASI

² I. A. Karimov. O‘sha asar. 17-bet.

N. V. Manjildev. Ma‘rifat manzillari. -T.: 1999. 52 - bet.

**ADABIYOT
- SHUNOS-
LIK**

ESTETIKA

MAVZU: NUTQ MADANIYATI VA ADABIY TIL. ADABIY ME'YOR(NORMA). ADABIY TILI ME'YORLARI ADABIY ME'YOR TA'RIFI

- Adabiy me'yor va nutq madaniyati.
- Adabiy me'yorlar tasnifi.
- O'zbek adabiy tili me'yorlari.

Madaniyat tushunchasi nihoyatda keng bo'lib, u jamiyat hayoti va faoliyati bilan bog'liq bo'lgan deyarli barcha jarayonlarni, yo'nalishlarni, hodisalarni qamrab oladi.

Nutq madaniyati jamiyat hayotining, jamiyat madaniyatining o'ta muhim ajralmas tarkibiy qismi, muayyan voqeligi, ko'rinishi sifatida alohida ahamiyatga egadir. U fikr almashish, muomala so'zlash kabi kundalik, doimiy, zaruriy jarayonlarni o'z ichiga oladi, ular orqali voqelikka aylanadi, ta'sir qilish quvvatiga ega bo'ladi.

Demak, nutq madaniyati nutq bilan, nutq faoliyati bilan bevosita bog'liq ekan, til nima, nutq nima degan savollarning kelib chiqishi mutlaqo tabiiy va mantiqiydir.

Til va nutq o‘zaro dialektik bog‘liq ijtimoiy-tarixiy, ijtimoiy-psixik hodisalar bo‘lib, til aloqa quroli sifatida, nutq esa aloqa usuli sifatida mavjuddir.

Nutq - bu til deb ataluvchi, ijtimoiy-individual noyob quroldan foydalanish jarayoni, til birliklari, imkoniyatlarining ob‘ektiv borliq, tafakkur hamda vaziyat bilan o‘zaro zaruriy, doimiy munosabatda namoyon bo‘lishidir. Nutq bu rasmiy tildir. U keng ma‘noda so‘zlardan, so‘z birikmalari va gaplardan tashkil topadi.

Madaniy gapirishga intilish tushunchasi barcha xalqlarda qadimdan mavjud. Bu tushuncha muayyan lisoniy me‘yorlar, etik va estetik talablar bilan aloqador bo‘lgan tushunchadir. Demak, nutq madaniyati tushunchasi har bir xalq tili va millat ma‘naviyatini belgilovchi (ko‘rsatuvchi) etik va estetik hodisadir.

Nutq madaniyati faqatgina adabiy tilni ongli va maqsadga muvofiq me‘yorlashga (uni qayta ishlash va boyitishga) qaratilgan harakatlarga emas, balki millatning umumiy madaniyatini ko‘tarish, odamlarda ma‘lum «til didi»ni tarbiyalashga xizmat qiluvchi faoliyat hamdir.

Nutq madaniyati termini tilshunoslikda uch xil hodisani ifoda etadi:

- 1) madaniy nutqning, ya‘ni nutqiy hodisaning nomi;
- 2) madaniy nutq tushunchasi bilan bog‘liq va nutq madaniyati deb yuritiluvchi ilmiy muammoning nomi;
- 3) nutq madaniyati muammolarini o‘rganish bilan shug‘ullanuvchi sohaning, tilshunoslik fani bo‘limining nomi.

Keltirilgan uchta hodisaning har biri murakkab ko‘rinishlariga, qirralariga ega, ularni bir-biri bilan qorishtirmaslik lozim.¹

Shunday qilib:

1. Nutq madaniyati adabiy til rivojining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri (Praga lingvistik maktabi).
2. Nutq madaniyati (til madaniyati) --- bu adabiy til me‘yorlarining shakllanishi va silliqanishiga yordamlashishdan iborat bo‘lgan faoliyat, ya‘ni til rivojiga ongli aralashuvdir (Praga lingvistik maktabi).
3. Nutq madaniyati tilni, uning qonun-qoidalarini ongli idrok qilish, aniq, ravshan, ifodali nutq tuza olish mahoratidir (A.Gurevich va b.).
4. Nutq madaniyati kishilarning o‘zaro to‘liq va teran fikrlashishi, tilning barcha imkoniyat va vositalarini puxta egallashidan iboratdir (B.N.Golovin va b.).
5. Nutq madaniyati faqat to‘g‘ri nutqgina emas, balki uquvlilik hamda nutqiy chechanlik hamdir (G.O.Vinokur va b.).
6. Nutq madaniyati til vositalaridan o‘rinli foydalangan holda maqsadga muvofiq so‘zlash va yoza olish san‘atidir. (A.I. Yefimov).
7. Nutq madaniyati bu, avvalo, fikrlash madaniyatidir. (D.Ye.Rozental va boshqalar)
8. Milliy o‘ziga xosligi bilan ham ajralib turuvchi nutq madaniy nutqdir. (M.Agafonova).²

Xulosa shuki, nutq madaniyati tilni - aloqa – aralashuv qurolini ishlatishga bo‘lgan munosabatdir. Til vakillarida bu noyob qurolning imkoniyatlariga munosabat, uni ishlatishdagi boshqa omillar: tafakkur, ong, borliq, turli vaziyat va holatlar, maqsadga bo‘lgan munosabat qanchalik yuqori saviyada bo‘lsa, nutq madaniyati ham shunchalik yuqori saviyada bo‘ladi. Aksincha bo‘lsa-chi, unda nutq madaniyati ham past saviyada bo‘lishi muqarrar.

Nutq madaniyati to‘g‘risida gap borar ekan, tabiiyki, nutqda so‘zlarning o‘rinli va o‘rinsiz ishlatilishi to‘g‘risida ham bahs boradi. Qo‘llangan til birligini to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri deyilganda, albatta, ma‘lum bir o‘lchov (mezon) ga asoslanishimiz tayin. Mana shu o‘lchov (mezon) tilshunoslikda adabiy til me‘yori deb yuritiladi.

Har bir lahjaning, so‘zlashuv tilining, adabiy tilning o‘z me‘yorlari bo‘lganidek, nutqning alohida ko‘rinishlari bo‘lgan argolar, jargonlar ham o‘z me‘yoriga ega. Xususiyl me‘yorlar quyidagicha ko‘rsatiladi: 1. Dialektal me‘yor. 2. So‘zlashuv nutqi me‘yori. 3. Argolar, jargonlar me‘yori. 4. Adabiy til me‘yori (adabiy me‘yor).

¹ E.Begmatov, A.Boboyeva, M.Asomiddinova, B.Umurqulov, O‘zbek nutqi madaniyati ocherklari. -T.: 1998, 31 – bet.

² E.Begmatov, A.Boboyeva, M.Asomiddinova, B.Umurqulov, O‘zbek nutqi madaniyati ocherklari. 45-bet.

Adabiy me'yor. Ma'lum bir hududda tarqalgan uzun imkoniyatlari o'sha hududda yashovchi aholi uchun istisnosiz tushunarli bo'ladi, ya'ni aloqani engil amalga oshirishga imkon beradi. Bu- tilning o'zi me'yordan iboratligini ko'rsatadi. Me'yor -- tilning yashash shaklidir.¹

Adabiy me'yor uzusga asoslanadi, undan olinadi. Adabiy me'yor adabiy til bilan birga tug'iladi, badiiy adabiyotning, xalq madaniyatining taraqqiyoti bilan rivojlanib, o'z qonun -qoidalarini mustahkamlab boradi.

Adabiy me'yor uzusdan olinganligi sababli hamma uchun tushunarli bo'ladi. Shuning uchun jamiyat taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etadi. Jamiyat a'zolarini uyushtirishda, katta vazifalarga otlantirishda adabiy til, uning me'yorlari jamiyat uchun nihoyatda zarurdir.²

O'zbek adabiy tili me'yorlari ilmiy asarlarda quyidagicha tasnif qilinadi:

1. Leksik - semantik me'yor.
2. Talaffuz – (orfoepik) me'yor.
3. Yozuv (grafika) me'yor.
4. Fonetik me'yor.
5. Aksentologik (urg'uni to'g'ri qo'llash) me'yor.
6. Grammatik (morfologik va sintaktik) me'yor.
7. So'z yasaliş me'yorlari.
8. Imloviy me'yor.
9. Uslubiy me'yor
10. Punktuation me'yor.³

Adabiy me'yorning og'zaki va yozma ko'rinishlari mavjud bo'lib, og'zaki adabiy me'yorning rivojlanishiga xalq qiziqchilari, askiyachilari, latifago'y xalq shoir - baxshilari katta hissa qo'shsalar, yozma adabiy me'yorning shakllanishida belgilangan yozuv shakli asosida yozib qoldiriladigan yozma adabiyotning xizmati cheksizdir. Umuman olganda, adabiy til me'yorini o'rganish yangi hodisa emas. Til me'yori va adabiy me'yor muammo sifatida nutq madaniyati ilmiy soha deb tan olingunga qadar ham o'rganib kelingan. Adabiy til me'yori, uning shakllanish, rivojlanish, stabillashuv qonuniyatlari nutq madaniyati sohasining tekshirish ob'ekti hisoblanadi.

Nutq madaniyati sohasining adabiy til me'yoriga yondashuvi quyidagi xususiyatlari bilan grammatik munosabatda farq qiladi.

a) nutq madaniyati adabiy til me'yoridagi o'zgarib, buzilib turuvchi nutqiy nuqsonlarni yuzaga keltiruvchi xususiyatlarni topishi va ularni tuzatishga intilishi lozim;

b) nutq madaniyati adabiy til me'yorini doimiy rivojlanib, o'zgarib turuvchi hodisa sifatida tekshirishi va adabiy til me'yori sistemasidagi yangi holatlarni, o'zgarayotgan, o'zgarigan holatlarni, shuningdek, «o'lgan», iste'moldan chiqqan holatlarni hisobga olishi kerak.

v) nutq madaniyati adabiy til me'yori sistemasidagi qarama - qarshi holatlarni belgilashi hamda tilning barcha yaruslari bo'yicha tekshirishi lozim².

Nutq madaniyati adabiy me'yorni ma'lum maqsad bilan, anig'i madaniy nutqning chegarasi va vositalarini aniqlash maqsadida o'rganadi. Shu sababli, nutq madaniyati sohasi adabiy til va uning me'yoriy sistemasini baholaydi va nazorat qiladi. Nutq madaniyati sohasi adabiy tilga yondashadi, ya'ni adabiy til rivojiga ogli aralashadi.

Ma'lumki, tilning paydo bo'lishi va rivojlanishi jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqdir. U jamiyat taraqqiyoti, mehnat faoliyati jarayonida yuzaga keladigan, faqat jamiyatda, odamlar orasida mavjud bo'ladigan ijtimoiy hodisadir. Jamiyat rivojlangan sari til ham shakllanib boradi. Demakki, shu tilda so'zlashuvchi millatning ma'naviyati yuksalib, nutqiy malakasi ortib boradi. Aks holda til tanazzulga yuz tutadi. Bu esa nutqiy malakaning so'nishiga, ma'naviyatning qashshoqlanishiga olib keladi.

Jamiyatda yashayotgan har bir shaxs alohida nutq egasi sanaladi. Lekin ularning hammasi uchun umumiy bo'lgan nutqiy qurol shu jamiyatning yagona tili hisoblanadi.

¹ T.Qudratov. O'sha asar 38-bet.

² T.Qudratov. O'sha asar 1993, 40-bet.

³ R.Qo'ng'urov, E.Begmatov, Yo.Tojiyev Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. -T.: 1992. 38-bet.

² R.Qo'ng'urov, E.Begmatov, Yo.Tojiyev.O'sha asar. 39-bet.

Inson nutq faoliyatida adabiy til madaniyati qoidalarini mukammal bilgani holda, ayniqsa, badiiy adabiyotlarni, gazeta va jurnallarni o'qishi, radio va televideniyaning kuzatib borishi orqali hamda tinimsiz mustaqil shug'ullanishi natijasida nutqiy malakaga ega bo'ladi.

Adabiy til madaniyatini chuqur egallagan insongina nutq madaniyatiga ega bo'ladi. Til madaniyatini egallashda tilga bo'lgan e'tibor, unga chinakam muhabbat va hurmat muhim rol o'ynaydi. Adabiy til va uning me'yorlarini shunchaki qiziqish yoki u bilan nomigagina shug'ullanish orqali egallab bo'lmaydi.

Insonning nutq faoliyati uch ko'rinishda namoyon bo'ladi.

Bular - so'zlash, mutolaa qilish va eshitish. So'zlash deyilganda, so'zlovchining ma'lumot, maslahat berishi, buyurishi, o'ziga noma'lum bo'lgan narsalar haqida so'rashi tushuniladi. So'zlaganda so'zlovchining bilimi, madaniyati, axloqi, odobi yuzaga chiqadi. So'zlashning monologik va dialogik ko'rinishlari mavjud.

Mutolaa qilish o'quvchining yozma nutq orqali asar muallifi, obrazlari bilan muloqatidir. Mutolaa tufayli yozma nutqda aks etgan voqea - hodisadan xabardor bo'ladi.

O'rta maktabda ta'lim olayotgan yoshlarni, ya'ni, jamiyatning yangi ijtimoiy kuchlarini etishtirishda o'qituvchi mas'ul hisoblanadi. Jamiyat o'qituvchining qo'liga yosh avlodni, ya'ni o'z kelajagini ishonib topshiradi. Uning kamol topishida o'qituvchining nutqi o'ta muhimdir. Demak, o'qituvchilik kasbi insonparvarlik, vatanparvarlik, yuksak madaniyat bilan birga yuqori darajadagi nutqiy malakaga ham ega bo'lishini talab qiladi.

Takrorlash uchun savollar:

Nutq madaniyati nima?

1. Til madaniyati bilan nutq madaniyati qaysi jihatlariga ko'ra o'zaro farq qiladi?
2. Adabiy me'yor nima? U nimaga asoslanadi?
3. Nutqiy malakaga qanday erishish mumkin?

Tayanch tushunchalar

1. Morfema - (grekcha) tilshunoslikka oid termin bo'lib, so'zning ma'no anglatuvchi, boshqa ma'noli qismlarga bo'linmaydigan qismi (yoki bo'lagi) (o'zak morfema, affiksial morfema).
2. Jargon - (fransuzcha) biror ijtimoiy guruhning o'ziga xos va o'zigagina tushunarli bo'lgan, boshqalar tushunmaydigan yasama tili.
3. Uzus-biror til jamoasida til sistemasida mavjud bo'lgan imkoniyatlarning foydalanib kelinayotgan qismi uzus deyiladi. Uzus bir tilni boshqasidan ajratib turadigan shartlarni ham, tilning ichki me'yorlarini ham o'z ichiga oladi.¹

O'zbek adabiy tili normalari

1. **Leksik - semantik norma.**
2. **Talaffuz – (orfoepik) norma.**
3. **Yozuv (grafika) normasi.**
4. **Fonetik norma.**
5. **Aktsentologik (urg'uni to'g'ri qo'llash) norma.**
6. **Grammatik (morfologik va sintaktik) norma.**
7. **So'z yasalish normalari.**
8. **Imloviy norma.**
9. **Uslubiy norma.**
10. **Punktuatсион norma.**

¹ T. Qudusov. O'zbek tili, 1993, 36-bet.

MAVZU: TIL VA NUTQ. NUTQ ODOBI. NUTQIY ETIKET

- **Til va nutq tushunchalari.**
- **Til va nutqning dialektik munosabati.**
- **Til madanyati.**
- **Nutq madanyati.**
- **Nutq odobi va nutqiy etiket.**

Til – aloqa quroli, til - hayot ko‘zgusi, til – ma’naviyat belgisi. Insonni hayvonot olamidani ajratib, uni koinot sarvariga va gultojiga aylantirgan omil ham tildir. Inson aqliy faoliyatining eng oliy mahsullari, tafakkur «mevalari» til va nutq orqali yuzaga chiqadi.

Qadimgi islomiy manbalarda aytilishicha, bani basharning yaratuvchisi Tangri taoloning bir og‘iz «bo‘l» degan so‘zi bilan olam yaralgan ekan. SHuning uchun so‘zga e‘tiqod, so‘zga berilgan ta‘rifu tavsiflar, so‘zning tarixiy xizmatiga aytilgan sharaflar cheksizdir. Ulug‘ Alisher Navoiy so‘zga shunday baho beradi:

So‘z durki, nishon berur o‘likka jondin,
So‘z durki, berur jong‘a xabar jonondin.
Insonni so‘z ayladi judo hayvondin.
Bilkim, guhari sharifroq yo‘q ondin.

So‘zning tarixiy - madaniy, ma’naviy xizmati cheksiz, albatta. Lekin tilning imkoniyatlari nutq orqali, nutq jarayonida ochiladi. Nutq bo‘lmas ekan, tilning cheksiz imkoniyatlari yuzaga chiqmay qolaveradi.

«Qobusnoma»da Kaykovus «Bilgilkim, hamma hunardan so‘z hunari yaxshi», deydi. Bu so‘zlarda shunday hikmat borki, so‘zga chechan, so‘zamol, notiq kishi hamma joyda obro‘ - e‘tibor, hurmat topadi. Bunga Alisher Navoiy hayoti va faoliyatidan ko‘plab misollar keltirish mumkin. Zero nutq va tafakkur salohiyati uni vaziri a‘zam darajasiga ko‘targan edi.

G‘arb donishmandlaridan R.Emirsonning ta‘kidlashicha, «Nutq - qudratli kuch: u ishontiradi, undaydi, majbur etadi». Bu gapda nutqning shunday fazilati ta‘kidlanayaptiki, u, birinchi navbatda, ishontirish san‘atidir. O‘quvchilar bilan muloqotda bo‘layotgan o‘qituvchi ishonarli gapirishi, nutqi dalillangan, puxta asoslangan bo‘lishi lozim. O‘quvchilarning ishonchini, mehrini qozongan o‘qituvchinigina haqiqiy ustoz deyish mumkin.

Qadimgi notiqlik san‘ati harbiy sarkardalik san‘ati bilan tenglashtirilgan. Bu bejiz emas. Chunki lashkar bilan zabt etib bo‘lmaydigan davlatlar va sarhadlarni so‘z san‘ati bilan bo‘ysundirish mumkin. Alisher Navoiy:

Olibmen taxti farmonimg‘a oson
Cherik chekmay Xitoydin to Xuroson,

deydi. Cherik-bu lashkar. SHoir lashkar tortmasdan Xitoydan Xurosongacha bo‘lgan sarhadni zabt etganligi haqida faxrlanib so‘zlamoqda. Ma‘lumki, Alisher Navoiyning ta‘sir doirasi va darajasi har qanday harbiy sarkardadan ham ustun bo‘lgan. Sulton Husayn Boyqaroning o‘zi ulug‘ shoirni maxsus risolasida ta‘riflab «So‘z sohibqironi» deb atagan edi.

1. Soʻzning sehriga, qudratiga, sarkarda bajara olmaydigan vazifani soʻz sohibqironi uddalaganligiga yana bir hikoyatni misol qilib keltirish mumkin. Hikoyat mazmuniga koʻra Husayn Boyqaro uzoqda shikor bilan mashgʻul ekan. Saroyda malika ogʻir, betob yotgan ekan. Kunlardan bir kuni malika hayotdan koʻz yumibdi. Ammo podshohga oʻlim xabarini etkazishga hech kim jurʻat etmabdi. Shunda saroy aʻyonlari soʻz sarkardasi Navoiyga murojaat qilishibdi. «Shohga shum xabarni etkazgan kishi, shubhasiz, jazoga mahkum boʻladi. Mushkulni faqat sizning tadbirkorligingiz, suxandonligingiz oson qilishi mumkin», -- deyishibdi. Shunda Navoiy bir satr sheʻr yozib beribdi. Uni chopar orqali Husayn Boyqaroga etkazishibdi. Podshoh oʻqibdi:

Sarvigulning soyasida soʻldi gul, netmoq kerak?

Husayn Boyqaro darhol misraning mazmunini tushunibdi. Hech bir talvasaga tushmasdan, vazminlik bilan sheʻriy savolga sheʻriy javob yozibdi:

Sarvidin tobut yasab, guldin kafan etmoq kerak!

Saroy ahli chopar keltirgan xatni oʻqib, soʻzning qudratiga qoyil qolishibdi, dafn marosimiga kirishishibdi.¹

Til va nutq oʻzaro bogʻliq hodisalar boʻlib, til nutq uchun ashyodir, imkoniyatdir, nutq esa voqelikdir, yaʼni nutq til materiali asosida tashkil topadi. Til jamiyat aʼzolari uchun umumiy boʻlib, ruhiy va moddiy materialdan iboratdir.

Soʻz, morfema, fonemalarning kishi xotirasidagi obrazlari ruhiy «material» hisoblanadi. Nutq yaratish jarayonida maʼlum tovush tizimda namoyon boʻladigan soʻz va morfemalar moddiy materialdir. Tilning ruhiy hodisaligi uning xotirada saqlanishi bilan bogʻliqdir. Tilning moddiyligini nutq jarayonida yuzaga keluvchi tovushlar belgilaydi.

Biz xotiramizda saqlanadigan qoidalaridan tezkorlik bilan foydalanib, biror fikrni yuzaga chiqarish uchun soʻzlar grammatik maʼno tashuvchi morfemalar va soʻz shakllari, asosan, gaplarni hosil qilamiz. Masalan, bizda kitobning qaerda olinganligini bilish haqidagi fikr tugʻildi, deylik. Uni quyidagi savol shaklida yuzaga chiqaramiz: Sen kitobni qaerda olding?

Bunda biz *sen, kitob, qayer, ol* leksemalaridan; *-ni, -dan, -ding* morfemalaridan va soʻroq gap modelidan - qoidasidan foydalandik. Mazkur gapni aytish jarayonida xotiramizdagi leksemalar alohida affiks morfemalarni olib, soʻz shakllariga aylandi va yuqoridagi tartibni egalladi. Til ruhiy hodisadan moddiy hodisaga aylandi.

Nutq tildagi ifoda vositalaridan foydalangan holda voqelikka aylangan fikrdir. Nutq nutq aʼzolarining harakatiga koʻra yuzaga kelib, ikki xil boʻladi: ichki nutq va tashqi nutq. Kishilarning tovushlarni - soʻzlarni talaffuz qilmasdan fikrlashi, mulohaza yuritishi, oʻylashi ichki nutqdir.. . Oʻpkadan chiqqan havoning nutq aʼzolariga taʼsiri, shu taʼsir natijasida ularning harakati bilan aniq tovushlar sifatida yuzaga keladigan nutq tashqi nutqdir.

Nutq harakatdagi tildir. Nutq til birliklarini oʻzaro mantiqiy bogʻlab, ularni harakatga keltiradi. Nutq soʻz, soʻz birikmalari va gaplardan iborat boʻladi.

Nutq, nutq odobi insonning maʼnaviyatini-maʼrifatini belgilovchi asosiy mezondir. Demak, kishining odobi, eng avvalo, uning nutqida koʻrinadi. Nutq odobi nima?

Nutq odobi deganda, aytilishi zarur boʻlgan xabarlarini, tinglovchini hurmat qilgan holda, uning koʻngliga mos holda adabiy meʼyordagi ifodalar bilan etkazishdir. Xunuk xabarni ham tinglovchiga beozor etkazish mumkin. Buning uchun soʻzlovchi tilni, mukammal bilishi kerak. Muloyim, yoqimli, odobli soʻzlash ham oʻz-oʻzidan paydo boʻlmaydi. Unga yoshlikdan ibratli kishilarga taqlid qilish, ulardan oʻrganish orqali erishiladi. Oʻquvchi uchun esa eng yaxshi namuna oʻqituvchidir. Buni oʻqituvchi har doim his qilib turishi kerak.

Nutq odobi salomlashishdan boshlanadi. Salomlashishdagi xushmuomalalik undan keyingi yaxshi suhbatga debocha boʻladi, tinglovchida yaxshi kayfiyat paydo qiladi. Salomlashishning ahamiyati haqida hindlarda shunday naql bor: «Bitta salom bilan beshta narsaga - oʻzini engil sezish, shon-shuhrat topish, qut-barakali, ilmi boʻlish va nihoyat uzoq umr koʻrishga erishiladi».

¹ Nusratullo Atoull oʻgʻli Jumaxoʻja «Istiqlol va ona tilimiz». T.: 1998, 47-b.

Ha, salomda gap ko'p, salomlashish, salom berishning ham o'ziga yarasha qonun-qoidalar bor. Afsuski, o'zimizning sharqona salomlashish odobimizga etarli darajada e'tibor bermayapmiz.

Avvalo, har bir musulim va musulima salomlashish ham farz, ham qarz ekanligini yaxshi anglab etmog'i lozim. Chunki «So'z boshi -- salom», deganlaridek, suhbatdoshlar muloqoti «assalomu alaykum», «vaalaykum assalom» jummalari bilan boshlanadi. Bu suhbatdoshlarning tanish yoki notanishligidan qat'i nazar o'zaro hurmat va ehtirom belgisi hisoblanadi. Ammo keyingi paytlarda biror joyga kirib borayotgan, telefonda suhbat boshlayotgan kishilarning salomlashishni unutib borayotganligiga tez-tez guvoh bo'lib qolmoqdamiz.¹

Xalq tilida salomlashish uchun ham, xayrlashish uchun ham alohida nutqiy vositalar mavjud. O'qituvchi ularni o'z o'rnida ishlatishda hamma uchun va o'z shogirdlari uchun o'rnakdir.

Madaniyatli kishi o'z aybini bo'yniga ola bilishi, aybi uchun kechirim so'rashni ham bilishi lozim. O'z aybi uchun uzr so'rash o'z g'ururini erga urish emas, balki odoblilik, xushmuomalalik alomatidir.

Etuk kishiga xos fazilatlardan yana biri xayrlashuv odobidir. Tilimizda xayrlashganda ishlatiladigan «xayr, sog' bo'ling», «xayr, ko'rishguncha», «xayr, omonlikda ko'rishaylik» kabi ta'sirchan iboralar mavjud. O'qituvchi sinfdan chiqayotganda «xayr, sog' bo'linglar», «xayr, yaxshi qolinglar» iboralarini ishlatasa, o'rinli bo'ladi.

Bolaga yaxshilik qilgan, aytilgan yumushni, iltimosni bajargan kishilarga o'z vaqtida minnatdorchilik bildirish odobini ham o'rgatib borish lozim. Tilimizda rag'batlantirishni, minnatdorchilikni anglatadigan chiroyli ifodalar bor. Ularni kundalik muomalaga kiritish, o'z o'rnida ishlatish kishi xulqini naqadar bezaydi. O'qituvchi topshiriqni yaxshi bajargan o'quvchilar-ni «ofarin», «barakalla», «rahmat», «otangizga rahmat», «minnatdorman» kabi so'zlar bilan rag'batlantirishi lozim. «Har bir kishining madaniylik darajasi, o'qib qanchalik tarbiya ko'rganligi uning yozma va og'zaki nutqidan bilinadi» (S.Ibrohimov).

Tilning dunyoni bilish, bilimlarni to'plash, saqlash, keyingi avlodlarga etkazish, ruhiy munosabatlarni aks ettirish, go'zallik kategoriyalarini voqelantirish kabi qator vazifalarni bajarishiga qaramasdan, uning asosiy funksiyasi kishilar o'rtasidagi aloqani ta'minlashdir.

Nutq madaniyati jamiyat madaniy-ma'rifiy taraqqiyotining, millat ma'naviy kamolotining muhim belgisidir. Tom ma'nodagi madaniy kamolotning muhim belgisidir. Haqiqiy ma'nodagi madaniy nutq shaxs umummadaniy saviyasining muhim jihatlaridan biridir. SHuning uchun ham hozirda mamlakatimizdagi ma'naviy-ma'rifiy islohotlar har qachongidan ham dolzarb hisoblanadi.

Respublikamizning «Davlat tili haqida»gi, «Ta'lim to'g'risida»gi qonunlarida, «Kadrlar tayyorlash bo'yicha milliy dasturi» va boshqa juda ko'plab hujjatlarida ma'naviy-ma'rifiy tarbiyaga, til masalalariga alohida ahamiyat beriladi. Jamiyatimizning har bir a'zosi, har bir mutaxassis zamon bilan hamqadam bo'lishi, eng avvalo, o'z ona tilining sadoqatli sohibi bo'lmog'i lozim.

Til jamiyat bilan, uning ma'naviyati, ma'rifati va madaniyati bilan birgalikda yuksaladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Til qanday hodisa?
2. Alisher Navoiy til va nutqni qanday ta'riflaydi?
3. Nutq odobi nima?
4. Nutqiy etiket nima?

Tayanch tushunchalar

Odob - muomalada o'zini tuta bilish.

Nutq odobi - adabiy me'yordagi nutq.

So'z - ma'no ifodalovchi til (nutq) birligi.

¹ Siddiq Mo'min. So'zlashish san'ati, Farg'ona 1997, 27 – bet.

MAVZU: NUTQNING KOMMUNIKATIV SIFATLARI: TO'G'RILIGI VA ANIQLIGI

- 1. Nutqning to'g'riligi.
- 2. Nutqning aniqligi.

Nutq so'zlovchi yoki yozuvchi tomonidan shakllantirilgan matnning muayyan ko'rinishi ifoda bo'lib, u faqatgina lisoniy hodisa sanalmasdan, balki ham ruhiyat, ham nafosat hodisasi hisoblanadi. Shuning uchun ham yaxshi nutq deyilganda, aytilmoqchi bo'lgan maqsadning tinglovchi yoki kitobxoniga to'liq va aniq etib borishi, ularga ma'lum ta'sir o'tkazishi nazarda tutiladi. SHunga ko'ra nutq oldiga muayyan talablar qo'yiladi. Bu talablar nutqning kommunikativ sifatlari bo'lib, unda nutqning mantiqan to'g'ri, fikran aniq, tuzilishga ko'ra chiroyli va yo'nalishiga ko'ra maqsadga muvofiq bo'lishi nazarda tutiladi.

1. Nutqning to'g'riligi. «To'g'rilik deganda, - yozadi V.G.Kostomarov, - nutq madaniyatining zarur va birinchi sharti sifatida adabiy tilning ma'lum paytda qabul qilingan me'yoriga qat'iy va aniq muvofiq kelishini, uning talaffuz, imloviy va grammatik me'yorlarini egallashni tushunish lozim bo'ladi».¹

Nutqning to'g'riligi uning eng muhim aloqaviy fazilatidir. Chunki nutq to'g'ri bo'lmasa, uning boshqa kommunikativ sifatlari, ya'ni mantiqiyligi, aniqligi, maqsadga muvofiqligiga ham putur etadi.

Nutq to'g'ri bo'lishi uchun, asosan, ikki me'yorga - urg'u va grammatik me'yorga qattiy amal qilish talab qilinadi. So'zlardagi urg'uning ko'chishi bilan ma'noning ham o'zgarib ketishi mumkinligini esdan chiqarimaslik lozim. Masalan: olma so'zi. Bu so'zni alohida urg'usiz olib qaraganda, uning qanday ma'noda qo'llanilayotganini aniqlash qiyin. Faqat urg'u undagi ma'noning aniqlanishiga ko'maklashadi. Ya'ni olma tarzida urg'u birinchi bo'g'inga tushganda, harakat, olma kabi oxirgi bo'g'inga tushganda esa mevaning bir turi ma'nosi anglashiladi. Tilimizda bunday so'zlar anchagina. Masalan, hozir - hozir, yangi-yangi, yigitcha-yigitcha, o'quvchimiz - o'quvchimiz so'zlarining ma'nosi ham urg'u yordamida oydinlashadi.

Gap tarkibidagi ayrim olingan so'zga tushadigan urg'u, ya'ni mantiqiy (logik) urg'uning ham ma'noni farqlashda xizmati katta. Hamma tillarda ham qaysi ma'noga alohida e'tibor berilayotgan bo'lsa, shu ma'noni ifoda etayotgan so'z maxsus urg'u bilan talaffuz qilinadi. Masalan, Anvar xat yozdi, gapida kim yozganligi, nima yozganligi yoki nima ish qilganligi aytilib, mazkur gapdagi so'zlarning uchalasidan biriga urg'u tusha oladi. Bunday o'rinlarda mantiqiy urg'u ma'noni ta'kidlash uchun xizmat qiladi. Umuman nutqda, bo'g'in urg'usi kabi mantiqiy urg'uni ham to'g'ri ishlata bilish kerak. Chunki ayni jarayonda xatoga yo'l qo'yilsa, nazarda tutilgan ma'no anglashilmay qolishi maqsad amalga oshmasligi mumkin. Demak, fikrni nutq (gap) orqali to'g'ri ifodalashda so'z urg'usi hamda mantiqiy urg'uning to'g'ri ishlatilishiga jiddiy amal qilishimiz shart.

Grammatik me'yorga rioya qilish deganda, gap tuzish qoidalaridan to'g'ri foydalanish, o'zak va qo'shimchalarni qo'shishda xatoga yo'l qo'ymaslik, kelishik qo'shimchalarini o'z o'rnida qo'llash, ega va kesimning mosligi, ikkinchi darajali bo'laklarning ularga bog'lanish qonuniyatlari tushuniladi. Xullas, ona tili xazinasidan kerakli grammatik shakllarni tanlash va ularni o'z o'rniga qo'yish, ya'ni nutqning to'g'ri tuzilishiga erishish nutq madaniyatining asosiy talablaridan biridir.

2. Nutqning aniqligi. Nutqning aniqligi so'zning o'zi ifodalayotgan voqelikka mutlaqo mos va muvofiq kelishidir. Aniqlik nutqning muhim xususiyatlaridan biri ekanligi qadimdan ma'lum. G'arb mutafakkirlari ham, SHarq olimlari ham aniqlikni nutq sifatlarining birinchi sharti deb hisoblaganlar. Aristotel: «Agar nutq noaniq bo'lsa, u maqsadga erishmaydi»,-- degan. Kaykovus esa: «Ey farzand, so'zning yuzin va orqasin bilg'il va ularga rioya qilg'il, har na so'z desang yuzi bila degil, to'xsharsanki, unga to'ti derlar, ul doim so'zlar, ammo so'zning ma'nosin bilmas».¹ Yana davom ettiradi: «SHunday kishini notiq (suxango'y) deymizki, uning har so'zi xalqqa tushunarli bo'lsin va xalqning har so'zi unga ham ma'lum bo'lsin».

Aniqlik nutqning muhim xususiyati, fazilati sifatida fikrni yorqin ifodalash bilan, nutq predmetining ma'nosi bilan, nutqda ishlatilayotgan so'z ma'nolarini bilish bilan bog'liq bo'ladi. Agar notiq o'zi fikr yuritmoqchi bo'lgan nutq predmetini yaxshi bilsa, unga mos so'zlarni tanlasa va o'zi tanlagan

¹ V.G.Kostomarov. Kultura rechi i stil. – M. 1960, 24-bet.

¹ Kaykovus. O'sha asar. 43-bet.

so'zlarning ma'nolariga mos vazifalar yuklasa, nutqning aniq bo'lishi tayin. Demak, aniqlik nutqda so'z qo'llash me'yorlariga amal qilishdan iborat. Bu jihatdan aniqlik to'g'rilikning boshqacha, o'ziga xos ko'rinishi hisoblanadi. Ba'zan notiq o'zi ishlatadigan so'zning ma'nosini bilishga uncha e'tibor bermaydi. Natijada so'zning ma'nosi nutqdan ko'zda tutilgan maqsadga mos kelmaydi. Ko'pincha, bunga bir-biriga yaqin narsalarni anglatuvchi so'zlar sabab bo'ladi. Masalan: Abdulla Qahhor yozuvchi Ma'ruf Hakimning «Qahramonning o'limi» hikoyasini tahlil qilib, «Botir beliga qator beshta bomba qistirib...», «Qo'lga bomba ushlagan holda ko'chaga yugurdi» jumllaridagi bomba so'zining noto'g'ri qo'llanilayotganligini, yozuvchining bomba va granatani farqlamasligini tanqid qiladi.¹ Aniqlik ikki xil bo'ladi: narsaning aniqligi va tushunchaning aniqligi. Narsa aniqligi nutqda aks etgan mavjudlikning narsalar, hodisalar doirasi bilan nutq mazmunining munosabatida ko'rinadi. Nutqda mavjudlikning narsa va hodisalari to'g'ri aks etishi uchun notiq o'zi so'zlayotgan narsalarni yaxshi bilgan bo'lishi lozim. Nutq predmetini bilmaslik yoki chala bilish, shuningdek, ularni o'rganishda loqaydlik qilish natijasida yuzaga kelgan noaniqlik yoqimsiz bo'lib, tinglovchini ranjitadi. Masalan: «Na tashkilotchilik, na rahbarlik, na bilimdonlik qobiliyati bo'lmagan kishi birdaniga kimning nazariga tushdi?» (Gazetadan)².

Ko'rinadiki, so'zlovchi **na** yuklamasining nutqdagi ma'nosi - ma bo'lishsizlik qo'shimchasi anglatgan ma'noga teng ekanligini unutmagan. Odatda na inkor yuklamasi ishtirok etgan gaplarning kesimi bo'lishli shaklda bo'ladi.

Nutqning har tomonlama to'g'ri bo'lishi uchun narsa aniqligining o'zi etarli emas. Tushunchaviy aniqlik nutq mazmunining unda belgilangan tushunchalar tizimiga mos kelishini talab qiladi.

Shunday qilib, aniqlik nutqning aloqaviy sifatlaridan biri bo'lib, u ob'ektiv borliq bilan nutq mazmunining mosligi sifatida yuzaga chiqadi.

Aniq nutq yaratish so'zlovchidan quyidagilarni talab etadi:

- a) tilning sinonimik imkoniyatlarini bilish va sinonimik qatorlardan kerakligini ajratib, nutqda qo'llash;
- b) nutqda ishlatiladigan so'zning anglatgan ma'nolarini har tomonlama bilish;
- v) so'zning ko'p ma'noligiga jiddiy e'tibor berish, ko'p ma'noli so'z nutqda qo'llanganda uning qaysi ma'no qirrasini ko'zda tutilayotganini aniq tasavvur qilish; fikrning yuzaga chiqishida bu so'zning boshqa ma'no qirralari monelik qilish-qilmasligini ko'z oldiga keltirish;
- g) omonimlarning xususiyatlarini bilish, Chunki ularni bilmaslik aniqlikning buzilishiga olib keladi;
- d) paronimlarni bilish, ulardagi tovush yaqinliklariga e'tibor berish;
- e) tor muhitda ishlatiladigan, chetdan kirgan, kasb -hunarga oid, arxaik, eskirgan, dialektizm so'zlarning ma'nolarini yaxshi anglagan holda nutqqa kiritish.¹

¹ T.Qudratov. O'sha asar, 55-bet.

² T.Qudratov. O'sha asar, 56-57 – bet.

¹ T.Qudratov. O'sha asar, 58-bet.

MAVZU: NUTQNING KOMMUNIKATIV SIFATLARI: TOZALIGI VA MANTIQIYLIGI.

- **Nutqning tozaligi(sofligi).**
- **Nutqning mantiqiyligi.**

3. Nutqning tozaligi. Nutqning tozaligi deganda, eng avvalo, uning adabiy til me'yoriga muvofiq kelish - kelmasligi tushuniladi.

Nutqimizning sofligiga, asosan, quyidagilar ta'sir qiladi:

1. Mahalliy dialekt va shevalarga xos so'z, ibora, shuningdek, grammatik shakllar, so'z va so'z birikmalarining talaffuzi, urg'usi.
2. O'rinsiz qo'llangan chet so'z va so'z birikmalari.
3. Jargonlar.
4. Vulgarizmlar.
5. Nutqda ortiqcha takrorlanadigan «parazit» so'zlar.
6. Kanselyarizmlar.

Sanab o'tilganlardan o'rinsiz foydalanish kundalik nutqni ham, badiiy nutqni ham xiralashtiradi. Har bir so'zlovchi o'z nutqining adabiy me'yorlar darajasida bo'lishi uchun harakat qilishi lozim.³ O'z shevasiga xos bo'lgan til vositalarini nutqqa o'rinsiz olib kirish nutqni buzadi. Ammo dialektizm va varvarizmlar badiiy asar tilida ma'lum badiiy - estetik vazifani bajarishi, muallifning ma'lum g'oyasini, niyatini amalga oshirishga xizmat qilishi ham mumkin. Muallifning milliy koloritni berish uchun, asar qahramonining qaeqlik ekanligiga ishora qilish uchun dialektizm va varvarizmlardan foydalanishi mumkin. Masalan: «Yoshulli, siz buni emas, meni tinglang! Bu mang'layi qoraning sherigi bor» (T.Malik). Ushbu misolda dialektizmlar territorial koloritni berishga xizmat qilayotgan bo'lsa, quyidagi misolda varvarizmlar - chet so'zlar xarakter yaratishda yozuvchiga ko'maklashgan. «Ishondim, o'rtoq ginrol. Hammasi est bo'ladi. Uyda xaladiynada muzdagi bor, olib chiqaymi? Sizga tekin» (T.Malik).

Lahjaviy so'zlarning badiiy adabiyotda o'rni bilan ishlatilishi faqatgina maqsadga muvofiq bo'lib qolmasdan, adabiy tilimizning boyib borishiga, umumxalq tilidagi ayrim elementlarning saqlanib qolishiga xizmat qilishi ham mumkin. Masalan: nutq nihol o'tkazish haqida bo'lganida adabiy tilda varianti yo'q bo'lgan «xancha» so'zi ishlatilsa va o'z o'rnida unga izoh berilsa, o'rinli bo'lardi. Chunki

³ T.Qudratov. O'sha asar, 50-bet.

bu soʻz nihol oʻtkazish uchun kavlangan chuqurchaning nomi boʻlib, boshqa chuqurchalarga nisbatan ishlatilmaydi.

Nutqda oʻrinsiz ishlatilgan boshqa tillarga oid soʻzlar varvarizmlar deb ataladi.

Ayrim kishilarning oʻz nutqini nazorat qilmasligi, «yoqimli» soʻz qidirishda erinchoqlik qilishi, ruscha atamalarining oʻzbekcha shakllarini bilmasligi, baʼzi hollarda oʻzining ruschani ham bilishligini namoyish etishga intilishi natijasida varvarizmlar nutqqa kirib keladi: Ertalab zvonit qildim, bibliotekaga bordim, astanovkada turdim kabi. Nutqimizda mana shunday soʻzlarning uchrab turishi juda achinarlidir. Ulardan qutulishning birdan-bir yoʻli ona tilini har tomonlama chuqur oʻrganish, unga hurmat bilan qarash, soʻz qoʻllashga alohida eʼtibor berish, badiiy asarlarni koʻp oʻqish, oʻqiganda notanish soʻzlar maʼnosiga diqqat qilish kabilar. Ayrim kasb egalarining, ayrim guruhlarining oʻz «tili» boʻlib, ular bu «til» orqali soʻzlashda boshqalardan ajralishga, ifodalanayotgan fikrlarini kishilardan bekitishga intiladilar. Bunday soʻzlar jargon soʻzlar deb ataladi. Masalan, novcha (aroq), qizil (vino) - ichuvchilar nutqiga xos.

Vulgarizmlarga axloq meʼyorlariga toʻgʻri kelmaydigan: kishini soʻkishda, haqoratlashda ishlatiladigan soʻzlar kiradi. Ularni ishlatish soʻzlovchining past madaniyatli, qoʻpol, johil kishi ekanligini koʻrsatadi. Badiiy adabiyotda ham ulardan foydalaniladi:

- Uxlab oʻtiribsanmi, xunasa?! Ming marta chaqirishim kerakmi?! (T.Malik).

Parazit soʻzlar deb ataluvchi lugʻaviy birliklar ham til madaniyati uchun yotdir. Ular, asosan, soʻzlashuv nutqida koʻp ishlatilib, notiqning oʻz nutqini kuzatib bormasligi, eʼtiborsizligi natijasida paydo boʻladi va bora-bora odatga aylanib qoladi. A.Qodiriy «Mehrobdan chayon» romanida buxorolik SHarifboy nutqida «paʼlanat» («padar laʼnat»)ni parazit soʻz sifatida ishlatib, uning nutqini individuallashtirgan. SHarifboy har gapida bu soʻzni qoʻshib gapiradi:

«Sharifboy yostiqdand burilib, yonidagi uchinch yigitga qaradi:

Paʼlanat, qachon kelgan ekan?»

«Kanselyarizm»lar ish qogʻozlari uchun zarur boʻlgan, maʼlum bir shaklda saqlanadigan soʻz birikmalari, gaplardir. Ular oʻz oʻrnida juda zarur. Chunki ish qogʻozlari qatʼiy boʻlgan maʼlum shakllarni talab qiladi. Bunday «qatʼiy shakllar», shablonlar soʻzlashuv nutqiga, badiiy adabiyotga, publitsistikaga oʻtsa, nutqni buzishi mumkin. Oʻrinsiz kanselyarizmlar majlislarda, kengashlarda, gazetalarda, radio va televideniedagi nutqlarda koʻplab uchraydi.

«Bundan 365 kun muqaddam siz bilan biz oʻz hayotimizda qatʼiy burilish yasab, zoʻr sinovlar sharoitiga bevosita qadam qoʻydik...» (A.Qahhor). Gapdagi «365 kun muqaddam», «qatʼiy burilish yasab», «zoʻr sinovlar sharoitiga bevosita qadam qoʻydik» kabi nutq birliklarini qoʻllash bilan yozuvchi ayrim «notiqlar» ustidan kuladi.

4. Nutqning mantiqiyliigi. Nutqning mantiqiyliigi uning asosiy sifatleri boʻlgan toʻgʻrilik va aniqlik bilan chambarchas bogʻlangandir. Chunki grammatik jihatdan toʻgʻri tuzilmagan nutq ham, fikrni ifodalash uchun muvaffaqiyatsiz tanlangan lugʻaviy birlik ham mantiqning buzilishiga olib kelishi tabiiydir. Mantiqiy izchillikning buzilishi tinglovchi va oʻquvchiga ifodalanayotgan fikrning toʻliq etib bormasligiga, baʼzan umuman anglashilmasligiga olib keladi. Nutqni tuzishdagi eʼtiborsizlik natijasida baʼzan mantiqsizlik yuz beradi. Quyidagi misolga eʼtibor qiling «Ferma jonkuyarlari olti oylik davlatga sut sotish planlarini muddatdan oldin bajaradilar» (Gazetadan). Gapda soʻzlarning tartibi toʻgʻri boʻlmaganligi, «olti oylik» birikmasining «sotish» soʻzidan keyin kelmaganligi tufayli mantiqqa putur etyapti, hatto xato fikr ifodalanayapti.¹

Nutqda mantiqiylikka erishish uchun qoʻllangan soʻzlar bilan ularning predmetlik maʼnolari mos boʻlishi lozim. Boshqacha aytganda, har bir soʻz nutqda qoʻllanganda, oʻziga xos maʼnonigina ifodalashi zarur.

Mantiqiylikni predmet mantiqiyliigi va tushuncha mantiqiyliigi deb ikkiga ajratish mumkin. Predmet mantiqiyliigi nutqdagi til birliklarining oʻzaro ichki munosabatlarining mosligidan iborat. Tushuncha mantiqiyliigi mantiqiy fikr tuzilishidan hamda bu tuzilishning nutqdagi til belgilarining maʼnoviy aloqalaridan iborat. Tushuncha mantiqiyliigi alohida olingan matnda fikriy ketma-ketlik,

¹ T.Qudratov. Oʻsha asar, 56-bet.

mantiqiy izchillik bo‘lishini taqozo qiladi. Ammo, bu talabni nutqning hamma ko‘ri-nishlariga nisbatan qo‘llab bo‘lmaydi. Masalan: ilmiy va badiiy nutq uslublarida bu talabga qanday amal qilinishini ko‘rib chiqaylik. Ilmiy uslubda yozilgan asarlar yaxlit bir tuzilishga ega. Unda kirish, asosiy qism va xulosa mavjud bo‘lib, ular yagona bir halqaga birlashadi. Matnda berilgan fikrlar qat’iy izchillikda bayon qilinadi.

Badiiy nutq tuzilishi esa bir oz boshqacha. Aytaylik, fikrlar bir maromda bayon etib kelinadiyu, birdaniga uzilish yuz beradi, ya’ni boshqa voqealar hikoya qilinadi.. Bu narsa go‘yo mantiqiy izchillikka putur etkazganday ko‘rinsa-da, aslida unday emas. Badiiy asarlarda, xususan, qissa, roman kabi janrlardagi keng qamrovlik tasvir qurilishini ana shunday tuzishni taqozo qiladi. Mantiqqa putur etmaganligi bunday asarlarning oxirida ma’lum bo‘ladi.

Xulosa shuki, nutqning mantiqiyliги deganda, yaxlit bir sistema asosida tuzilgan, fikrlar rivoji izchil bo‘lgan, har bir so‘z, ibora aniq maqsadga mos holda ishlatiladigan nutqni tushunamiz.

MAVZU: NUTQNING KOMMUNIKATIV SIFATLARI: TA’SIRCHANLIGI, MAQSADGA MUVOFIQLIGI, BOYLIGI VA b.

- **5. Nutqning ta’sirchanligi.**
- **6. Nutqning maqsadga muvofiqligi.**

5. Nutqning ta’sirchanligi.

So‘z kuchidan yiqilur minbar ham, dor ham,
So‘z birla chiqar indan ilon – murdor ham.
(Abu Shukur Balxiy)

Nutqning ta’sirchanligi deganda, asosan, og‘zaki nutq jarayoni nazarda tutiladi. Shunga ko‘ra nutqning tinglovchi tomonidan qabul qilinishidagi ruhiy vaziyat ham e’tiborga olinadi. Ya’ni, bunda notiq tinglovchilarni ularning bilim darajasidan tortib, hatto yoshigacha, nutqining qanday qabul qilinarotganigacha nazorat qilishi zarurdir. Professional bilimga ega bo‘lgan kishilar oldida jo‘n, sodda tilda gapirish maqsadga muvofiq bo‘lmagani kabi, oddiy, etarli darajada ma’lumotga ega bo‘lmagan tinglovchilar oldida ham ilmiy va rasmiy tilda gapirishga harakat qilish maqsadga muvofiq emas. Xullas, notiqdan vaziyatga qarab ish tutish talab qilinadi va ifodalamoqchi bo‘lgan fikrni to‘laligicha tinglovchilarga to‘liq etkazishga harakat qilish vazifa qilib belgilanadi. Xo‘sh, ta’sirchan nutq deganda qanday nutqni tushunmoq kerak? B.N.Golovin aytganidek, ta’sirchan nutq tinglovchi va o‘quvchining e’tiborini va qiziqishini hisobga oladigan nutqdir.

Omma tushuna oladigan tilda gapirish, ularni ifodalanayotgan fikrga ishontira olish notiqlar oldiga qo‘yiladigan asosiy shartlardan hisoblanadi. Buning uchun esa, yuqorida aytilganidek, mavzuni yaxshi bilishdan tashqari, uni bayon etishning aniq belgilangan rejasi bo‘lishi kerak. Nutqdagi fikrlarni birinchi va ikkinchi darajali tarzda tuzib, ularni o‘zaro bog‘lab, tinglovchilarni nutq rejasi bilan tanishtirish lozim. Vaqtni hisobga olish notqlik fazilatlaridandir. Chunki so‘zlash muddati oldin e’lon qilinib, shunga rioya qilinsa, iloji bo‘lsa, nutq sal oldinroq tugatilsa, ayni muddao bo‘ladi.

So‘zlovchining o‘z nutqiga munosabati ham muhimdir. Chunki shunday bo‘lgandagina quruq rasmiyatchilikdan voz kechiladi. So‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi aloqa mustahkamlanadi. Notiq fikrlarini o‘zi yoki tinglovchilar hayotidan olingan misollar asosida isbotlashga harakat qilsa, mavzuga doir sub’ektiv fikr, mulohazalarini bildirsa, nutq yana ham ishonarli va ta’sirli bo‘ladi.

Nutqning ta’sirchanligiga erishishda tilning tasviriy vositalari hisoblangan metafora, metonimiya, sinekdoxa, o‘xshatish, epitet, takror va adabiy ko‘chimlarning ham roli kattadir. Bulardan tashqari nutqda ta’sirchanlikni ta’minlash uchun maqol, matal, hikmatli so‘z va iboralardan, ayniqsa, frazeologizmlardan unumli foydalanish zarur. Yozuvchi A.Qahhor o‘z hikoyalarida epigraf sifatida berilgan maqollar orqali o‘quvchilar diqqatini darhol egallaydi. «Osmon yiroq - er qattiq» («Bemor»), «Otning o‘limi – itning bayrami» («O‘g‘ri») va b.

6. Nutqning maqsadga muvofiqligi. Nutqning maqsadga muvofiqligi juda muhimdir. Nutq madaniyati adabiy til me’yorlarini puxta egallash va ulardan nutqda to‘liq foydalanish demakdir.

Nutq madaniyati yuksak bo‘lgan kishi, birinchidan, o‘z nutqini to‘g‘ri, adabiy til me’yorlariga muvofiq tuzadi. Ikkinchidan, til vositalaridan eng muvofiq, eng zarurlarini tanlab olib, nutqning

jozibali bo'lishini ta'minlaydi. Shuningdek, nutqning ixchamligi, mazmundorligi ham katta ahamiyatga ega.

Abulla Qahhor ta'kidlaganidek, «Kitobxonga bir fikrni yoki bir narsani tasavvur qildirish uchun kishini boshini qotirmaydigan, ochiq, ravon va sodda til kerak», «Surat oldirayotgan kishi suratga chiroyli va kelishib tushmoqqa behuda zo'r berib, o'zining tabiiy holatini buzganday, yozuvchi chiroyli va qoyil qilib yozishga zo'r bersa, adabiy asar uchun zarur bo'lgan tildagi soddalik, tabiiylik buziladi».

Nutq to'g'ri, ammo, ayni vaqtda tushunilishi qiyin bo'lishi mumkin. Nutq to'g'ri, biroq nutq so'zlanayotgan sharoitga mos bo'lmasligi mumkin. SHuning uchun ham atoqli o'zbek shoir va yozuvchilari o'z asarlarini qayta-qayta ishlaganlar. Bu borada A. Qodiriy, Oybek, A.Qahhor, S.Ahmad, A.Oripovlarni ko'rsatib o'tish joizdir. Yozuvchi S. Ahmadning aytishicha, A. Qahhor ba'zi hikoyalari matnini 27 martagacha qayta ishlagan¹.

O'zbekiston xalq yozuvchisi Mirmuhsin shunday yozadi: «Adib o'zini tahrir qilishi, asarlarida haykaltaroshdek g'adir-budur marmarni ishlab, jonli inson yaratishi kerak. F.Dostoyevskiyning «Aka-uka Karamazovlar» romani qulyozmasini ko'rib, og'zim ochilib qoldi. Shu darajada ko'p tahrir qilinganki, ko'chiruvchi mashinachilarga juda qiyin bo'lgan bo'lsa kerak. Abdulla Qodiriy, Oybek qo'lda yozgan, bir sidra oson yozilgan yaxshi asar yo'q, har qanday zako va etuklik ham tahriru ter to'kishni taqozo etadi»².

Ko'rinadiki, yozuvchilar so'z va so'z birikmalarining birini boshqasi bilan almashtirganda, me'yorga mosligini emas, maqsadga qay darajada muvofiq kelishini ko'zda tutadilar.

Nutq faoliyatida muallif o'z oldiga qo'ygan maqsadni eng aniq, eng to'g'ri, eng yaxshi, eng ta'sirli, eng tushu-narli qilib ifodalaydigan so'zlarni, so'z birikmalarni, gaplarni, topishga, tanlashga intiladi. Bu vositalarni yaxlit qilib, «maqsadga muvofiqlik» deb belgilash mumkin. So'zlovchining u yoki bu so'zning, u yoki bu sintaktik qurilma matnining maqsadga muvofiq tuzilganini sezishi, shunga muvofiq ish olib borishi lozim. Me'yor va maqsadga muvofiqlikning birgalikdagi harakati nutq madaniyatini mukammallashtirishdir.

Takrorlash uchun savollar

1. Nutqning kommunikativ sifatlari nima?
2. Nutqning to'g'riliigi nutq madaniyati uchun qanday ahamiyatga ega?
3. Qanday nutqni biz aniq nutq deymiz va unga qanday erishiladi?
4. Nutqning mantiqiyiligi nima va u nimaga asoslanadi?
5. Ta'sirchanlik nima?
6. Ta'sirchanlikning qanday omillarini bilasiz?
7. Nutqning maqsadga muvofiqiligi nima?

Tayanch tushunchalar

Jargon – (fransuzcha jargon). Biror guruh vakillarining, o'z nutqi bilan ko'pchilikdan ajralib turish maqsadida, o'zicha mazmun berib, ishlatadigan so'z va iboralari.

Vulgarizmlar – (lot. Vulgaris-oddiy, sodda) – dag'al so'z, dag'al ibora.

Kommunikatsiya – (lot. communicatio – xabar, aloqa). Biror mazmunning til vositalari orqali berilishi, xabar qilinishi.

MAVZU: NUTQ MADANIYATI VA STILISTIKA. NUTQ USLUBLARI.

- 1. Stil (uslub) tushunchasi.
- 2. O'zbek tilining funktsional uslublari.
- 3. Nutq madanyati va stilistika.
- 4. Pleonazm.Tavtologiya.

Uslubshunoslikning tilda tutgan o'rni beqiyosdir. Uslubshunoslik me'yorlarni shakllantirish, mashhur tilshunos olim G.O.Vinokur ta'kidlaganidek, nutq madaniyatining o'z oldiga qo'ygan asosiy

¹ T.Qudratov. O'sha asar, 75-bet.

² T.Qudratov. O'sha asar, 58-bet.

maqsadi, uning eng muhim vazifasidir. Chunki uslubiy me'yorni yaxshi bilmasdan, ularni mukammal egallamasdan turib, nutq madaniyatiga, madaniy nutqqa erishib bo'lmaydi.¹

Ma'lumki, har bir so'zni o'ylab, tanlab, ularning har bir ma'nosiga, ma'no qirralariga yaxshi e'tibor qilib, o'rinli ishlatish haqida juda ko'plab xalq maqollari, hikmatlari mavjud. Bu haqda buyuk faylasuf Aristotelning «Poetika» va so'z mulkining sultoni Alisher Navoiyning «Mahbub ul-qulub» asarlarida ham qimmatli fikrlar aytilgan.

Tilda har bir so'zni, grammatik formani, har bir sintaktik qurilmani o'z o'rnida, ya'ni shu so'z, shu grammatik shakl yoki sintaktik qurilma (gap) ishlatilayotgan vaziyatni (tinglovchi saviyasi, ularning holati kabilar) hisobga olgan holda to'g'ri qo'llash, ularning shu vaziyatga eng mos tushadiganini tanlab, nutq jarayonida ulardan unumli foydalanish, eng ixcham va fikrni lo'nda ifodalaydiganini, eng sodda va hammaga tushunarlisini ishlatish nutqning ravonligini, tushunarililigini, aniqligini ta'minlaydi, uni g'alizliklardan xalos etadi. So'zlarni, grammatik shakllarni befarq qo'llash, vaziyatga mos tushmaydigan gaplarni beixtiyor, nazoratsiz aytib yuborish, bo'lar - bo'lmasga u yoki bu so'zdan yoki grammatik shakllardan foydalanaverish, umuman, ularni ortiqcha qo'llash, o'rinli - o'rinsiz takrorlayverish nutqni bachkana qiladi, fikrni xiralashtiradi, uning ta'sirchanligiga putur etkazadi.²

Zero, donolar aytganidek:

Nodonlardek yuzlab so'zni qilma qator,
Donolardek bir so'z degil, lek ma'nodor.
(Sa'diy Sheroziy)

yoki

So'z joyu vaqtiga bo'lar ekan mos,
Sehru afsun uchun u bo'lar asos.
(Abdurahmon Jomiy)

Ma'lumki, uslubiyat - fikrni ifodalash yo'llari, til vositalarini – materiallarini to'g'ri tanlay bilish haqidagi ta'limot-uslublar ilmi bo'lib, tilning vazifalariga mos ravishda bir necha ko'rinishlarga ega: so'zlashuv uslubi, kitobiy uslub, ilmiy-ommabop uslub, rasmiy, publitsistik va badiiy uslub kabilar. Ushbu fikr uslubiyatning tarkibiy qismiga kiruvchi grammatik uslubshunoslik haqida ham aytish mumkin.

Grammatikaning morfologiya va sintaksis nomlari ostida ikki qismga ajratilish holati grammatik uslubshunoslikda ham saqlanadi, ya'ni u morfologik uslubshunoslik hamda sintaktik uslubshunoslik kabi ikki ko'rinishda bo'ladi.

Grammatika so'zning yoki sintaktik qurilmaning lug'aviy va grammatik ma'nolarini, fikriy jihatni o'rgansa, grammatik stilistika ularning qo'shimcha - ekspressiv ma'nolarini, vazifaviy xususiyatlarini o'rganadi.

Grammatika bilan uslubshunoslik birgalikda faqat grammatik shakllarning nimani ifodalashini emas, balki qanday ifodalanishini ham tekshiradi.

Grammatik uslubshunoslikning bir qismi bo'lgan morfologik uslubshunoslik har bir grammatik shaklning, so'z yasovchi vositalar va har xil boshqa shakllarning uslubiy xususiyatlarini o'rganadi.

O'zbek tilida qo'shimchalar doirasidagi ma'nodoshlik (sinonimiya) hodisasi ham keng tarqalgan: **shu sababli // shu sababdan; talabalardan biri // talabalarining biri; otga mindi // otni mindi; savlatli // savlatdor // basavlat...** kabi.

O'zbek tilida so'z yasovchi va grammatik ma'no ifodalovchi juda ko'p affikslar o'z variantlariga ega yoki bir-biri bilan o'zaro sinonimik munosabatda bo'ladi. Masalan, jo'nalish kelishigi ko'rsatkichi – **ga** hozirgi tilimizda **-ka, -qa** variantlarida uchrasa, eski o'zbek tilida **-g'a (borarg'a - qilurg'a, so'rarg'a)** ko'rinishda uchraydi. Fe'llardagi **-giz** ko'rsatkichi **-kiz, -g'iz, -qiz; -kaz; -gaz** va hatto, ba'zan **-kar (o'tkar, etkar)** variantlarida uchraydi.¹

¹ Yo.Tojiyev va b., O'sha asar. 90-bet.

² Yo.Tojiyev va b., O'sha asar. 91-bet.

¹ Yo.Tojiyev va b., O'sha asar, 90-bet.

Tilimizda baʼzan ayrim grammatik shakl pleonastik (qoʻsh) qoʻllanadi. Bunday qoʻllash nutqda ortiqchalikni vujudga keltirishi, nutq ravshanligiga putur etkazishi, fikrni xiralashtirishi, bachkanalashtirishi mumkin: **toychoqchaginam, kichkinagina, ichilib qoʻyildi, to maktabgacha, YAngiqishloq qishlogʻi, bir kalima soʻz, oʻn yillar oʻtdi, 6 ta oʻgʻil - qizlarim bor**, qoʻllanishlarda grammatik shakllar yoki soʻzlarning oʻrinsiz, maqsadsiz qoʻllanishi natijasida ana shunday hol yuz berganini kuzatamiz: kichkinagina tipidagi qoʻllashlarida **–gina**, solinib boʻlindi qoʻllanishidagi **–in**, ichilib qoʻyildi tipidagi qoʻllanishlarda oldingi soʻzdagi **–il**, to maktabgacha qoʻllanishida **to** elementi (bunda baʼzan kuchaytirish ifodalanishi mumkin, ana shunday vaqtda to elementining ishlatilishi oʻzini oqlaydi), keyingi birikmalarda **qishlogʻi, kalima soʻzlari, oʻn yillar oʻtdi, oltita oʻgʻil - qizlarim bor, har bir dalillarni** birikmalarida –lar affiksi ortiqcha ishlatilgan va nutqda gʻalizlik tugʻdirgan.

Biroq, shuni ham aytish kerakki, grammatik shakl yoki boshqa vositalarni pleonastik qoʻllash hamma vaqt ham nutqda ortiqchalik tugʻdiravermaydi. Baʼzan juda oʻrinli, tushungan holda, maʼlum bir maqsadni koʻzda tutib, shunday qilinsa, nutqni ravon qiladi, fikrni aniq, loʻnda, bor nozikliklari bilan ifodalashga yordam beradi, nutq taʼsirchanligini oshiradi, maʼnoni kuchaytiradi, boʻrttiradi: Ulugʻ ayyom kunlari; shuncha yil tuz - namak boʻldik; besh panjasini ogʻziga tiqadi; aytganini qilmay qoʻymaydi; biz oʻzimiz aytib qoʻyamiz tipidagi qoʻllanishlarda ana shu holni kuzatamiz. Toʻgʻri, namak, kalima, ayyom, panj soʻzlari fors-tojik tillarida tuz, soʻz, kun, besh soʻzlariga toʻgʻri keladi. Biroq, oʻzbek tilida ular, birinchidan, boshqa maʼnoda qoʻllanilishi mumkin boʻlsa, ikkinchidan, kuchaytiruvchi vosita vazifasini bajaruvchi sifatida ishlatilishi mumkin. Jumladan, **ulugʻ ayyom kunlari** birikmasida **ayyom** soʻzi kun maʼnosida qoʻllangan emas, u maʼlum bir sanani ifodalagan, besh panjasini birikmasida panja soʻzi barmoq maʼnosida, **bir kalima soʻz** birikmasida kalima soʻzi **soʻz** leksemasining aniqlovchisi boʻlib kelgan va aqlli, fikrli, loʻnda soʻzlari maʼnosida qoʻllangan; tuz-namak qoʻllanishida esa oʻzbek tilida, ogʻzaki nutqda koʻp uchraydigan non - pon, choy - poy tipidagi holatni kuzatamiz.

Bundan tashqari, bu qoʻllanishda **tuz - namakning** ibora holiga kelib qolgani koʻzga tashlanadi va u birga turdik, birga boʻldik birikmalari ifodalagan maʼnoni anglatadi. Xuddi shu birikmada ulardan bittasini qoʻllash hech mumkin emas.

Keyingi misolda inkor formasining (-ma) ikkala soʻzda ham ishtirok etishi tasdiq maʼnosini ancha kuchaytirib, boʻrttirib bayon qilishni taʼminlagan.¹

Grammatik uslubshunoslikda ayrim grammatik shakllarning oʻrnini almashtirib qoʻllashning oʻziga xos tomonlari borligi keng oʻrganilishi kerak. Adabiy meʼyorda har bir koʻrsatkichning oʻzak-negizlarga qoʻshilishdagi oʻrni qatʼiy belgilangan. Ammo maʼlum bir uslubiy maqsadni koʻzda tutgan holda ularning oʻrnini almashtirish mumkin: Qalbimni sen koʻzimdanmi anglading (Oybek); Osmondagi bulutlarning xoʻmrayishidanmi qoʻrqdingiz (Oybek); boringlar - borlaring, ketinglar-ketlaring; borganmi edi - borgan edimi, aytib edimmi -- aytibmi edim; dadang uydalarmi-dadang uydami; aytmabmidim - aytmab edimmi (ogʻzaki nutqda).

Keltirilgan misollarga diqqat qilsak, birinchi ikki gapda -mi yuklamasi aslida, adabiy meʼyorga koʻra, **anglading** va **qoʻrqdingiz** soʻzlariga qoʻshilib kelishi kerak edi: angladingmi, qoʻrqdingizmi tipida. Ammo yozuvchi bu shaklni oldingi soʻzga qoʻshadi va bu bilan oʻziga xos ekspressivlik hosil qiladi, taʼsirchanlikni oshiradi, nutqqa poetiklik ato etadi. Keyingi misollarda –ing va –lar affiksalarining oʻrnini almashtirish hurmat yoki hurmatsizlik maʼnolarini ifodalashga xizmat qilgan boʻlsa, borganmi edi – borgan edimi tipidagi qoʻllanishlarda maʼnoni kuchaytirish, nutqqa ekspressivlik ato etish, taʼkidlash, jonlilik, joʻnlik, tasviriylilik oʻz ifodasini topgan.¹

Koʻrinib turibdiki, hozirgi oʻzbek tilshunosligida grammatik shakllar uslubshunosligini oʻrganish alohida ahamiyatga egadir. Grammatik shakllarni oʻz oʻrnida toʻgʻri va maqsadga muvofiq qoʻllash, ulardan oʻrinli foydalanish nutqimizning taʼsir kuchini oshiradi, uni har xil gʻalizliklardan xalos etadi.

Takrorlash uchun savollar

1. Uslubiyat nima?
2. Grammatik uslubshunoslik nima?

¹ Yo.Tojiyev va b., Oʻsha asar, 94-bet.

¹ Yo.Tojiyev va b., Oʻsha asar, 96-bet.

Tayanch tushunchalar

Uslubshunoslik - adabiy til uslubi?
Qo‘shimcha- shakl va so‘z yasovchi affiks.

MAVZU: NOTIQLIK SAN’ATI TARIXI. G‘ARB VA SHARQ NOTIQLIGI.

- **Notiqlik san’ati tushunchasi.**
- **Notiqlik san’atining kelib chiqish va rivojlanish tarixi.**
- **Notiqlik mahorati.**
- **G‘arb notiqligi.**

Savollar:

1. Notiqlik san’ati dastlab qayerda shakllangan?
2. Notiqlikning san’at darajasiga ko‘tarilishiga nima sabab bo‘lgan?
3. Notiqlik haqida ilk bor ma’lumot bergan asar qaysi?
4. Notiqlikning qanday turlari bo‘lgan?
5. Qadimgi Yunon va Rim notiqligi haqida nimalar bilasiz?

Topshiriqlar

1. Quyidagi Yunon notiqlari, ularning notiqlik san’ati, hayoti va ijodi haqida adabiyotlardan foydalanib, ma’lumot toping.

Perikl¹. Perikl eramizdan oldingi V asrning boshlarida (500-429) yashagan taniqli notiqlardan biridir.

Eramizdan oldingi V asrning 50-30 yillar Afina davlatining siyosiy-iqtisodiy va madaniy jihatdan rivojlanish davri bo‘ldi. Bu paytda davlat boshida Perikl turgan bo‘lib, shunga ko‘ra ayni davr tarixda «Perikl asri» deb ham yuritiladi... Perikl asli harbiy qo‘mondon bo‘lib, Eron-Yunon urushida katta mahorat ko‘rsatadi va shu tufayli vatandoshlarining e’tiborini qozonadi... Perikl o‘z davrining davlat arbobigina emas, yirik notig‘i ham bo‘lgan.

Kleon. Kleon Perikldan keyingi mashhur notiq bo‘lib, nafaqat Afinada, balki undan tashqarida ham so‘zga chechanligi bilan shuhrat qozongan...

Kleon o‘z notiqlik maktabi bilan mavjud rasmiy notiqlik uslublariga qaqshatqich zarba bergan va bunga o‘z zamonadoshlarini ham ergashtira olgan.

Lisiy. Lisiy qadimgi Yunon notiqlik san’atining jahonshumul mavqeiga ega bo‘lgan namoyandalardan biridir. Uning otasi Sitsiliyaning Sirakuz shahridan bo‘lib, juda yirik dastmoyador, sanoat korxonalarining egasi edi... Lisiy taxminan eramizdan oldingi 459 - 380 yillar orasida yashab, 80 yilcha umr ko‘rgan. U 444 - yilda janubiy Italiyadagi Sibaris shahriga boradi va u erda Sirako‘zlik Tisiydan notiqlik san’atini o‘rgana boshlaydi... Lisiy logograflik bilan shug‘ullannib, o‘z mahorati bilan tinglovchilarni, sud hay’atini mahliyo etib, ularning mehru muhabbatini qozongan.

Isokrat (eramizdan oldingi 436-338 yillar). Isokrat notiqlik, falsafa va huquqshunoslik sohasida o‘z zamonasining eng yirik fan va madaniyat arboblari bo‘lgan Suqrot, Tisiy, Gorgiylardan ta’lim oldi. U 329 - yili Afinada notiqlik maktabini ochadi va unga qariyb 40 yil davomida rahbarlik qiladi.

Isokratning notiqlik maktabi juda katta shuhrat qozonadi. Shuning uchun ham bu maktabga faqat Afinaliklar emas, balki Yunonistonning barcha burchaklaridan o‘quvchilar oqib kela boshlaydilar.

Isey (eramizdan oldingi taxminan 420-350 yillar). Iseyning logografik va notiqlik faoliyatiga xos bo‘lgan xususiyatlardan biri uning so‘zga chechanligidir. U o‘zining ana shu iqtidori, notiqlik mahorati tufayli qo‘liga tushgan har qanday ishni o‘zi va mijozi foydasiga hal qila olardi. U, asosan,

¹ Ushbu bo‘limdagi Yunon notiqlari va ular haqidagi ma’lumotlar S.Inomxo‘jaevning «Notiqlik san’ati asoslari». T.: 1982. kitobidan olingan.

logograflik bilan shug'ullangan. Isey logograflik va notqlikda Lisiy va Isokrat kabi mashhur so'z ustalariga ergashdi.

Likurg. Likurg o'z davrining gumanist notig'i, davlat, fan va madaniyat arbobi. Uning yoshi Demosfendan sal ulug'roq bo'lib, 324-yili vafot etgan.

Likurg notqlik san'ati asoslari, falsafa va yurisprudensiya bo'yicha Platon va Isokratdan maxsus ta'lim olgan. Iste'dodi va notqlik mahorati tufayli Afina davlatining eng yirik notqlari va arboblari safidan joy olgan. Eramizdan odingi 388-yildan boshlab, u davlat xazinachisi sifatida (hozirgi tushunchada moliya ministri) Afina iqtisodini boshqaradi.

Demosfen (taxminan 384-322 yillar). Demosfen davlat arbobi va o'z davrining yirik notig'idir. Tarixchilarning ma'lumotlariga ko'ra Demosfen falsafani Platondan, notqlik asoslarini Isokratdan o'rgangan.

Demosfen Afina notqligining yirik namoyandasi bo'lib, uning texnik mashqlari, nutq talqini jarayonidagi usullari nutq ustida ishlash uslublari, til imkoniyat-laridan foydalanish va notqlikning talqiniy ifoda vositalarini mohirona ishga sola olishi kabi fazilat-lari hozirgi davr notqligi uchun ham amaliy va nazariy ahamiyatga ega.

Esxin (eramizdan avvalgi 390 - yilda tug'ilgan). Esxin kambag'al oiladan bo'lgani tufayli notqlik san'ati asoslarini maxsus maktablarda emas, mustaqil o'rganishga majbur bo'lgan.

Esxin logografiyadan dars olmaganligi uchun uning nutq tekstlari, tili kompozitsion jihatdan uncha ahamiyat kasb etmadi. Ammo Esxinning notqlik faoliyatida talaffuzining burroligi, teatr deklamatsiyasiga ustaligi alohida o'rin tutadi. U o'zining yuksak saviyasi, ta'sirchan deklamatsiyasi bilan tinglovchilar qalbini rom etgan va shuning uchun ham bo'lsa kerak, «Attikalik o'nta notiq qonuni» ga kiritilgan.

Giperid (eramizdan oldingi 389 - yilda tug'ilgan). Giperid o'rta hol oilada tug'ilgan. Giperid Demosfenning zamondoshi bo'lib, ayrim tarixchilar notqlik borasida uni Demosfendan ham yuqori qo'yadilar.

Giperid notqlikni Isokratdan, falsafani Platon-dan o'rgangan. O'z davrida Afina davlatining yirik siyosiy arbobi va notig'i bo'lib tanilgan.

Giperid notiq sifatida juda soddalikka va aniqlikka intilgan.

Dinarx (eramizdan oldingi 361-360- yillarda tug'ilgan). Dinarx Afina notqlik san'ati tushkunlik sari yuz tutgan davrning namoyandalaridan biridir.

Dinarx falsafa bo'yicha Aristoteldan, notqlik va yurisprudensiyadan esa Feofrastdan tahsil olgan. Amalda esa notqlikda Lisiy, Giperid va Demosfenga ergashdi.

Quyidagi Rim notqlik san'atining namoyandalari to'g'risida adabiyotlardan foydalangan holda, ma'lumot toping.

Rim notqlik san'ati Yunon notqlik san'atining davomi sifatida yuzaga kelgan. Rimdagi iqtisodiy va siyosiy o'sishning xarakteri notqlik san'atining yangi tipini yaratdi.

Rimlik notqlardan biri eramizdan ilgari III-II asrlarda yashab o'tgan davlat arboblaridan **Mark Partius Kato yoki Katon**dir. Katon notiq sifatida nutq san'ati nazariyasi va amaliyoti masalalari bilan maxsus shug'ullangan. Lekin uning nutqlaridan juda kam qismi bizgacha etib kelgan.

Katon o'z nutqida qarama-qarshi qo'yish usulini juda o'rinli qo'llaydi. Uning nutqida dalillar kuchliligidan hech kim qarshi gapira olmasdi. Shu bilan birga nutqning jonliligi, masalani qisqacha bayon qila bilish, qo'yilgan masalani yorqin ko'rsata bilish uchun nutqiga nafas bag'ishlardi.¹

Katon notiq sifatida shu qadar kuchli mahorat egasi ediki, bu borada unga Sitseron ham tan berib yozadi. «Hammasini yanada chiroyliroq, yanada nafisroq qilib aytish mumkin, ammo hech narsani undan kuchliroq va jonliroq qilib aytish mumkin emas». Temperament bilan so'zlash borasida Sitseron deyarli hech kimga shu qadar yuksak baho bermaydi.

Aka-uka Graklar. Aka - uka Graklar eramizdan oldingi II asrda yashab o'tishgan. Akasi **Tiberiy** va ukasi **Kay Graklarning** notqlik iste'dodi ularning g'oyaviy-ijtimoiy qarashlari zaminida ochildi va shuhrat qozondi. Ulkan davlat arboblari bo'lgan aka - uka Graklar Italiyada er reformasi uchun kurash olib bordilar.

Xullas, aka - uka Grakxlar jahon notiqlik san'ati tarixida o'zlarining yorqin dunyoqarashiga, aniq ideal va mustaqil ifoda uslubiga ega bo'lgan siymolardir. Shuning uchun ham ular asrlar osha jahon notiqlik madaniyatining ko'rki bo'lib kelyapti.

Mark Antoniy (eramizdan oldingi 143-87 yillar). Rim notiqlik san'atining yirik namoyondasi, davlat arbobi Sitseron o'zining «Notiq haqida» nomli risolasida Mark Antoniyni o'zi bilan teng ko'rgan.

Mark Antoniy davlat konsuli va sensorlik martabalarida ishlab, asosan, xalq majlislari va senatda so'zlardi. Notiq sifatida xarakterli xususiyati shundaki, u ko'pincha avvaldan tayyorlanmasdan, **ekspromt – badiha** tarzida nutq so'zlardi.

Sitseron. Mark Tulliy Sitseron eramizdan oldingi 106 yilning 3-yanvarida Latsiya degan kichik shaharga qarashli Arpina degan joyda tug'ilgan. U, asosan, sud notiqligida shuhrat qozongan so'z san'atkorlaridan biridir. Sitseron eramizdan oldingi 63-yilda oliy lavozimga – konsullikka saylanadi. Sitseron eramizdan oldingi 43-yilda 6-dekabrda 7-dekabrda o'tar kechasi Antoniy kishilari tomonidan o'ldiriladi. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra Sitserondan 150 ta nutq, qolgan bo'lib shundan 58 tasi bizgacha etib kelgan.

Bular:

1. Falsafa mavzularida yozilgan 12 ta asar.
2. Notiqlik tarixi va nazariyasiga oid 7 ta risola.
3. Jami 800 tacha maktub

Sitseronning hayoti, ijodi, falsafiy va adabiy qarashlari, notiqlik mahorati va bu sohadagi ta'limoti hozirgi kunda ham amaliy va nazariy ahamiyatga molikdir.

Sitseron va Demosfen qadimgi notiqning eng buyuklari edi. Demosfen ko'proq o'zining siyosiy notiqligi bilan shuhrat topgan bo'lsa, Sitseron sud notiqligi bilan tanildi. Albatta, Sitseron nutqlari siyosiy jihatdan ham kuchli edi.¹

Mark Fabiy Kvintilian. Rim notiqlik san'atining buyuk nazariyotchilaridan biri Kvintilianidir (35 yilda tug'ilib, 96 yilda vafot etgan). Uning «Notiq bilimi haqida» nomli asari mavjuddir. Kvintilian Sitseron va boshqa Rim notiqdori fikriga qo'shilgan holda hamma notiq, birinchi navbatda, bilimli bo'lishi lozimligini aytadi. Shu bilan birga Kvintilian axloq prinsiplarini olg'a suradi. U notiq axloqli, olijanob bo'lishi lozim, busiz hech qachon haqiqiy notiq darajasiga ko'tarila olmaydi, deb biladi.²

Topshiriq

Gomerning «Iliada» va «Odissey» dostonlaridan notiqlik san'ati tasvirlangan asar qahramonlarining nutqlaridan namuna yozing.

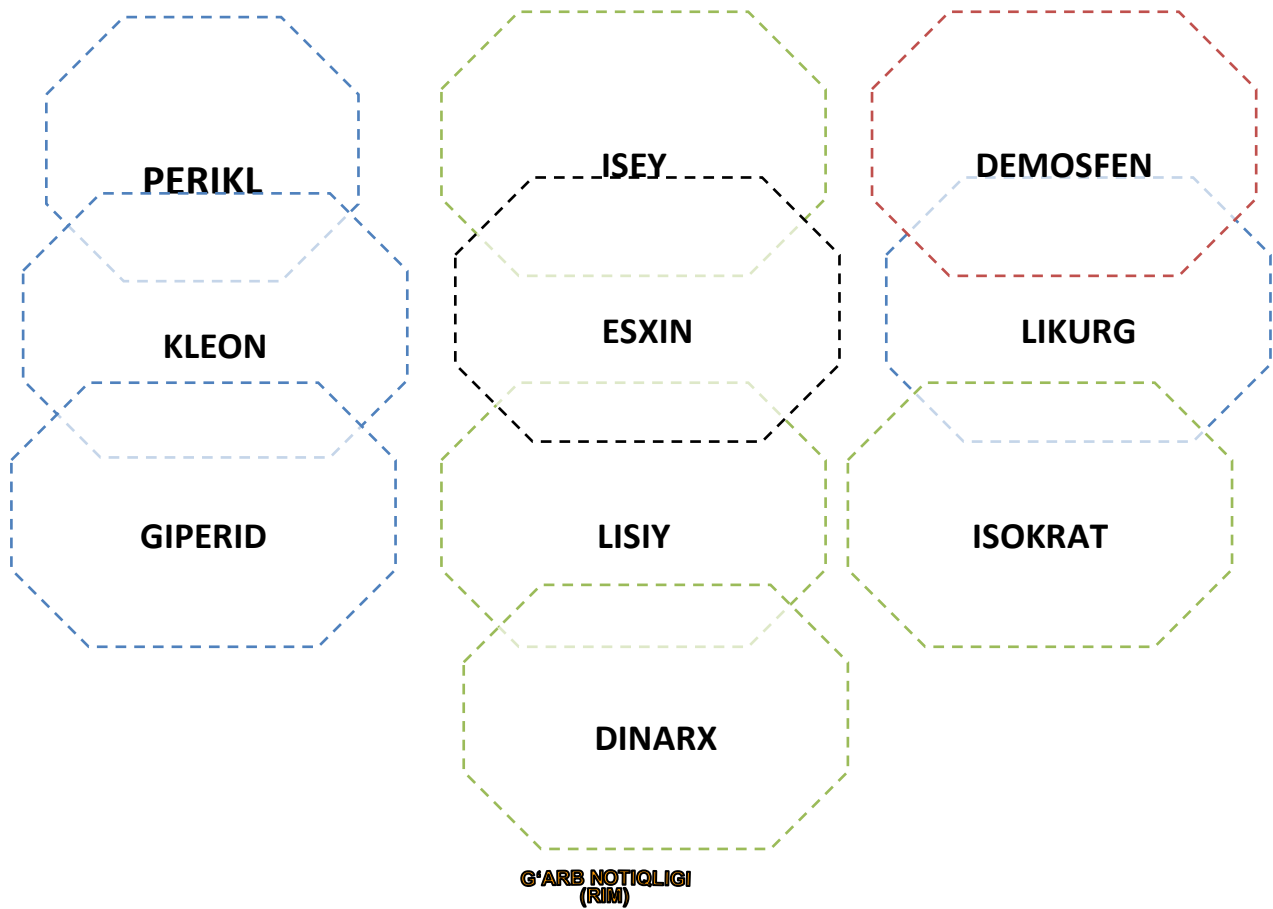
Adabiyotlar

1. S.Inomxo'jayev Notiqlik san'ati asoslari. T. 1982.
2. B.O'rinboyev, A.Soliyev Notiqlik mahorati. T. 1984.
3. A.Alimuhamedov Antik adabiyot tarixi. T. 1969.
4. R.Qo'ng'urov, E.Begmatov, YO.Tojiyev Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. T. 1992.
5. K.Nazarov, S.Usmonov, Q.Tohirov Yuristning nutq madaniyati. T. 2003.

¹ Qarang: B. O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar. 22 – bet.

² Qarang: B. O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar. 24 – bet.

G'ARB NOTIQLIGI (GRETSIYA)

Mark Partius Kato yoki Katon

Aka-uka Tiberiy va Kay Grakxlar eramizdan oldingi II asrda yashab o'tishgan.

Mark Antoniy (eramizdan oldingi 143-87 yillar)

Mark Tulliy Sitseron eramizdan oldingi 106 yilning 3- yanvarida Latsiya degan kichik shaharga qarashli Arpina degan joyda tug'ilgan.

Mark Fabiy Kvintilian.

NOTIQLIK SAN'ATI TURLARI

I. Siyosiy-ijtimoiy notiqlik

II. Akademik notiqlik

III. Sud notiqligi

IV. Ijtimoiy-maishiy notiqlik

V. Diniy notiqlik

- 1. Voizlik san'ati haqida.
- 2. Notiqlik turlari.
- 3. Taniqli voizlar.

Savollar

1. Va'z nima? Voiz kim?
2. Sharq notiqligi haqida nimalar bilasiz?
3. G'arb notiqligi bilan SHarq notiqligining qanday umumiy va farqli tomonlari bor?
4. Sharqda notiqlik va nutq madaniyati masalalari bilan shug'ullangan olimlardan kimlarni bilasiz?
5. Notiqlar qaysi jihatlari bilan voizlardan ajralib turadi?

Topshiriqlar

Quyidagi buyuk mutafakkirlarning notiqlik san'ati va nutq madaniyati masalalariga bag'ishlangan asarlari haqida ma'lumot toping.

Abu Nasr Forobiy. Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Uslug' ibn Tarxon Forobiy 872-873 - yillarda (260 hijriy yilida) Aris suvi Sirdaryoga quyiladigan yerdagi Forob degan joyda tug'ilgan. XIII - XIV asr tarixchilarining guvohlik berishicha Forob SHoshning (Toshkentning) shimolrog'ida joylashgan. Shuningdek, manbalarda Forob yaqinidagi Sutkant shahri haqida ham ma'lumotlar uchraydi.¹

Abu Nasr Forobiy ham IX - X asrlarda – iqtisodiy va siyosiy ziddiyatlar kuchaygan bir davrda yashab ijod etdi. U ilmning turli sohalarini mukammal bilgan va ular haqida mustaqil fikrlar bayon qilgan buyuk allomadir. Nutq va aql tarbiyasiga oid ilmlar to'g'risida Forobiy qimmatli fikrlar aytgan.

Forobiyning aytishicha, mantiq shunday bir san'atki, kishi notiqlikdan adashib qoladigan bo'lsa, to'g'ri fikrlashga olib keluvchi va aql yordamida biror xulosa chiqariladigan bo'lsa, xatolarning oldini oluvchi narsalarni o'z ichiga oladi. Uning aqlga munosabati grammatika san'atining tilga munosabati kabidir.¹

Abu Ali ibn Sino (980-1037). O'rta asr SHarqining buyuk allomalari orasida mashhur tabib, faylasuf, shoir Abu Ali ibn Sino alohida o'rin tutadi. Uning turli sohalar bilan birga ta'lim – tarbiya, axloq va nutq haqida ham fikrlari mavjudki, ular bilan yaqindan tanishish notiqlik san'atini mukammal o'rganishga yordam beradi. YAxshi do'st qaysi yo'l bilan axloqiy kamchiliklarni tuzatishda boshqalarga yordam berishi mumkinligi masalasiga ibn Sino alohida e'tibor beradi va notiq quyidagilarga amal qilishi lozim deb biladi:

1. Nasihat (Nutq - B.O' va A.S) qo'pol ohangda berilishi kerak emas.
2. Suhbatdoshning ilm darajasini hisobga olish zarur.
3. Nasihatga (va'zxonlikka) ko'p berilmaslik kerak, uni o'rtoqlik suhbatida tarzida olib borish kerak.
4. Nasihatni muloyim ohangda, yolg'iz olib borish kerak.
5. Agar ta'na qilmoqchi bo'lsang, boshqalar kamchiligi bilan qiyoslab ta'na qil.
6. Agar o'z e'tiqodini aytmoqchi bo'lsang, faqat bir faktga tayanma, balki ko'p masalalar bilan isbotla, suhbatdoshingni buni yuragiga yaqin olishga, shu narsa haqida o'ylashga va haqiqatni izlashga ishontir.
7. Agar suhbatdoshing sening gaplaringga e'tibor bilan quloq solayotgan bo'lsa, suhbatni oxirigacha davom ettir va hech nimani sir saqlama, lekin uning e'tiborsizligini sezsang, gapni boshqa mavzuga bur.²

Unsurulmaoliy Kaykovus. Unsurulmaoliy Kaykovus Kaspiy dengizining janubiy qirg'og'ida yashagan Gilon qabilasidandir. U 412 - hijriy, 1021-1022 - milodiy yilida mayda feodal oilasida tug'ildi. «Qobusnoma»ni 475-hijriy, 1082-1083 milodiy yilida yaratdi. Bu haqda Kaykovus asarida: «Sana 475 da boshladim» - deb ma'lumot beradi. Bu davrda Kaykovus 63 yoshda bo'lib, anchagina keksayib qolgan edi, u o'g'liga: «Pisaram, man pir shudam» - deb o'zining qariganligidan ma'lumot beradi va o'z asari «Qobusnoma»ni o'g'liga bag'ishlaydi.

¹ M.M. Forobiy. -T.: 1991. 3-bet.

¹ Qarang: B.O'rinboev, A.Soliev. O'sha asar. 25 – bet.

² Qarang: B.O'rinboev, A.Soliev. O'sha asar. 27 – bet.

«Qobusnoma» 44 bobdan iborat bo‘lib, bulardan to‘rt bobi diniy xarakterdadir, qolgan 40 bobi hayotiy voqealarni ifoda etadi.

Kaykovus o‘z asarida yoshlarning xulq - atvoriga alohida e‘tibor berdi. Ularga insonparvar bo‘lishni, xalqqa shirin muomala qilishni ta’kidladi. Shuningdek, do‘st va dushmanga qanday munosabatda bo‘lish kabi masalalarni ham asarida yoritdi.¹

Abu Rayxon Beruniy. Dunyo madaniyati va ma’naviyati taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shgan, fan tarixida juda katta iz qoldirgan qomusiy olimlarimizdan yana biri Abu Rayxon Muhammad ibn Ahmad al Beruniydir. Abu Rayxon Beruniy, U.I.Karimovning ta’kidlashicha, milodiy 973 – yilning 4 - sentyabrda (hijriy 362-yil zulhijja oyining 2 - kunida) Xorazmning qadimiy poytaxti Qiyatda tavallud topdi. 1009-1017 - yillarda Xorazmshoh Abu-l-Abbos Ma’mun ibn Ma’mun saroyida xizmat qilib, katta obro‘ - e‘tibor qozongan. 1017 yilda Mahmud G‘aznaviy Xorazmni bosib olgandan so‘ng Xorazmdagi bir qancha olimlar qatori Beruniy ham g‘aznaga yo‘l olishga majbur bo‘ldi va umrining oxiriga qadar shu yerda ijod qildi.

U o‘z davridagi barcha fan sohalari bo‘yicha qalam tebratib, 150 dan ortiq asar qoldirdi. Bizgacha yetib kelgan asarlari orasida «Xronologiya», «Hindiston», «Geodeziya», «Mineralogiya», «Mas’ud qonuni» hamda «Saydana» nomi bilan mashhur bo‘lgan «Kitob as-saydana fi-t-tibb» asarlari tadqiqotchilar tomonidan maxsus o‘rganildi va arab, rus, ingliz, nemis va boshqa tillarga tarjima qilinib, nashr etildi.²

Mahmud Koshg‘ariy. Tilshunoslik tarixida Mahmud Koshg‘ariy salmoqli o‘rin egallaydi. U tilshunoslikning juda ko‘p sohalari bo‘yicha qalam tebratdi. Qiyosiy - tarixiy tilshunoslikning otasi, fonetist - fonolog, leksikolog, leksikograf, turkiy tillar sarf va nahv ilmining asoschisi sanaladi.

S.Mutalibov ta’kidlaganidek, Mahmud Koshg‘ariy yaratgan «Devonu lug‘otit turk» asari faqat o‘sha davr uchungina katta voqea bo‘lib qolmay, bugungi turkologiya fani uchun ham o‘z qimmatini saqlab kelmoqda. U haqli ravishda turkologiya fanining asoschisi hisoblanadi.¹

Mahmud Koshg‘ariyning hayoti haqida juda oz ma’lumotga egamiz. Uning to‘liq ismi Mahmud Ibn-ul Husayn Ibn Muhammad-al-Koshg‘ariydir. Mahmud Koshg‘ariyning tug‘ilgan yili aniq emas. Lekin «Devon»ning oxirida bu «kitob umrini oxiriga yetkazganini» quyidagi misralarda bayon qiladi:

«Kuchandi bilagim, eg‘udi tilagim,
Tilindi bilagim, tegrab angar jartilur».

Lug‘at yozilganda muallifning keksayib qolganligini hisobga olsak, u XI asr boshlarida tug‘ilgan deb hisoblash mumkin.²

Mahmud Qoshg‘ariyning turkiy tillarga bag‘ishlangan ikkita asar yozganligi ma’lum. Ulardan biri «Javohirun nahv fil lug‘atit turk» («Turkiy tillarning (sintaksisi) javohirlari») deb, ikkinchisi esa «Devonu lug‘atit turk» («Turkiy so‘zlar to‘plami») deb ataladi.

Uning semasiologiya sohasidagi fikrlari ham juda qimmatli. U so‘zlarning ma’nolarini izohlabgina qolmay, ma’no o‘zgarishlari yuzasidan ham nozik kuzatishlar olib borganligi ma’lum. Ma’noning kengayishi, torayishi va ma’no ko‘chish usullari bilan birga so‘zlardagi omonimiya va sinonimiya hodisalari ham asarda tilga olinadi.

Mahmud Koshg‘ariyning boshqa tillardan so‘z olish masalasidagi pozitsiyasi uni bizning davrimizga yaqinlashtiradi. Chunki Mahmud Koshg‘ariy turmushda ishlatiladigan asbob va boshqa narsalar, kiyimlar, ovqatlar, dorilar nomlari sifatida kirgan chet so‘zlarni zarur va foydali deb hisoblagan, bunday so‘zlarni o‘z asariga kiritgan. Ammo ona tilida mavjud bo‘lgan so‘zlar o‘rnida chet so‘zlardan foydalanishni zararli deb hisoblagan. Masalan, o‘g‘uzlarning qumg‘on so‘zi o‘rnida forscha oftoba so‘zini ishlatishlarini u tanqid qiladi.

Mahmud Koshg‘ariyning «Devonu lug‘atit turk» asari tarixiy dialektologiya uchun, ayniqsa, qimmatli material va fikrlar beradi. Bu materiallar o‘zbek xalq tilining shakllanishini yoritish uchun juda ham muhimdir.¹

¹ Qarang: Kaykovus Qobusnoma. 11, 21 - betlar.

² A.Nurmonov. O‘zbek tilshunosligi tarixi. -T.: 2002. 13-14 bet.

¹ Qarang. A.Nurmonov. O‘sha asar, 26-28 – betlar.

² Qarang. A.Nurmonov. O‘sha asar. o‘sha betlar.

¹.Usmonov. Umumiy tilshunoslik. -T. 1972. 50-52 betlar.

«Devonu lug‘atit turk»ning adabiy qimmatini ham benihoya kattadir. Unda uch yuzga yaqin she‘riy parcha va ko‘plab maqol hamda hikmatli so‘zlar bo‘lib, shoir bunday she‘riy parchalarga qisqa-qisqa sharhlar beradi, xalq maqollarining mohiyatini yoritib, ularning ishlatilish o‘rnini ham ko‘rsatadi.

Ardam boshi til²– adab va fazilatning boshi til, deb ta‘kidlaydi.

Abu-l-Qosim Mahmud az-Zamaxshariy. Uning to‘liq ismi Abu-l-Qosim Mahmud ibn Umar ibn Muhammad (ba‘zi manbalarda Ahmad) bo‘lib, u hijriy 467 sana rajab oyining yigirma yettinchisida chorshanba kuni (milodiy hisobda 1075 -yilning 19 - martida) Xorazmning katta qishloqlaridan biri Zamaxsharda tavallud topgan va shu boisdan ham az Zamaxshariy taxallusini olgan.³

Az-Zamaxshariyning otasi unchalik badavlat emasdi. Lekin o‘z davrining savodli, ancha taqvdor, diyonatli kishisi bo‘lgan, aksar vaqtini Qur‘oni karim tilovati va toat - ibodat bilan o‘tkazib, Zamaxshardagi bir masjidida imomlik ham qilgan. U xulq - atvori yaxshi, shirinsuxan va g‘oyatda muruvvatli kishi bo‘lib, bu fazilati bilan el orasida katta obro‘ - e‘tibor topgan. Az - Zamaxshariyning onasi ham g‘oyatda taqvdor va dindor ayollardan hisoblangan.¹

Az-Zamaxshariy dastlabki bilimni ona yurti Zamaxsharda o‘z davrining o‘qimishli kishilaridan sanalgan atasidan oladi. Uning shaxsiy hayotiga doir ma‘lumotlardan yana shu narsa ma‘lumki, uning bir oyog‘i bo‘lmay, yog‘och oyoqda yurgan. Manbalarda cho‘loqligining sabablari haqida ham turli - tuman rivoyatlar keltiriladi. Tarixchilardan ba‘zilari, qahraton qishda sovuq olganligidan, deb yozsa, ayrimlari, bolaligida otdan yiqilgan deydi, yana boshqasi yoshligida bir nojo‘ya ish qilib qo‘yganligi uchun onasining qarg‘ishiga uchragan, deb yozadi.² Ammo yoshligidan ilmga havasmand Mahmud oldiniga Xorazmda – madrasada, keyinchalik Buxoroda hamda dong‘i ketgan madrasalarda tahsil oladi.

Az-Zamaxshariy o‘z davrining buyuk olimi darajasiga ko‘tarildi. U tilshunoslik, adabiyot, jo‘g‘rofiya, tafsir, hadis, fikh va ilmi alqiroatga oid ellikdan ortiq asarlar yaratdi. Ularning ko‘pi bizgacha yetib kelgan.

Zamaxshariy hikmatlaridan namunalar:

-- Agar tilingning ortiqcha so‘zlashiga ega bo‘la olmasang, unda tizgining jilovini shaytonga topshirgan bo‘lasan.

-- Men ro‘zadorman deysan-u, ammo o‘zing bo‘lsa birodaring go‘shtini yeysan, (g‘iybatlar va xo‘rliklardan so‘zlaysan).

-- Tilingdan chiqqan sadaqa (ya‘ni pandu nasihatining va mav‘izayu hasanang) ba‘zan qo‘lingdan (mol-dunyongdan) chiqqan sadaqangdan ko‘ra xayrliroqdir.

-- Ko‘p so‘z-iboralar borki, odamlarga ular fasohatli ko‘rinsa-da, Alloh nazdida ular nomaqbuldir – so‘zlovchini ham, eshituvchini ham mulzam qilur.

-- Ko‘p ortiqcha so‘zlashuv eshituvchini ranjitar.

-- Vijdon azobiyu ta‘nadan to‘g‘ri bo‘lmagan odamni (kimsani) ta‘lim-tarbiya va qiynash ham to‘g‘rilashi amrimahol.

-- Tiliyu dili to‘g‘ri va haqgo‘y bo‘lgan odamning xatoyu nuqsoni kam bo‘lur.

O‘z va‘dasida turmaganda turli-tuman vaj karsonlar ko‘rsatuvchi kimsa hech qachon mard va himmatli inson bo‘lolmaydi.

-- Aldamchilik va hiylakorlik bilan mashhur bo‘lgan bursaq degan yirtqich hayvondan ham ko‘ra ba‘zi Bani odamlar ko‘proq aldamchiroqdir.

-- Tog‘ tepasidagi qoyalarni ko‘chirish minnat eshitish yuklariga nisbatan yengilroqdir.

-- Biror masalada fikr - mulohaza qila boshlaganingda hech bir oshiqma, har tomonlama o‘ylab, obdon fikrlab ish tutgin.

-- Sidqidil va saxiy kimsaning qalbidan boshqa narsani sirlarning sandig‘i qilma, ya‘ni har bir uchragan kimsani sirdosh etmagin.

-- Ey bo‘tam, tilingni yomon so‘zlardan saqla.

² N.M.Mallayev. O‘zbek adabiyoti tarixi. -T. 1976. 107 – bet.

³ Abul.Qosim Mahmud az Zamaxshariy. Nozik iboralar, -T. 1992. 4-bet.

¹ Qarang: Abu-l-Qosim Mahmud az-Zamaxshariy. O‘sha asar. 5 – bet.

² Abul Qosim Mahmud az-Zamaxshariy, O‘sha asar. 6-bet.

-- Kimki baxt - iqbolli, solih kishilarning etagiga yopishsa, u albatta murodu maqsadiga erishib, xayru baraka topar.¹

YUsuf Xos Hojib. YUsuf Xos Hojib XI asrning atoqli shoiri, donishmandi va davlat arbobidir. Uning hayoti va faoliyati haqida ma'lumot beruvchi yagona manba uning «Qutadg'u bilig» («Saodatga yo'llovchi bilim») dostonidir. Bu doston hijriy yil hisobi bilan 462- (milodiy 1069-70) yilda yozilgan. Muallif dostonning muqaddimasida yoshi ellikdan oshganini ta'kidlaydi. Shunga qarab YUsuf Xos Hojib XI asrning 20 – yillari arafasida tug'ilgan, deb ayta olamiz. YUsuf Xos Hojibning vatani – Balasog'un (Quz o'rdi) XI-XII asrlarning yirik savdo-sotiq hamda madaniy markazlari-dan biri edi. Bu shahar ikki marta qoraxoniylarning poytaxti ham bo'lgan edi.²

«Qutadg'u bilig»ning uch qo'lyozma nusxasi ma'lum. Bu nusxalar «Vena» (yoki «Hirotd»), «Qohira» va «Namangan» nusxalari deb yuritiladi. Birinchi nusxasi XIX asrning 20 yillarida Istanbulda topildi. – Hirotd nusxasi. Ikkinchi qo'lyozma nusxasi 1896 yilda Qohirada topildi. – Qohira nusxasi, 1913 yilda Namanganda topildi – Namangan nusxasi.³

«Qutadg'u bilig» jami Namangan nusxasida 6500 baytga 13000 misraga yaqin bo'lib, u 73 faslbobga bo'lingan. O'n bir bobi dostonning muqaddimasi bo'lib, asosiy qismi 12-bobdan, Kuntug'di degan hukmdorning ta'rifi bilan boshlanadi.⁴ «Qutadg'u bilig» axloqiy - ta'limiy asardir. Uning axloq va odob masalalariga bag'ishlangan maxsus boblarigina emas, balki ijtimoiy-siyosiy masala-larga bag'ishlangan maxsus boblarida ham YUsuf Xos Hojib o'z axloqiy - ta'limiy qarashlarini ifodalaydi. Xalqning turli tabaqalariga o'git beradi, ularga pand-nasihat qiladi. Uning axloqiy - ta'limiy fikrlari jiddiy ahamiyatga ega bo'lib, madaniyat va ma'rifatni ravnaq toptirishga, olijanob insoniy xislatlarni targ'ib qilishga qaratilgan.

«Qutadg'u bilig» didaktik dostoni axloq va odobga doir qimmatli pand - nasihatlarni o'z ichiga oladi. Doston til odobi, sevgi va sadoqat, rostgo'ylik va halollik kabi masalalar haqida hikmatli so'zlar so'zlaydi, mayxo'rlik va mutakabbirlikni tanqid qiladi, kishining yurish – turishi, o'zini tutishi haqida o'git beradi. Bular dostonning butun mazmuni va mohiyatiga singdiriladi

«Qutadg'u bilig»ning bir necha bobi bevosita axloq va odob masalalariga bag'ishlangan. Shunday boblardan biri «Til ardami» («Til odobi») deb atalgan 7-bob bo'lib, unda shoir o'qish va bilim olishda tilning ahamiyati, qisqa va mazmunli so'zlash, tilga ortiqcha erk bermaslik va boshqalar haqida ibratli o'gitlar beradi:

Uqushqa biligka bu tilmachi til,
Yaruttachi arni yo'riq tilni bil.
Kishig til og'irlar bulur qut kishi,
Kishig til ujuzlar yarir ar bashi.
Til asrlan turur, ko'r eshikda yatur,
Aya avlug orsiq boshingni yatur.
Tilin emgamish er naku ter eshit,
Bu so'z ishka tutg'il o'zunga ish et.
Mani emgatur til ezi o'g talim,
Boshim kasmassuni kasayin tilim.
So'zungni ko'dazgil boshing bormasun,
Tilingni ko'dazgil tishing sinmasun...
Esanlik tilasa saning bu o'zung,
Tilingda chiqarma yarog'siz so'zung.
Bilib so'zlasa so'z biligka sonur,
Biligsiz so'zi o'z boshini yeyur.
O'gush so'zda ortuq osig' ko'rmadim,
YAna so'zlamishida osig' bulmadim.
O'gush so'zlama so'z birar so'zla oz,

¹ Abu-l Qosim az-Zamahshariy. O'sha asar. 48-77-betlar.

² Bolasog'unning vayronalari Qirg'izistonning To'qmoq shahri yaqinida bo'lgan qadimgi Oqpeshin shahri o'rnida hozir ham bor. N.Mallayev. O'sha asar 1976. 111-bet.

³ N.Mallayev, O'sha asar, 11-bet.

⁴ N.Mallayev, O'sha asar, 16-bet.

Tuman soʻz tugunin bu bir soʻzda yoz.
Sanga soʻzladim man soʻzum, ey oʻgʻul,
Sanga bardi bu pand oʻzum, ey oʻgʻul...¹
Uquvga, bilimga tilmoch – bu til,
Kishini roʻshnolikka chiqargan ravon til deb bilgin.
Kishini til eʻzozlaydi, kishi u tufayli baxtga
erishadi,
Kishini til qadrsiz qiladi, er boshini yoradi.
Til hovlida (yaʼni qafasda) yotgan arslon kabidir,
Ey, qafasdagi (makkor) vahshiy boshingni yeydi.
Tili tufayli ozor topgan kishi nima deydi, eshit,
Bu soʻzga amal qilgin, oʻz foydangga ishlat:
Til meni juda koʻp kulfatlarga soladi,
(U) boshimni kesmasin, (men) tilimni kesayin.
Soʻzingga ehtiyot boʻl, boshing ketmasin,
Tilingga ehtiyot boʻl, tishing sinmasin...
Sening oʻzing esonlik tilasang,
Tilingdan yarogʻsiz soʻzingni chiqarma.
Bilib soʻzlasa, soʻz donolik sanaladi,
Nodonning soʻzi oʻz boshini yeydi.
Koʻp soʻzda ortiq foyda koʻrmadim,
YAna (koʻp) soʻzlashdan naf topmadim.
Soʻzni koʻp soʻzlama, bir oz ozroq soʻzla.

Tuman ming soʻz tuguni (jumbogʻi)ni shu
bir soʻzda yech.

Men soʻzimni senga soʻzladim, ey oʻgʻil,
Bu pandni oʻzim senga berdim, ey oʻgʻil.

YUsuf Xos Hojib shoir sifatida badiiy soʻzning qimmatini va taʼsir kuchini alohida taʼkidlaydi, oʻz soʻzini koʻp oʻrinda «shoir tilidan» (donishmandlar tilidan) soʻzlaydi va yaxshi soʻzni har qanday oltin-kumushdan ham ortiqroq biladi:

Kumush qolsa oltun maning sanga,
Oni tutmagʻil san bu, soʻzga teng-a:
Kumush ishka tutsa tugar olqinur,
Soʻzim ishga tutsa kumush qizgʻonur.

Mendan senga kumush, oltin qolsa,
U (lar)ni sen bu soʻzga teng tutmagin.
Kumushni ishga solsang tugaydi, olqinadi,
Soʻzimni ishga tutsang, (sen uchun)
kumush qozonadi.¹

Ahmad YUgnakiy. Ahmad YUgnakiy isteʼdodli shoir va donishmand murabbiydir. Undan saqlanib qolgan yagona adabiy meros «Hibatul - haqoyiq» («Haqiqatlar armugʻoni»), badiiy soʻz sanʼati va adabiy tilning juda qimmatli hamda nodir yodgorligidir.²

Adib Ahmad YUgnakiyning shaxsiy hayoti va tugʻilib oʻsgan yeri haqida maʼlumotlar kam. Ayrim manbalarda adibning hayoti haqida berilgan maʼlumotlar toʻliq emas.

«Hibatul - haqoyiq»ning kim tomonidan yozilgani, muallifning ismi, otasining ismi, uning qayerda yashagani, boshqa adiblarga nisbatan tutgan mavqei, jismoniy zaifligi haqida asarda qisqacha maʼlumotlar mavjud:

¹ N.Mallayev. Oʻsha asar, 128-bet.

¹ N.Mallayev. Oʻsha asar. 128–129 - betlar.

² N.Mallayev. Oʻsha asar, 138-bet.

Adib Ahmad otim, adab, pand so‘zim,
So‘zum munda qolur, borur bu o‘zum.

Otim – adib Ahmad, so‘zim-pand-nasihati, adab berishdan iborat, so‘zim esa bu dunyoda qolib, o‘zim u dunyoga ketaman.³

Shoirning otasi Mahmud Yugnakiy ekanligini shaxsan o‘zi aytib o‘tishi Ahmad YUgnakiy chindan ham Yugnak degan shaharda tug‘ilib o‘sganligi va u yerda ijod etganligiga hech qanday shubha qoldirmaydi. Bundan tashqari Alisher Navoiy «Nasoyimul - muhabbat» degan asarida adib Ahmad Yugnakiy haqida ma‘lumot beradi. «Hibatul-haqoyiq»ning 1480 yilda ko‘chirilgan nusxasi 235 bayt, 11 bobdan tashkil topgan.¹ (Asar nusxalari haqida turlicha ma‘lumotlar bor).²

Asarning beshinchi bobi (40-62 - baytlar) bilim maqtovi va johillikning zarariga, oltinchi bobi (63-86-baytlar) til odobiga bag‘ishlangan.

«Hibatul - haqoyiq» didaktik doston bo‘lib, axloq- odob masalalari undagi ko‘pchilik boblarning tematik asosini tashkil etadi. SHoir til odobi, saxiylik, baxillik, kamtarlik, ezgulik va boshqalar haqida xuddi YUsof Xos Hojib kabi zamonasining peshqadam murabbiysi sifatida fikr yuritib, kishilarga o‘git beradi.

Rost, sog‘lom va mazmunli so‘zlashni, kerak bo‘lganda, sir saqlay olishni maqtab, laqmalik, yolg‘on so‘zlash va sergaplikni qoralagan shoir tilni tiyish odobning boshi deydi:

Eshitgil, biliklik naku teb ayur:
Adablar bashi til kutazmak turur.
Tiling bakta tutg‘il, tishing sinmasun,
Qoli chiqsa bakta tishingni siyur.
Sonip so‘zlagan er so‘zi so‘z sog‘i;
O‘kush yangshagan til ey olmas yog‘i.
So‘zung bo‘shlug‘ esma yig‘a tut tiling,
Yetar boshqa bir kun bu til bo‘shlug‘i.
Xiradliqmu, bo‘lur tili bo‘sh kishi?
Tilim boshni yedi bu til, so‘z bo‘shi...
Iki neng biriksa bir yerda qoli,
Bukandi ul erga muruvvat yo‘li:
Bir ul yangshir ersa keraksiz so‘zin,
Ikinch yalg‘on ersa ul erning tili...

(Eshitgil, olimlar nima deb ayturlar: adablarning boshi til saqlashdir. Tilingni tiy, toki tishingni sindirmasin, agar tilingni tiymasang, tishing sinadi. Er kishi ehtiyot bilan sog‘lom so‘zlaydi, ko‘p gapirgan laqma til ayovsiz dushmandir. Bekor so‘z so‘zlashdan saqlan, tilning bo‘shlig‘i bir kuni boshga yetadi. Tili bo‘sh odam aqlli bo‘larmidi? Bu tilning bo‘shligi kishi boshini yeydi... Agar kishida ikki narsa biriksa: u o‘rinsiz so‘zlar bilan laqmalik qilsa, ikkinchidan, uning so‘zlari yolg‘on bo‘lsa, u kishi uchun muruvvat yo‘llari bekiladi...)¹

SHoir kishilarni birovni achchiq va yomon so‘zlar bilan ranjitmaslikka chaqirib, tilning yarasi bitmas yaradir deydi:

O‘chukturma erni tilin, bil, bu til
Bashaqtursa, butmas, butar o‘q boshi.

(Tiling bilan o‘ch hissini qo‘zg‘ama, bil, o‘q yarasi bitib ketadi-yu, lekin til yarasi bitmaydi).

SHoir dostonning to‘rtinchi bobida saxiylik va baxillik haqida so‘zlab, himmat va saxiylikni baxillik va ziqnalikka qarama - qarshi qo‘yadi, bu masalalarga doir pandomiz mulohazalarini qisman

³ N.Mallayev. O‘sha asar, 139-bet.

¹ Qarang: N.Mallayev. O‘sha asar, 140-bet.

² Qarang: Ahmad YUgnakiy Hibatul - haqoyiq. T. 1971. 10-11 betlar.

¹ Qarang: Ahmad YUgnakiy. O‘sha asar. 10 - 11–betlar.

bo'lsa - da, boshqa boblarga ham singdiradi, badiiy til vositalaridan, xususan, o'xshatishlardan va xalq maqollari hamda ta'birlaridan foydalanadi.

Axi arni o'ggil o'gar ersa san,
Baxilga qatig' yo o'qun kizlagil.

(Maqtamoqchi bo'lsang, saxiylarni maqta, baxillarga o'q-yoyni to'g'rila).²

Alisher Navoiy.

Alisher Navoiy 1441-yil 9-fevralda Hirot shahrida tug'ildi.

SHarq madaniyatining salmoqli zarvaraqlarini tashkil etuvchi notqlik san'ati tarixiga oid talaygina manbalar bor bo'lsa-da, ulardan hech biri Alisher Navoiy qoldirgan meros kabi qimmatli va boy emas.

Navoiy o'z davrining buyuk mutafakkiri, so'z ustasi bo'lish bilan birga, kishilarga yaxshi so'z bilan ta'sir eta bilish san'atini juda qadrllovchi, ulug'lovchi, bunday san'at ustalariga e'tibor qilib, ehtirom ko'rsatuvchi bir shaxs edi.

«Haq yo'lida kim sanga bir xarf o'qitmish ranj ila,
Aylamak bo'lmas ado oning haqin yuz ganj ila», --

deb har bir kishini bilimli bo'lib yetishishiga sababchi bo'lgan ustozini e'zozlashga da'vat etgan. Navoiy omma o'rtasida yaxshi nutqning ta'siri va tarbiyasini ham chuqur his etadi. Navoiy notqlikdagi yaxshi va yomon tomonlarni ko'ra bilish va ularni farqlay olishga chaqiradi. Navoiy notqlik san'atining buyuk qudratiga alohida e'tibor beradi. U «Mahbub ul - qulub» nomli falsafiy asarining 24-faslini «Nasihah ahli va voizlar zikrida» deb aytadi. Bunda voizlik san'atiga, va'zga, voizga o'z munosabatini bildiradi. Navoiyning fikricha, voiz quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi lozim:

1. Voizning so'zlari ta'sirchan va foydali bo'lmog'i lozim. Voiz kerakki «qolalloh» so'z aytsa.
2. Nutq tinglovchi uchun yangilik bilimlar va o'zgarishlar xabarchisi bo'lmog'i lozim. «Va'z bir murshid va ogoh ishidur va aning nasihatini qabul etgan maqbul kishidur».
3. Notiqning o'zi biror sohani egallagan bo'lishi va undan so'ng va'z orqali kishilarga ta'sir etishi lozim.
4. Notiq olim va bilimdon har narsadan xabardor kishidur. «Voizkim, bo'lg'ay olim va muttahiyaning nasihatini chiqqan shaqiy».
5. Notiqning so'zi bilan ishi bir bo'lmog'i lozim. Aks holda nutqning ta'siri bo'lmaydi. «Ulki buyurib o'zi qilmag'ay, hech kimga foyda va asar aning so'zi qilmag'ay».

Alisher Navoiy notqlikda qisqalik va ravshanlikni yoqtiradi. Bu jihatdan uning «Mahbub-ul qulub» asaridagi 60 - tanbehi o'rinlidir. «Chin so'z mo'tabar, yaxshi so'z muxtasar. Ko'p deguvchi mumil, muqarrar deguvchi loya'qil» (ya'ni: Chin so'z e'tiborli, yaxshi so'z qisqa bo'ladi. Ko'p so'zlovchi zeriktiruvchi, qayta gapiradigan - aqldan ozgan), - deydi. U tuturuqsiz gap bilan kishilarning g'ashiga teguvchilarni aqli past, nosog'lom kishilardir, deb baholaydi. «Ulkim, dimog'ida habt - so'zida yo'q rabt (kimning dimog'ida illat bo'lsa, so'zida bog'lanish yo'q).¹

Dimog'i sahih - guftori fasih (miya sog'lom bo'lsa, gap-so'z ham yoqimi va xatosiz bo'lur). So'zi hisobsiz-o'zi ixtisobsiz (boshvoqsiz). So'zida parishonlik, o'zida pushaymonlik».²

Navoiy voizlik san'atida nom qozongan-Xoja Muayyad Mehnagiy, Mavlono Riyoziy, Mavlono Xusayn Voiz Koshifiy, Mavlono Muin Voizlar haqida o'zining «Majolisun nafa'is» nomli tazkirasida fikr bildirgan.

Hoja Muayyad Mehnagiy

² N.M.Mallayev. O'sha asar. 143-bet.

¹ B.O'rinboev, A.Soliev. O'sha asar. 31-bet.

² B.O'rinboev, A.Soliev. O'sha asar. 32-bet.

Alisher Navoiy qadrlagan voizlardan biri – Xoja Muayyad Mehnagiy mashhurgina emas, balki notiq, donishmand, yuksak bilim egasi bo‘lgan, mavjud bilimlarni o‘rganib qolmasdan, ularni takomillashtirgan, to‘ldirgan. U mozorda shayxlik qilsa - da, o‘zini xalqqa juda yaqin tutgan va o‘z bilimini ularga berishga intilgan: «va’z majolisi bag‘oyat garm va pursho‘r voqe’ bo‘lur erdi».³

Xo‘ja Mehnagiy muvaffaqiyatlari va mahoratining kaliti bilim doirasining keng, mazmunan chuqur ekanligida edi. Navoiy iborasi bilan aytsak, u «zohir ulumin» bo‘lgan, ya’ni o‘sha davrda ajdodlarimiz to‘plagan bilimlarning deyarli hammasini puxta o‘zlashtirgan, buning ustiga ularni boyitgan ham.

Mehnagiy o‘z davrining zo‘r suxandonlaridan biri, hokisor shayx bo‘lishiga qaramay, benazir donishmandligi, zo‘r voizlik zakovati tufayli hatto toj-taxt, arkoni davlat a‘yonlarini ham ta‘zim qildira oladigan notiq edi.¹

Mavlono Rivoziy

Alisher Navoiyning yozishicha: «Va’z aytib, minbarda o‘z ash‘orin o‘qur, yig‘lab vajdi hol qilur». Ko‘rinadiki, Rivoziy nutq so‘zlaganda, uning ta‘sirchanligini ta‘minlashda, ijrochilikni birinchi o‘ringa qo‘yadi. Kerak bo‘lganda, o‘z nutqini kishilar qalbiga yaqin olib, ular bilan birdamlikni, qayg‘usiga, iztirobiga sheriklikni bildirish maqsadida yig‘lashgacha borib yetadiki, bu nutq ijrochiligidagi ulkan qobiliyatdan dalolat beradi.

Mavlono Rivoziyning xalqqa yaqinligini, nutqining ta‘sirchan va emotsionalligini ta‘minlashda, uning ijtimoiy kelib chiqishi va ahvoli ham muhim rol o‘ynaganligi ko‘zga tashlanadi. Rivoziy avval Zova viloyatida qozi bo‘ladi.²

Xulosa shuki, boy ilm sohibi, hayot - mamot uchun ayovsiz kurash olovida toblangan va voizlik san‘atida shuhrat qozongan Rivoziy o‘zining darbadar, xokisor qismati bilangina emas, balki g‘oyaviy ezgu amallari, ijrochilik uslublari, murabbiylik mahorati bilan ham zamondoshlari orasida yaqqol ajralib turgan. Taxallusidan ham, sezilib turibdiki, u uzluksiz riyozat chekkan, ammo mashaqqatli mehnati, mardonavor jasorati va benazir voizlik mahorati, ma‘rifatparvarligi tufayli o‘ziga mangu haykal o‘rnatib ketgan suxandondir.³

Husayn Voiz Koshifiy

Husayn Voiz Koshifiy XV asrda yashagan sabzavorlik voiz va buyuk axloq muallimidir. Uning nomi o‘z zamonidayoq el og‘ziga tushgan va mashhur bo‘lgan. Husayn Voiz Koshifiy o‘z davrining zabardast olimi, astronomi, shoiri ham edi. Eron olimi Said Nafisiy Koshifiyning 40 ta asari borligini aytadi. Navoiyning e‘tirof qilishicha, Husayn Voizning «Oz fan bo‘lg‘aykim, dahli bo‘lmag‘ay, xususan, va‘z, insho (nasriy she‘r usulida yoziladigan xat) va nujumki (yulduzshunoslik, astronomiya), aning haqqidur va har qaysisida mutaayyin (ko‘zga ko‘rinarli) va mashhur ishlari bor...». Uning nutqlari jo‘shqin va ehtirosli bo‘lganligidan kishilarni ko‘plab jalb etar edi.

Husayn Voiz nutqlarining ta‘sirchanligi, jozibadorligi haqida eslab, uning o‘g‘li Faxriddin Ali Safiy «Latoyifut tavoyif» nomli asarida shunday voqeani keltiradi:

Kunlarning birida ahli majlisga Mavlono Sayid G‘iyosiddin degan mashhur so‘z ustasi kechikib kelgan. Shu majlisda Abdurahmon Jomiy ham bor ekan. Sayid G‘iyosiddin kirib kelishi bilan Jomiy undan so‘rabdi:

-- Nechuk kechikdingiz, Mavlono G‘iyosiddin?

-- Meni ma‘zur tuting, ustod, - debdi G‘iyosiddin, - kelayotgan edim, masjidida jome‘da Husayn Voiz nutq so‘zlayotgan ekan, shunga mahliyo bo‘lib qolibman.

Koshifiyning nutqlari o‘zining jozibadorligi bilan har qanday kishini jalb qila olgan. Aytishlaricha, uning bunday so‘z san‘atidagi mahoratini Alisher Navoiy bilan birga Sulton Husayn Boyqaro ham yuksak baholagan va ular o‘z asarlarini aholi o‘rtasida rasmiy ijro etish lozim bo‘lgan paytlarda, bu ishga Husayn Voizni munosib ko‘rganlar.

Husayn Voiz Koshifiyning nutqlari mazmundorligi, ta‘sirchanligi, o‘ziga jalb etish quvvatini mujassam etganligi, uning texnikasini o‘rganish hozirgi davr notiqligi uchun ham xarakterlidir.¹

³ Qarang. B.O‘rinboev, A.Soliev. O‘sha asar. 32-bet.

¹ A.Ortiqov, A.Ortiqov. Nutq madaniyati va notqlik san‘ati. -T.: 2002. 18-bet.

² B.O‘rinboev, A.Soliev. O‘sha asar, 32-bet.

³ A.Ortiqov, A.Ortiqov. O‘sha asar. 19-bet.

¹ Qarang: B.O‘rinboev, A.Soliev. O‘sha asar. 34-bet.

Mavlono Muin Voiz

Alisher Navoiy davridagi mashhur notiqlardan biri. U haqda Navoiy: «Holo o‘zi dag‘i azim voizdurur va muridlari ko‘p» - deb yozadi. Ko‘rinadiki, Muin Voiz notiqqina bo‘lib qolmay, o‘zining notqlik maktabiga, shogirdlariga ham ega bo‘lgan. Uning nutq, ijrochilik mahoratini tahlil etib, Navoiy: «Minbar ustida devanovor ilk tashlamog‘i va taxtani tepmog‘i ko‘pdur va o‘zin «Muin devona» bila ta‘bir qilur va ko‘p baland va past so‘zlar aytur. CHun junung‘a mu‘tarif, har nav so‘z aytsa mazurdur...» - deb yozadi.

Bundan anglashiladiki, Muin Voiz nutqning ijrochilik tomoniga alohida e‘tibor qilgan va butun xatti-harakatlarini, imo-ishoralari ishga sola bilganki, garchi u o‘zini «Muin devona» deb e‘lon qilgan bo‘lsa-da, uning «devona sifat» gaplari xalq diliga yaqin bo‘lganligidan yig‘ilganlarga manzur bo‘lgan.

U har qanday mansabdanda voizlikni a‘lo bilgan va o‘z akasi Mavlono Nizomiddin unga Hirot shahri qoziligini ikki marta tavsiya etsa-da, uni rad etgan. Shu tufayli, uning akasi: «Muini mo qobilyati bis‘yor dosht, ni zinapoyai cho‘bin o‘ro zoye‘ soxt» (Muinimizning qobiliyati ko‘p edi, uni bu yog‘och zinapoya (minbar) ishdan chiqardi), deganligini Navoiy qayd etadi.¹

Voizlik san‘ati O‘rta Osiyo xalqlarining, xususan, o‘zbek millatining ma‘naviyati tarixida zarhal harflar bilan yozilishiga arzigulik sahifalarni bizga meros qilib qoldirgan.

Adabiyotlar

1. A.Ortiqov, A.Ortiqov. Nutq madaniyati va notqlik san‘ati. T.: 2002.
2. A.Nurmonov. O‘zbek tilshunosligi tarixi. T.: 2002.
3. Az - Zamaxshariy. Nozik iboralar. T.: 1992.
4. Ahmad YUgnakiy. Hibatul - haqoyiq. T.: 1971.
5. B.O‘rinboyev, A.Soliev. Notqlik mahorati. T.: 1984.
6. M.M.Xayrullayev. Forobiy. T.: 1991.
7. N.M.Mallayev. O‘zbek adabiyoti tarixi. T.: 1976.
8. S.Inomxo‘jayev. Notqlik san‘ati asoslari. T.: 1982.
9. S.Usmonov. Umumiy tilshunoslik. T.: 1972.
10. T.Qudratov. Nutq madaniyati asoslari. T.: 1993.
11. R.Qo‘ng‘urov, E.Begmatov, YO.Tojiyev. Nutq madaniyati va uslubiyati va uslubiyat asoslari. T.: 1992.
12. U.Tursunov, B.O‘rinboyev, A.Aliyev O‘zbek adabiy tili tarixi. T.: 1995.

¹ Qarang: B.O‘rinboev, A.Soliev. O‘sha asar. 1984. 35-bet.

1.2. AMALIY MASHG‘ULOT MAVZULARI BO‘YICHA O‘QUV-USLUBIY MATERIALLAR

MAVZU: O‘QITUVCHI NUTQI MADANIYATI FANI, UNING MAQSADI, VAZIFASI VA MUAMMOLARI HAQIDA.

- 1. O‘qituvchi nutqi madanyati fani, maqsadi va vazifalari.
- 2. Nutq madanyati tarixidan.
- 3. Nutq madanyati muammosining asoslanishi.
- 4. Nutq madanyati va til madanyati.

Nutq madaniyati haqidagi ta'limot qadimgi Rim va Afinada shakllangan bo'lsa ham, unga qadar Misr, Assuriya, Vavilon va Hindiston kabi mamlakatlarda paydo bo'lganligi notiqlik san'ati tajribasidan ma'lum. Ushbu davrlarda jamiyatning rivojlanishi, savdo - sotiqning, sud ishlarining nihoyatda taraqqiy etishi notiqlikni san'at darajasiga ko'tardi. Chunki u paytlarda davlat arboblarning obro' - e'tibori va yuqori lavozimlarga ko'tarilishi, ularning notiqlik mahoratiga ham bog'liq bo'lgan. Notiqlik san'ati sarkardalik mahorati bilan barobar darajada ulug'langan.¹ Mashhur notiq Sitseron: «Tarixda yo yaxshi harbiy sarkarda, yo yaxshi notiq bo'lish kerak», degan ekan. Bu gapda katta hikmat bor. G'arbiy sarkardaning itoatida ko'p sonli lashkar bo'lishini tasavvur qilsak, bu so'z tasodifiy o'xshatish emasligiga amin bo'lamiz. Grek va Rim notiqdori Aristotel, Demosten, Sitseron, Kvintilian kabi nazariyotchilarning hayotiy tajribalari ham bunga misoldir. Ular kishilik jamiyatida ritorika va notiqlik san'atining o'ziga xos maktabini yaratdilar. Sitseronning «Notiqlik haqida», «Notiq», «Brut» asarlari, Mark Fabiy Kvintilianing «Notiq bilimi haqida», Aristotelning «Ritorika» kabi asarlari ham qadimgi Gretsiya va Rimda madaniy nutq, notiqlik nazariyasi ancha rivojlanganligini ko'rsatadi.

O'rta Osiyo madaniyati tarixida ham nutq madaniyati o'ziga xos mavqega egadir. SHarqda, jumladan, Movarounnahrda notiqlik, voizlik, ya'ni va'zxonlik «Qur'on»ni targ'ib qilish bilan mushtarak holda so'zning ahamiyati, ma'nosi va undan o'rinli foydalanish borasida ko'p yaxshi fikrlar aytilgan. Ana shu nuqtai nazardan qaralsa, «Nutq odobi», «Muomala madaniyati» nomlari bilan yuritilib kelingan «nutq madaniyati» tushunchasi juda qadimdan olimlar, ziyolilarning diqqatini tortgan: Abu Rayxon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, ibn Sino, Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Mahmud Koshg'ariy, Mahmud Zamaxshariy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, So'fi Olloyor, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy kabi ulug' siymolar nutq odobi masalalariga, umuman, nutqqa jiddiy e'tibor berish bilan birga tilga, lug'atga, grammatikaga va mantiqshunoslikka oid asarlar yozganlar. Buyuk qomusiy olim Beruniy (973-1048) o'zining «Geodeziya» asarida har bir fanning paydo bo'lishi va taraqqiy etishi inson hayotidagi zaruriy ehtiyojlar talabi bilan yuzaga kelishini aytadi. Uningcha, grammatika, aruz va mantiq fanlari ham shu ehtiyojning hosilasidir.

Ulug' vatandoshimiz Abu Nasr Forobiy to'g'ri so'zlash, to'g'ri mantiqiy xulosalar chiqarish, mazmundor va chiroyli nutq tuzishda leksikologiya, grammatika va mantiqning naqadar ahamiyati kattaligi haqida shunday deydi: «Qanday qilib ta'lim berish va ta'lim olish, fikrni qanday ifodalash, bayon etish, qanday so'rash va qanday javob berish (masalasi)ga kelganimizda, bu haqda bilim-larning eng birinchisi jismlarga va hodisalarga ism beruvchi til haqidagi ilmlar deb tasdiqlayman....».

Kaykovus tomonidan 1082-1083 yillarda yaratilgan, qadimgi Sharq pedagogikasining ajoyib asarlaridan biri hisoblangan «Qobusnoma» da ham nutq odobi va madaniyati haqida ibratomuz fikrlar aytilgan. Asar 44 bobdan iborat bo'lib, uning 6-, 7- boblari so'z odobi haqidadir. Muallif farzandiga qilgan nasihatlar orqali o'quvchini yoqimli, muloyim, o'rinli so'zlashga, behuda gapirmaslikka undaydi. So'zlaganda o'ylab, har bir fikrdan kelib chiqadigan xulosani ko'z oldiga keltirib, gapirish kerakligini, kishi kamtar bo'lishi, o'zini xalq orasida oddiy tutishi lozimligini eslatib, mahmadonalik qilish, ko'p gapirish donolik belgisi emasligini shunday ifodalaydi: «Ey farzand, agar har nechakim suxandon bo'lsang, o'zingni bilg'ondan kamroq tutg'il, to so'zlash vaqtida nodon va beburd bo'lib qolmag'aysan. Ko'b bilib, oz so'zlag'il va kam bilib ko'p so'z demag'il. Nima uChunki, aqlsiz shundoq kishi bo'latur - u ko'b so'zlar. Debdlarkiki, xomushliq salomatlik sababidur, Chunki ko'b so'zlaguchi oqil kishi bo'lsa ham, avom uni aqlsiz derlar».¹

¹ R.Qo'ng'urov, E.Begmatov, Yo.Tojiyev Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. -T.: 1992. 6-bet.

¹ Kaykovus Qobusnoma -T.: 1986, 45-bet.

Ulug' shoir Yusuf Xos Hojib turkiy xalqlarning XII asrdagi ajoyib badiiy yodgorligi bo'lgan «Qutadg'u bilig» («Baxt keltiruvchi bilim») asarida so'zlarni to'g'ri tanlash va to'g'ri qo'llash haqida: «Bilib so'zlasa so'z bilig sanalur» degan edi. Qisqa so'zlash, so'zlarga iloji boricha ko'proq ma'no yuklash haqida:

Ugush so'zlama so'z biror so'zla oz,
Tuman so'z tugunini bu bir so'zla yoz,

deydi. Mazmuni: so'zni ko'p so'zlama, kamroq so'zla. Tuman (ming) so'z tugunini shu bir so'z bilan ech. Gapirishdan maqsad so'zlovchi ko'zda tutgan narsa, hodisa, voqealarni tinglovchiga to'g'ri, ta'sirchan etkazishdan iborat. Shunday ekan, nutqning to'g'riligi, ravonligi va mantiqiyligiga erishish muhim ahamiyat kasb etadi. Mutafakkir so'zlovchini tilning ahamiyatini tushungan holda, hovliqmasdan, so'zning ma'nolarini yaxshi anglab, nutqni ravon qilib tuzishga chaqiradi.

Adib Ahmad Yugnakiy (XII-XIII) ham so'zlaganda nutqni o'ylab, shoshmasdan tuzishga, keraksiz, yaramas so'zlarni ishlatmaslikka, mazmundor so'zlashga chaqiradi. Noto'g'ri tuzilgan nutq tufayli keyin xijolat chekib yurmagan, deb so'zlovchini ogohlantiradi:

O'qub so'zla so'zni eva so'zlama,

So'zung kizla kedin, boshing kizlama.

Mazmuni: (So'zni o'qib so'zla, shoshib gapirma, keraksiz yaramas so'zlarni yashir, yaramas gaping tufayli keyin boshingni yashirib yurma)¹.

Nutq odobi deb yuritilgan qoida va ko'rsatmalarda sodda va o'rinli gapirish, qisqa va mazmundor so'zlash, ezmalik, laqmalikni qoralash, keksalar, ustozlar oldida nutq odobini saqlash, to'g'ri, rost va dadil gapirish, yolg'onchilik, tilyog'lamalikni qoralash va boshqa shu kabi mavzularda so'z boradi.

O'rta Osiyo notiqligining o'ziga xos xususiyatlari shundan iborat ediki, u, eng avvalo, o'sha davr tuzumining manfaatlariga xizmat qilar edi. Bu davrda notiqlik sa'nati ustalarini nadimlar, qissago'ylar, masalgo'ylar, badihago'ylar, qiroatxonlar, muammogo'ylar, voizlar, go'yandalar, maddohlar, qasidaxonlar deb yuritilishi ham ana shundan dalolat beradi. Ammo tilning yaratuvchisi xalq ekanligini va uning, eng avvalo, xalqqa xizmat qilishini to'g'ri anglovchi sog'lom fikrli kishilar uning ijtimoiy mohiyatini doimo to'g'ri tushunib kelganlar. Navoiyning davlat arbobi sifatida mehnatkash xalq oldida qilgan chiqishlari, uning til haqida aytgan fikrlari buning dalilidir. Alisher Navoiyning «Muhokamat ul-lug'atayn», «Mahbub ul-qulub», «Nazm ul-javohir» asarlari o'zbek tilida nutq tuzishning go'zal namunalari bo'lishi bilan birga uning mukammallashishiga ham katta hissa qo'shdi. U o'zining «Mahbub ul-qulub» asarida shunday deydi: «Til muncha sharaf bila nutqning olatidur va ham nutqdirki, gar nopisand zohir bo'lsa, tilning ofatidur...»¹ ya'ni, til shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir, agar u o'rinsiz ishlatilsa, tilning ofatidir.

Alisher Navoiy mayin, yoqimli, shirali ovoz bilan so'zlash odobi haqida shunday yozadi: «So'zni ko'nglungda pishqormaguncha tilga keltirma, harnakim ko'nglungda bo'lsa, tilga surma». Mazmuni («So'zni ko'nglingda pishitib olmaguncha, so'zlama, ko'nglingda bo'lgan har qanday fikni ham ayta berma»).

O'zbek badiiy nutqi tarixida Zahiriddin Muhammad Bobur alohida o'rin tutadi. Shoirning nazmi va «Boburnoma»si o'zbek nutqining go'zal namunalari. Bobur o'zi hammabop yozish bilan birga boshqalarga ham shunday ish tutishni maslahat beradi. Jumladan, o'g'li Humoyunga yozgan bir xatida birovga yuborilgan maktubni muallifning o'zi bir necha

¹ Qarang: Ahmad Yugnakiy, Hibatul – haqoyiq. -T. 1971, 78–bet.

¹ Alisher Navoiy. Mahbub-ul qulub. 14-tom, -T.: 1998, 94-bet.

bor o'qib ko'rishiga, uning ravonligiga, so'zlarning ko'zda tutilgan ma'noni to'g'ri aks ettirganligiga ishonch hosil qilganidan so'ng jo'natishga chaqiradi.

Ko'rinadiki, Sharq mutafakkirlari notiq oldiga tilni puxta o'rganish, uning lug'aviy boyligi va grammatikasini puxta egallash, mantiqli so'zlashni o'rganish, nutqni ichki (mazmun) va tashqi (shakl) ko'rishiga birday e'tibor berish, go'zal va ta'sirchan nutq tuza bilish, til boyligini maqsadga muvofiq hamda o'rinli ishlatish vazifalarini qo'yadilar va ularning ijrosini kuzata-dilar, chuqur tahlil etadilar.

«Nutq madaniyati va notiqlik san'ati» fani o'ziga xos amaliy soha sifatida tilshunoslikning nazariy fanlaridan olingan bilimlarga suyangan holda to'g'ri, ta'sirli nutq tuzish yo'llarini o'rgatadi. U til, til me'yorlari, nutq, nutqning sifatleri, nutqiy uslublar, nutqda uchrashi mumkin bo'lgan kamchilik va xatolar, nutq talaffuziga doir muammolar yuzasidan bahs yuritadi.

«Nutq madaniyati va notiqlik san'ati» fani o'z tekshirish ob'ekti va vazifalariga ega. Uning tekshirish predmeti nutqning lisoniy qurilishi, adabiy til me'yorlari va nutqning kommunikativ (aloqa uchun kerakli) fazilatlaridir. Nutq madaniyati nazariyasida til me'yorlari markaziy tushuncha hisoblanadi. Til madaniyatining asosiy tekshirish ob'ekti adabiy til me'yorlari, asosiy vazifasi esa ushbu me'yordagi ikkilanishlarni bartaraf etish bo'lmog'i kerak.

«Nutq madaniyati va notiqlik san'ati» fani adabiy til me'yorlarini, uning tarixiyiligini, taraqqiy etib borishini undagi ba'zi birliklarning eskirishi, ular o'rnida yangi me'yoriy birliklarning paydo bo'lishini kuzatib, qayd etib boradi. Biroq bu fan adabiy me'yorlarni yaratmaydi, ba'zi bir hodisalarni me'yor sifatida majburan kiritmaydi. Balki o'zbek milliy adabiy tili faoliyatini, uning rivojlanishini kuzatib boradi, ob'ektiv qonunlarini kashf etadi, shular asosida tavsiyalar beradi.¹

«Nutq madaniyati va notiqlik san'ati» fani hozirgi o'zbek adabiy tilini o'rganar ekan, shu adabiy til asosida vujudga keladigan barcha nutq turlari, adabiy tilga asos bo'luvchi xalq tili shevalari ham uning ob'ektiga daxldordir. Nutq madaniyati sohasi adabiyotshunoslik, poetika, estetika, etika, pedagogika, mantiq, ruhshunoslik, siyosatshunoslik sohalari bilan bog'liq. Milliy mustaqillik mafkurasining tarkibiy qismi hisoblanmish Davlat tili siyosati va unga oid huquqiy hujjatlar nutq madaniyatining asosiy ashyolaridandir. Notiqlik va voizlik san'tiga oid asarlar, o'zbek madaniy nutqiga asos bo'lgan milliy adabiy meros namunalari, o'zbek milliy hujjatchiligi hamda davlat tilida ish yuritish qonun - qoidalari majmuasi nutq madaniyati fanining asosiy ob'ektlaridandir.

Keyingi yillarda oliy o'quv yurtlarining barcha fakultetlarida «Nutq madaniyati va notiqlik san'ati» fanining o'qitilayotganligi quvonarli holdir. Yosh avlodni tarbiyalashdek o'ta mas'uliyatli vazifani o'z zimmasiga olayotgan talabaning o'z fanini chuqur o'rganishining o'zi etarli emas. Chunki «o'qituvchining nutqi o'tmas, nochor bo'lsa, uning bilimi qanchalik chuqur va tugal bo'lmasin, o'ziga ham azob, o'quvchi sho'rlikka ham azob. Ona tilida puxta, lo'nda va shirador nutq tuza olish malakasi va mahorati matematika o'qituvchisi uchun ham, ona tili o'qituvchisi uchun ham birday zaruriy fazilatdir. O'qituvchi go'zal, o'zni ham, so'zni ham qiynamaydigan ravon va ifodalarga boy nutq bilan o'quvchilarni mahliyo etib, bermoqchi bo'lgan bilimni yosh inson shuuriga osonlik bilan olib kiradi. Zotan, ona tili milliy ma'naviyatimizning, dunyoni teran idrok etishimizning zaminidir».

Hozirgi o'zbek adabiy tilining to'liq shakllanganligi va ulkan ijtimoiy vazifani bajarayotganligi ayni haqiqatdir. Bu til xalqimiz uchun umumiy til sifatida shakllandi.

O'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi Respublikamizda davlat ishlarining, o'qish-o'qitish, ta'lim-tarbiya, targ'ibot-tashviqot ishlarining shu tilda olib borilishi uchun juda katta imkoniyat yaratdi. Tilga bo'lgan munosabat tubdan o'zgardi, uning barcha

¹ T. Qudratov. Nutq madaniyati asoslari. T.: 1993, 15-16-betlar.

imkoniyatlarini o'rganish ishlari keng ko'lamda olib borilmoqda. Ayni vaqtda, shuni ham aytish joizki, tilning ijtimoiy vazifasining bajarilish darajasini belgilovchi omillardan biri bo'lmish nutq madaniyati sohasini chuqurroq o'rganish oldimizga qo'yilgan muhim masalalardan biri hisoblanadi. Chunki nutqimizdagi nuqson va kamchiliklarni bartaraf qilish, nutq madaniyatini har qachongidan ham yaxshiroq rivojlantirish umumdavlat ahamiyatiga ega bo'lgan siyosiy va ijtimoiy masaladir. Bu masala bilan shug'ullanish ishiga faqat tilshunoslarga emas, respublikamizda istiqomat qiluvchi barcha soha vakillari e'tibor berishlari maqsadga to'la muvofiqdir. Chunki, nutq madaniyati umuminsoniy madaniyatning tarkibiy qismi bo'lib, kishilarni yuksak madaniyat sohibi bo'lishlarini belgilaydi. Bu masalaning bir jihati bo'lsa, ikkinchi jihati biz xalqaro doirada ikki qarama - qarshi ijtimoiy guruh o'rtasida mafkuraviy kurash nihoyatda keskinlashgan bir davrda yashamoqdamiz. Bu narsa ham mafkuraviy kurashning asosiy quroli bo'lgan tilning har qachongidan ham o'tkir va keskin bo'lishini taqozo etadi. Birinchi prezidentimiz I.A.Karimov ham bunga alohida e'tibor berib shunday degan: «G'oyaga qarshi faqat g'oya, fikrga qarshi faqat fikr, jaholatga qarshi faqat ma'rifat bilan bahsga kirishish, olishish mumkin».⁴

«O'qituvchi va o'quvchi munosabatidagi majburiy itoatkorlik o'rnini ongli intizom egallashi juda qiyin kechyapti. O'qituvchining bosh vazifasi o'quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilishdan iboratligini ko'pincha yaxshi tushunamiz, lekin, afsuski, amalda, tajribamizda unga rioya qilmaymiz.

Demokratik jamiyatda bolalar, umuman, har bir inson erkin fikrlaydigan etib tarbiyalanadi. Agar bolalar erkin fikrlashni o'rganmasa, berilgan ta'lim samarasi past bo'lishi muqarrar. Albatta, bilim kerak. Ammo bilim o'z yo'liga. Mustaqil fikrlash ham katta boylikdir».⁵² Maktabda nutq tadbirkorligini singdirish o'qituvchining bosh vazifasidir. U birinchi soatdan boshlab to oxirgi mashg'ulotgacha o'quvchilarda nutq madaniyati (tadbirkorligi)ni tarbiyalashga xizmat qilishi kerak.

Takrorlash uchun savollar:

4. Nutq madaniyati haqidagi ta'limot qaerda shakllangan?
5. Sharqda nutq madaniyati masalalari bilan shug'ullangan mutafakkirlardan kimlarni bilasiz?
6. «Nutq madaniyati va notiqlik san'ati» fanining maqsad va vazifasi nimalardan iborat?

Tayanch tushunchalar

- Nutq - (arabcha) fikrni so'z orqali ifodalash.
Nazm - (arabcha) she'riy asar: she'riyat janri, she'r o'lchovi.
Nasr - (arabcha) proza, prozaik asar, proza janri.
Aruz-she'r tuzilishida qisqa va cho'ziq hiyo (bo'g'in)larning ma'lum tartibda guruhlanib, takrorlanib kelishiga asoslangan vazn sistemasi. Aruz vazni.
Mantiq - (arabcha) tafakkur shakli va qonunlari haqidagi fan logika.
Madaniyat - (arabcha) ta'lim - tarbiyalilik va ziyolilik.

⁴ I.A.Karimov. Barkamol avlod orzusi.-T.2000. 35-bet.

² I.A.Karimov. O'sha asar. 17-bet.

NUTQ MADANIYATI

SOHASI

**ADABIYOT
- SHUNOS-
LIK**

POETIKA

ESTETIKA

ETIKA

**RUHSHU-
NOSLIK**

**PEDAGOGI
-KA**

MANTIQ

**SIYOSAT-
SHUNOS-
LIK**

- Adabiy me'yor ta'rifi.
- Adabiy me'yor va nutq madaniyati.
- Adabiy me'yorlar tasnifi.
- O'zbek adabiy tili me'yorlari.

Madaniyat tushunchasi nihoyatda keng bo'lib, u jamiyat hayoti va faoliyati bilan bog'liq bo'lgan deyarli barcha jarayonlarni, yo'nalishlarni, hodisalarni qamrab oladi.

Nutq madaniyati jamiyat hayotining, jamiyat madaniyatining o'ta muhim ajralmas tarkibiy qismi, muayyan voqeligi, ko'rinishi sifatida alohida ahamiyatga egadir. U fikr almashish, muomala so'zlash kabi kundalik, doimiy, zaruriy jarayonlarni o'z ichiga oladi, ular orqali voqelikka aylanadi, ta'sir qilish quvvatiga ega bo'ladi.

Demak, nutq madaniyati nutq bilan, nutq faoliyati bilan bevosita bog'liq ekan, til nima, nutq nima degan savollarning kelib chiqishi mutlaqo tabiiy va mantiqiydir.

Til va nutq o'zaro dialektik bog'liq ijtimoiy-tarixiy, ijtimoiy-psixik hodisalar bo'lib, til aloqa quroli sifatida, nutq esa aloqa usuli sifatida mavjuddir.

Nutq - bu til deb ataluvchi, ijtimoiy-individual noyob quroldan foydalanish jarayoni, til birliklari, imkoniyatlarining ob'ektiv borliq, tafakkur hamda vaziyat bilan o'zaro zaruriy, doimiy munosabatda namoyon bo'lishidir. Nutq bu rasmiy tildir. U keng ma'noda so'zlardan, so'z birikmalari va gaplardan tashkil topadi.

Madaniy gapirishga intilish tushunchasi barcha xalqlarda qadimdan mavjud. Bu tushuncha muayyan lisoniy me'yorlar, etik va estetik talablar bilan aloqador bo'lgan tushunchadir. Demak, nutq madaniyati tushunchasi har bir xalq tili va millat ma'naviyatini belgilovchi (ko'rsatuvchi) etik va estetik hodisadir.

Nutq madaniyati faqatgina adabiy tilni ongli va maqsadga muvofiq me'yorlashga (uni qayta ishlash va boyitishga) qaratilgan harakatlarga emas, balki millatning umumiy madaniyatini ko'tarish, odamlarda ma'lum «til didi»ni tarbiyalashga xizmat qiluvchi faoliyat hamdir.

Nutq madaniyati termini tilshunoslikda uch xil hodisani ifoda etadi:

- 4) madaniy nutqning, ya'ni nutqiy hodisaning nomi;
- 5) madaniy nutq tushunchasi bilan bog'liq va nutq madaniyati deb yuritiluvchi ilmiy muammoning nomi;
- 6) nutq madaniyati muammolarini o'rganish bilan shug'ullanuvchi sohaning, tilshunoslik fani bo'limining nomi.

Keltirilgan uchta hodisaning har biri murakkab ko'rinishlariga, qirralariga ega, ularni bir-biri bilan qorishtirmaslik lozim.¹

Shunday qilib:

9. Nutq madaniyati adabiy til rivojining o'ziga xos xususiyatlaridan biri (Praga lingvistik maktabi).

10. Nutq madaniyati (til madaniyati) --- bu adabiy til me'yorlarining shakllanishi va silliqanishiga yordamlashishdan iborat bo'lgan faoliyat, ya'ni til rivojiga ongli aralashuvdir (Praga lingvistik maktabi).

11. Nutq madaniyati tilni, uning qonun-qoidalarini ongli idrok qilish, aniq, ravshan, ifodali nutq tuza olish mahoratidir (A.Gurevich va b.).

12. Nutq madaniyati kishilarning o'zaro to'liq va teran fikrlashishi, tilning barcha imkoniyat va vositalarini puxta egallashidan iboratdir (B.N.Golovin va b.).

13. Nutq madaniyati faqat to'g'ri nutqgina emas, balki uquvlilik hamda nutqiy chechanlik hamdir (G.O.Vinokur va b.).

¹ E.Begmatov, A.Boboyeva, M.Asomiddinova, B.Umurqulov, O'zbek nutqi madaniyati ocherklari. -T.: 1998, 31 – bet.

14. Nutq madaniyati til vositalaridan o‘rinli foydalangan holda maqsadga muvofiq so‘zlash va yoza olish san’atidir. (A.I. Yefimov).

15. Nutq madaniyati bu, avvalo, fikrlash madaniyatidir. (D.Ye.Rozental va boshqalar)

16. Milliy o‘ziga xosligi bilan ham ajralib turuvchi nutq madaniy nutqdir. (M.Agafonova).²

Xulosa shuki, nutq madaniyati tilni - aloqa – aralashuv qurolini ishlatishga bo‘lgan munosabatdir. Til vakillarida bu noyob qurolning imkoniyatlariga munosabat, uni ishlatishdagi boshqa omillar: tafakkur, ong, borliq, turli vaziyat va holatlar, maqsadga bo‘lgan munosabat qanchalik yuqori saviyada bo‘lsa, nutq madaniyati ham shunchalik yuqori saviyada bo‘ladi. Aksincha bo‘lsa-chi, unda nutq madaniyati ham past saviyada bo‘lishi muqarrar.

Nutq madaniyati to‘g‘risida gap borar ekan, tabiiyki, nutqda so‘zlarning o‘rinli va o‘rinsiz ishlatilishi to‘g‘risida ham bahs boradi. Qo‘llangan til birligini to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri deyilganda, albatta, ma‘lum bir o‘lchov (mezon) ga asoslanishimiz tayin. Mana shu o‘lchov (mezon) tilshunoslikda adabiy til me‘yori deb yuritiladi.

Har bir lahjaning, so‘zlashuv tilining, adabiy tilning o‘z me‘yorlari bo‘lganidek, nutqning alohida ko‘rinishlari bo‘lgan argolar, jargonlar ham o‘z me‘yoriga ega. Xususi me‘yorlar quyidagicha ko‘rsatiladi: 1. Dialektal me‘yor. 2. So‘zlashuv nutqi me‘yori. 3. Argolar, jargonlar me‘yori. 4. Adabiy til me‘yori (adabiy me‘yor).

Adabiy me‘yor. Ma‘lum bir hududda tarqalgan uzus imkoniyatlari o‘sha hududda yashovchi aholi uchun istisnosiz tushunarli bo‘ladi, ya‘ni aloqani engil amalga oshirishga imkon beradi. Bu- tilning o‘zi me‘yordan iboratligini ko‘rsatadi. Me‘yor -- tilning yashash shaklidir.¹

Adabiy me‘yor uzusga asoslanadi, undan olinadi. Adabiy me‘yor adabiy til bilan birga tug‘iladi, badiiy adabiyotning, xalq madaniyatining taraqqiyoti bilan rivojlanib, o‘z qonun - qoidalarini mustahkamlab boradi.

Adabiy me‘yor uzusdan olinganligi sababli hamma uchun tushunarli bo‘ladi. Shuning uchun jamiyat taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etadi. Jamiyat a‘zolarini uyushtirishda, katta vazifalarga otlantirishda adabiy til, uning me‘yorlari jamiyat uchun nihoyatda zarurdir.²

O‘zbek adabiy tili me‘yorlari ilmiy asarlarda quyidagicha tasnif qilinadi:

11. Leksik - semantik me‘yor.
12. Talaffuz – (orfoepik) me‘yor.
13. Yozuv (grafika) me‘yori.
14. Fonetik me‘yor.
15. Aksentologik (urg‘uni to‘g‘ri qo‘llash) me‘yor.
16. Grammatik (morfologik va sintaktik) me‘yor.
17. So‘z yasaliş me‘yorlari.
18. Imloviy me‘yor.
19. Uslubiy me‘yor
20. Punktuatsion me‘yor.³

Adabiy me‘yorning og‘zaki va yozma ko‘rinishlari mavjud bo‘lib, og‘zaki adabiy me‘yorning rivojlanishiga xalq qiziqchilari, askiyachilari, latifago‘y xalq shoir - baxshilari katta hissa qo‘shsalar, yozma adabiy me‘yorning shakllanishida belgilangan yozuv shakli asosida yozib qoldiriladigan yozma adabiyotning xizmati cheksizdir. Umuman olganda, adabiy til me‘yorini o‘rganish yangi hodisa emas. Til me‘yori va adabiy me‘yor muammo sifatida nutq madaniyati ilmiy soha deb tan olingunga qadar ham o‘rganib kelingan. Adabiy til me‘yori,

² E.Begmatov, A.Boboyeva, M.Asomiddinova, B.Umurqulov, O‘zbek nutqi madaniyati ocherklari. 45-bet.

¹ T.Qudratov. O‘sha asar 38-bet.

² T.Qudratov. O‘sha asar 1993, 40-bet.

³ R.Qo‘ng‘urov, E.Begmatov, Yo.Tojiyev Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. -T.: 1992. 38-bet.

uning shakllanish, rivojlanish, stabillashuv qonuniyatlari nutq madaniyati sohasining tekshirish ob'ekti hisoblanadi.

Nutq madaniyati sohasining adabiy til me'yoriga yondashuvi quyidagi xususiyatlari bilan grammatik munosabatda farq qiladi.

a) nutq madaniyati adabiy til me'yoridagi o'zgarib, buzilib turuvchi nutqiy nuqsonlarni yuzaga keltiruvchi xususiyatlarni topishi va ularni tuzatishga intilishi lozim;

b) nutq madaniyati adabiy til me'yorini doimiy rivojlanib, o'zgarib turuvchi hodisa sifatida tekshirishi va adabiy til me'yori sistemasidagi yangi holatlarni, o'zgarayotgan, o'zgargan holatlarni, shuningdek, «o'lgan», iste'moldan chiqqan holatlarni hisobga olishi kerak.

v) nutq madaniyati adabiy til me'yori sistemasidagi qarama - qarshi holatlarni belgilashi hamda tilning barcha yaruslari bo'yicha tekshirishi lozim².

Nutq madaniyati adabiy me'yorni ma'lum maqsad bilan, anig'i madaniy nutqning chegarasi va vositalarini aniqlash maqsadida o'rganadi. Shu sababli, nutq madaniyati sohasi adabiy til va uning me'yoriy sistemasini baholaydi va nazorat qiladi. Nutq madaniyati sohasi adabiy tilga yondashadi, ya'ni adabiy til rivojiga ongli aralashadi.

Ma'lumki, tilning paydo bo'lishi va rivojlanishi jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqdir. U jamiyat taraqqiyoti, mehnat faoliyati jarayonida yuzaga keladigan, faqat jamiyatda, odamlar orasida mavjud bo'ladigan ijtimoiy hodisadir. Jamiyat rivojlangan sari til ham shakllanib boradi. Demakki, shu tilda so'zlashuvchi millatning ma'naviyati yuksalib, nutqiy malakasi ortib boradi. Aks holda til tanazzulga yuz tutadi. Bu esa nutqiy malakaning so'nishiga, ma'naviyatning qashshoqlanishiga olib keladi.

Jamiyatda yashayotgan har bir shaxs alohida nutq egasi sanaladi. Lekin ularning hammasi uchun umumiy bo'lgan nutqiy qurol shu jamiyatning yagona tili hisoblanadi.

Inson nutq faoliyatida adabiy til madaniyati qoidalarini mukammal bilgani holda, ayniqsa, badiiy adabiyotlarni, gazeta va jurnallarni o'qishi, radio va televideniyaning kuzatib borishi orqali hamda tinimsiz mustaqil shug'ullanishi natijasida nutqiy malakaga ega bo'ladi.

Adabiy til madaniyatini chuqur egallagan insongina nutq madaniyatiga ega bo'ladi. Til madaniyatini egallashda tilga bo'lgan e'tibor, unga chinakam muhabbat va hurmat muhim rol o'ynaydi. Adabiy til va uning me'yorlarini shunchaki qiziqish yoki u bilan nomigagina shug'ullanish orqali egallab bo'lmaydi.

Takrorlash uchun savollar:

Nutq madaniyati nima?

4. Til madaniyati bilan nutq madaniyati qaysi jihatlariga ko'ra o'zaro farq qiladi?
5. Adabiy me'yor nima? U nimaga asoslanadi?
6. Nutqiy malakaga qanday erishish mumkin?

Tayanch tushunchalar

4. Morfema - (grekcha) tilshunoslikka oid termin bo'lib, so'zning ma'no anglatuvchi, boshqa ma'noli qismlarga bo'linmaydigan qismi (yoki bo'lagi) (o'zak morfema, affiksial morfema).

5. Jargon - (fransuzcha) biror ijtimoiy guruhning o'ziga xos va o'zigagina tushunarli bo'lgan, boshqalar tushunmaydigan yasama tili.

6. Uzus-biror til jamoasida til sistemasida mavjud bo'lgan imkoniyatlarning foydalanib kelinayotgan qismi uzus deyiladi. Uzus bir tilni boshqasidan ajratib turadigan shartlarni ham, tilning ichki me'yorlarini ham o'z ichiga oladi.¹

² R.Qo'ng'urov, E.Begmatov, Yo.Tojiyev.O'sha asar. 39-bet.

¹ T.Qudratov. O'sha asar. 1993, 36-bet.

O'ZBEK ADABIY TILI NORMALARI

- leksik - semantik me'yor.
- talaffuz – (orfoepik) me'yor.
- yozuv (grafika) me'yor.
- fonetik me'yor.
- aktsentologik (urg'uni to'g'ri qo'llash) me'yor.
- grammatik (morfologik va sintaktik) me'yor.
- so'z yasalish me'yorlari.
- imloviy me'yor.
- uslubiy me'yor
- punktuatsion me'yor.

MAVZU: TIL VA NUTQ. NUTQ ODOBI. NUTQIY ETIKET

- Til va nutq tushunchalari.
- Til va nutqning dialektik munosabati.
- Til madaniyati.
- Nutq madaniyati.
- Nutq odobi va nutqiy etiket.

Til – aloqa quroli, til - hayot ko'zgusi, til – ma'naviyat belgisi. Insonni hayvonot olamidanda ajratib, uni koinot sarvariga va gultojiga aylantirgan omil ham tildir. Inson aqliy faoliyatining eng oliy mahsullari, tafakkur «mevalari» til va nutq orqali yuzaga chiqadi. Qadimgi islomiy manbalarda aytilishicha, bani basharning yaratuvchisi Tangri taoloning bir og'iz «bo'l» degan so'zi bilan olam yaralgan ekan. SHuning uchun so'zga e'tiqod, so'zga berilgan ta'rifu tavsiflar, so'zning tarixiy xizmatiga aytilgan sharaflar cheksizdir. Ulug' Alisher Navoiy so'zga shunday baho beradi:

So'z durki, nishon berur o'likka jondin,
So'z durki, berur jong'a xabar jonondin.
Insonni so'z ayladi judo hayvondin.
Bilkim, guhari sharifroq yo'q ondin.

So'zning tarixiy - madaniy, ma'naviy xizmati cheksiz, albatta. Lekin tilning imkoniyatlari nutq orqali, nutq jarayonida ochiladi. Nutq bo'lmas ekan, tilning cheksiz imkoniyatlari yuzaga chiqmay qolaveradi.

«Qobusnoma»da Kaykovus «Bilgilkim, hamma hunardan so'z hunari yaxshi», deydi. Bu so'zlarda shunday hikmat borki, so'zga chechan, so'z zamol, notiq kishi hamma joyda obro' - e'tibor, hurmat topadi. Bunga Alisher Navoiy hayoti va faoliyatidan ko'plab misollar keltirish mumkin. Zero nutq va tafakkur salohiyati uni vaziri a'zam darajasiga ko'targan edi.

G'arb donishmandlaridan R.Emirsonning ta'kidlashicha, «Nutq - qudratli kuch: u ishontiradi, undaydi, majbur etadi». Bu gapda nutqning shunday fazilati ta'kidlanayaptiki, u, birinchi navbatda, ishontirish san'atidir. O'quvchilar bilan muloqotda bo'layotgan o'qituvchi ishonarli gapirishi, nutqi dalillangan, puxta asoslangan bo'lishi lozim. O'quvchilarning ishonchini, mehrini qozongan o'qituvchinigina haqiqiy ustoz deyish mumkin.

Qadimgi notiqlik san'ati harbiy sarkardalik san'ati bilan tenglashtirilgan. Bu bejiz emas. Chunki lashkar bilan zabt etib bo'lmaydigan davlatlar va sarhadlarni so'z san'ati bilan bo'ysundirish mumkin.

Alisher Navoiy:

Olibmen taxti farmonimg'a oson

Cherik chekmay Xitoydin to Xuroson,

deydi. Cherik-bu lashkar. SHoir lashkar tortmasdan Xitoydan Xurosongacha bo'lgan sarhadni zabt etganligi haqida faxrlanib so'zlamogda. Ma'lumki, Alisher Navoiyning ta'sir doirasi va darajasi har qanday harbiy sarkardadan ham ustun bo'lgan. Sulton Husayn Boyqaroning o'zi ulug' shoirni maxsus risolasida ta'riflab «So'z sohibqironi» deb atagan edi.

2. So'zning sehriga, qudratiga, sarkarda bajara olmaydigan vazifani so'z sohibqironi uddalaganligiga yana bir hikoyatni misol qilib keltirish mumkin. Hikoyat mazmuniga ko'ra Husayn Boyqaro uzoqda shikor bilan mashg'ul ekan. Saroyda malika og'ir, betob yotgan ekan. Kunlardan bir kuni malika hayotdan ko'z yumibdi. Ammo podshohga o'lim xabarini etkazishga hech kim jur'at etmabdi. Shunda saroy a'yonlari so'z sarkardasi Navoiyga murojaat qilishibdi. «Shohga shum xabarni etkazgan kishi, shubhasiz, jazoga mahkum bo'ladi. Mushkulni faqat sizning tadbirkorligingiz, suxandonligingiz oson qilishi mumkin», -- deyishibdi. Shunda Navoiy bir satr she'r yozib beribdi. Uni chopar orqali Husayn Boyqaroga etkazishibdi. Podshoh o'qibdi:

Sarvigulning soyasida so'ldi gul, netmoq kerak?

Husayn Boyqaro darhol misraning mazmunini tushunibdi. Hech bir talvasaga tushmasdan, vazminlik bilan she'riy savolga she'riy javob yozibdi:

Sarvidin tobut yasab, guldin kafan etmoq kerak!

Saroy ahli chopar keltirgan xatni o'qib, so'zning qudratiga qoyil qolishibdi, dafn marosimiga kirishishibdi.¹

Til va nutq o'zaro bog'liq hodisalar bo'lib, til nutq uchun ashyodir, imkoniyatdir, nutq esa voqelikdir, ya'ni nutq til materialini asosida tashkil topadi. Til jamiyat a'zolari uchun umumiy bo'lib, ruhiy va moddiy materialdan iboratdir.

So'z, morfema, fonemalarning kishi xotirasidagi obrazlari ruhiy «material» hisoblanadi. Nutq yaratish jarayonida ma'lum tovush tizimida namoyon bo'ladigan so'z va morfemalar moddiy materialdir. Tilning ruhiy hodisaligi uning xotirada saqlanishi bilan bog'liqdir. Tilning moddiyligini nutq jarayonida yuzaga keluvchi tovushlar belgilaydi.

Biz xotiramizda saqlanadigan qoidalardan tezkorlik bilan foydalanib, biror fikrni yuzaga chiqarish uchun so'zlar grammatik ma'no tashuvchi morfemalar va so'z shakllari, asosan, gaplarni hosil qilamiz. Masalan, bizda kitobning qaerdan olinganligini bilish haqidagi fikr tug'ildi, deylik. Uni quyidagi savol shaklida yuzaga chiqaramiz: Sen kitobni qaerdan olding?

Bunda biz *sen, kitob, qayer, ol* leksemalaridan; *-ni, -dan, -ding* morfemalaridan va so'roq gap modelidan - qoidasidan foydalandik. Mazkur gapni aytish jarayonida xotiramizdagi leksemalar alohida affiks morfemalarni olib, so'z shakllariga aylandi va yuqoridagi tartibni egalladi. Til ruhiy hodisadan moddiy hodisaga aylandi.

Nutq tildagi ifoda vositalaridan foydalangan holda voqelikka aylangan fikrdir. Nutq nutq a'zolarining harakatiga ko'ra yuzaga kelib, ikki xil bo'ladi: ichki nutq va tashqi nutq. Kishilarning tovushlarni - so'zlarni talaffuz qilmasdan fikrlashi, mulohaza yuritishi, o'ylashi ichki nutqdir. . O'pkadan chiqqan havoning nutq a'zolariga ta'siri, shu ta'sir natijasida ularning harakati bilan aniq tovushlar sifatida yuzaga keladigan nutq tashqi nutqdir.

¹ Nusratullo Atoulo o'g'li Jumaxo'ja «Istiqloq va ona tilimiz». T.: 1998, 47-b.

Nutq harakatdagi tildir. Nutq til birliklarini o‘zaro mantiqiy bog‘lab, ularni harakatga keltiradi. Nutq so‘z, so‘z birikmalari va gaplardan iborat bo‘ladi.

Nutq, nutq odobi insonning ma’naviyatini-ma’rifatini belgilovchi asosiy mezondir. Demak, kishining odobi, eng avvalo, uning nutqida ko‘rinadi. Nutq odobi nima?

Nutq odobi deganda, aytilishi zarur bo‘lgan xabarlarini, tinglovchini hurmat qilgan holda, uning ko‘ngliga mos holda adabiy me’yordagi ifodalar bilan etkazishdir. Xunuk xabarni ham tinglovchiga beozor etkazish mumkin. Buning uchun so‘zlovchi tilni, mukammal bilishi kerak. Muloyim, yoqimli, odobli so‘zlash ham o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmaydi. Unga yoshlikdan ibratli kishilarga taqlid qilish, ulardan o‘rganish orqali erishiladi. O‘quvchi uchun esa eng yaxshi namuna o‘qituvchidir. Buni o‘qituvchi har doim his qilib turishi kerak.

Nutq odobi salomlashishdan boshlanadi. Salomlashishdagi xushmuomalalik undan keyingi yaxshi suhbatga debocha bo‘ladi, tinglovchida yaxshi kayfiyat paydo qiladi. Salomlashishning ahamiyati haqida hindlarda shunday naql bor: «Bitta salom bilan beshta narsaga - o‘zini engil sezish, shon-shuhrat topish, qut-barakali, ilmi bo‘lish va nihoyat uzoq umr ko‘rishga erishiladi».

Ha, salomda gap ko‘p, salomlashish, salom berishning ham o‘ziga yarasha qonun-qoidalari bor. Afsuski, o‘zimizning sharqona salomlashish odobimizga etarli darajada e’tibor bermayapmiz.

Avvalo, har bir muslim va muslima salomlashish ham farz, ham qarz ekanligini yaxshi anglab etmog‘i lozim. Chunki «So‘z boshi -- salom», deganlaridek, suhbatdoshlar muloqoti «assalomu alaykum», «vaalaykum assalom» jummalari bilan boshlanadi. Bu suhbatdoshlarning tanish yoki notanishligidan qat’i nazar o‘zaro hurmat va ehtirom belgisi hisoblanadi. Ammo keyingi paytlarda biror joyga kirib borayotgan, telefonda suhbat boshlayotgan kishilarning salomlashishni unutib borayotganligiga tez-tez guvoh bo‘lib qolmoqdamiz.¹

Xalq tilida salomlashish uchun ham, xayrlashish uchun ham alohida nutqiy vositalar mavjud. O‘qituvchi ularni o‘z o‘rnida ishlatishda hamma uchun va o‘z shogirdlari uchun o‘rnakdir.

Madaniyatli kishi o‘z aybini bo‘yniga ola bilishi, aybi uchun kechirim so‘rashni ham bilishi lozim. O‘z aybi uchun uzr so‘rash o‘z g‘ururini erga urish emas, balki odoblilik, xushmuomalalik alomatidir.

Etuk kishiga xos fazilatlaridan yana biri xayrlashuv odobidir. Tilimizda xayrlashganda ishlatiladigan «xayr, sog‘ bo‘ling», «xayr, ko‘rishguncha», «xayr, omonlikda ko‘rishaylik» kabi ta’sirchan iboralar mavjud. O‘qituvchi sinfdan chiqayotganda «xayr, sog‘ bo‘linglar», «xayr, yaxshi qolinglar» iboralarini ishlatib, o‘rinli bo‘ladi.

Bolaga yaxshilik qilgan, aytilgan yumushni, iltimosni bajargan kishilarga o‘z vaqtida minnatdorchilik bildirish odobini ham o‘rgatib borish lozim. Tilimizda rag‘batlantirishni, minnatdorchilikni anglatadigan chiroyli ifodalar bor. Ularni kundalik muomalaga kiritish, o‘z o‘rnida ishlatish kishi xulqini naqadar bezaydi. O‘qituvchi topshiriqni yaxshi bajargan o‘quvchilar-ni «ofarin», «barakalla», «rahmat», «otangizga rahmat», «minnatdorman» kabi so‘zlar bilan rag‘batlantirishi lozim.

«Har bir kishining madaniylik darajasi, o‘qib qanchalik tarbiya ko‘rganligi uning yozma va og‘zaki nutqidan bilinadi» (S.Ibrohimov).

Tilning dunyoni bilish, bilimlarni to‘plash, saqlash, keyingi avlodlarga etkazish, ruhiy munosabatlarni aks ettirish, go‘zallik kategoriyalarini voqelantirish kabi qator vazifalarni bajarishiga qaramasdan, uning asosiy funksiyasi kishilar o‘rtasidagi aloqani ta’minlashdir.

Nutq madaniyati jamiyat madaniy-ma’rifiy taraqqiyotining, millat ma’naviy kamolotining muhim belgisidir. Tom ma’nodagi madaniy kamolotning muhim belgisidir. Haqiqiy ma’nodagi madaniy nutq shaxs umummadaniy saviyasining muhim jihatlaridan

¹ Siddiq Mo‘min. So‘zlashish san’ati, Farg‘ona 1997, 27 – bet.

biridir. SHuning uchun ham hozirda mamlakatimizdagi ma'naviy-ma'rifiy islohotlar har qachongidan ham dolzarb hisoblanadi.

Respublikamizning «Davlat tili haqida»gi, «Ta'lim to'g'risida»gi qonunlarida, «Kadrlar tayyorlash bo'yicha milliy dasturi» va boshqa juda ko'plab hujjatlarida ma'naviy-ma'rifiy tarbiyaga, til masalalariga alohida ahamiyat beriladi. Jamiyatimizning har bir a'zosi, har bir mutaxassis zamon bilan hamqadam bo'lishi, eng avvalo, o'z ona tilining sadoqatli sohibi bo'lmog'i lozim.

Til jamiyat bilan, uning ma'naviyati, ma'rifati va madaniyati bilan birgalikda yuksaladi.

Takrorlash uchun savollar:

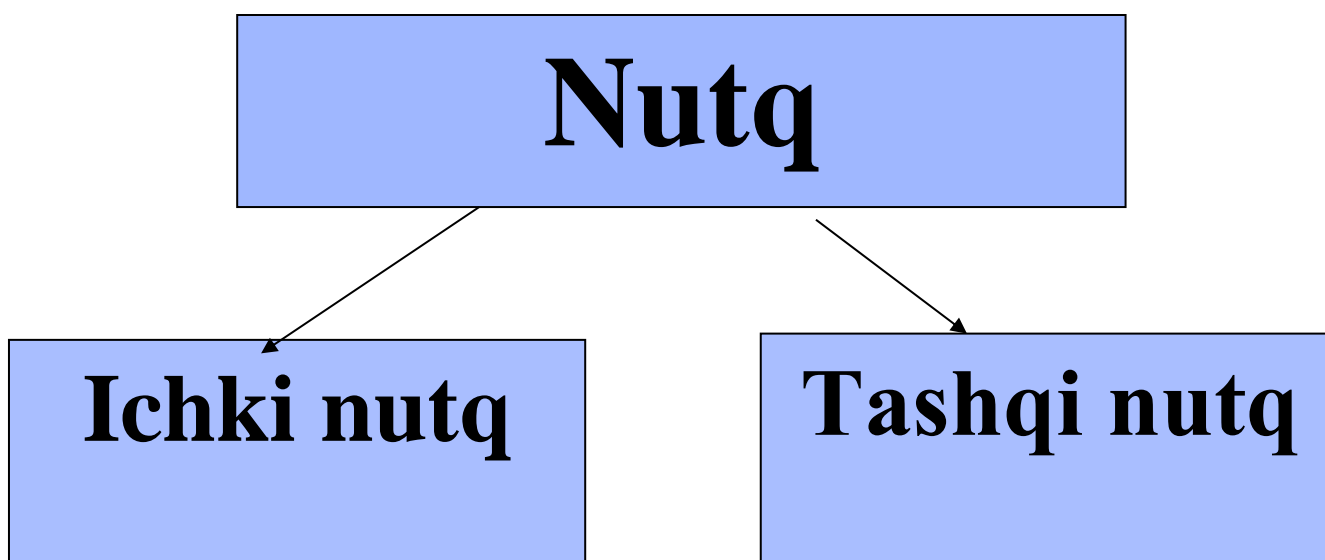
1. Til qanday hodisa?
2. Alisher Navoiy til va nutqni qanday ta'riflaydi?
3. Nutq odobi nima?
4. Nutqiy etiket nima?

Tayanch tushunchalar

Odob - muomalada o'zini tuta bilish.

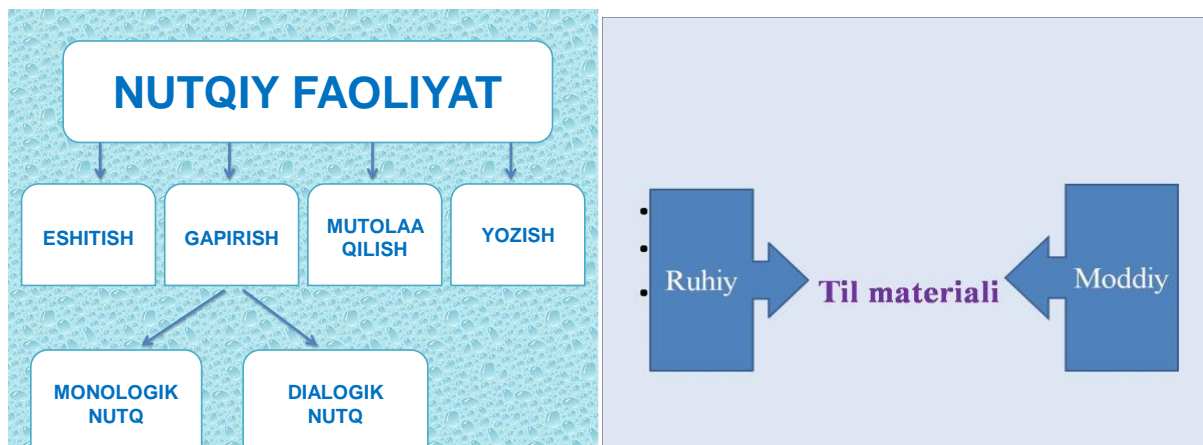
Nutq odobi - adabiy me'yordagi nutq.

So'z - ma'no ifodalovchi til (nutq) birligi.

SAVOLLAR

1. Til qanday hodisa?
2. Tilga ta'rif bering.
3. Nutqqa ta'rif bering.
4. Til va nutqning farqli jihatlari nimada?
5. Alisher Navoiy til va nutqni qanday ta'riflaydi?
6. Til madaniyati va nutq madaniyati
7. Nutq odobi nima?
8. Nutqiy etiket nima?

MAVZU: NUTQNING KOMMUNIKATIV SIFATLARI: TO‘G‘RILIGI, ANIQLIGI VA TOZALIGI

- 1. Nutqning to‘g‘riligi.
- 2. Nutqning aniqligi.
- 3. Nutqning tozaligi(sofligi).

Nutq so‘zlovchi yoki yozuvchi tomonidan shakllantirilgan matnning muayyan ko‘rinishi ifoda bo‘lib, u faqatgina lisoniy hodisa sanalmasdan, balki ham ruhiyat, ham nafasat hodisasi hisoblanadi. Shuning uchun ham yaxshi nutq deyilganda, aytilmoqchi bo‘lgan maqsadning tinglovchi yoki kitobxonga to‘liq va aniq etib borishi, ularga ma‘lum ta‘sir o‘tkazishi nazarda tutiladi. SHunga ko‘ra nutq oldiga muayyan talablar qo‘yiladi. Bu talablar nutqning kommunikativ sifatlari bo‘lib, unda nutqning mantiqan to‘g‘ri, fikran aniq, tuzilishga ko‘ra chiroyli va yo‘nalishiga ko‘ra maqsadga muvofiq bo‘lishi nazarda tutiladi.

1. Nutqning to‘g‘riligi. «To‘g‘rilik deganda, - yozadi V.G.Kostomarov, - nutq madaniyatining zarur va birinchi sharti sifatida adabiy tilning ma‘lum paytda qabul qilingan me‘yoriga qat‘iy va aniq muvofiq kelishini, uning talaffuz, imloviy va grammatik me‘yorlarini egallashni tushunish lozim bo‘ladi».¹

Nutqning to‘g‘riligi uning eng muhim aloqaviy fazilatidir. Chunki nutq to‘g‘ri bo‘lmasa, uning boshqa kommunikativ sifatlari, ya‘ni mantiqiyliqi, aniqligi, maqsadga muvofiqligiga ham putur etadi.

Nutq to‘g‘ri bo‘lishi uchun, asosan, ikki me‘yorga - urg‘u va grammatik me‘yorga qattiy amal qilish talab qilinadi. So‘zlardagi urg‘uning ko‘chishi bilan ma‘noning ham o‘zgarib ketishi mumkinligini esdan chiqarmaslik lozim. Masalan: olma so‘zi. Bu so‘zni alohida urg‘usiz olib qaraganda, uning qanday ma‘noda qo‘llanilayotganini aniqlash qiyin. Faqat urg‘u undagi ma‘noning aniqlanishiga ko‘maklashadi. Ya‘ni olma tarzida urg‘u birinchi bo‘g‘inga tushganda, harakat, olma kabi oxirgi bo‘g‘inga tushganda esa mevaning bir turi ma‘nosi anglashiladi. Tilimizda bunday so‘zlar anchagina. Masalan, hozir - hozir, yangi-yangi, yigitcha-yigitcha, o‘quvchimiz - o‘quvchimiz so‘zlarining ma‘nosi ham urg‘u yordamida oydinlashadi.

Gap tarkibidagi ayrim olingan so‘zga tushadigan urg‘u, ya‘ni mantiqiy (logik) urg‘uning ham ma‘noni farqlashda xizmati katta. Hamma tillarda ham qaysi ma‘noga alohida e‘tibor berilayotgan bo‘lsa, shu ma‘noni ifoda etayotgan so‘z maxsus urg‘u bilan talaffuz qilinadi. Masalan, Anvar xat yozdi, gapida kim yozganligi, nima yozganligi yoki nima ish qilganligi aytilib, mazkur gapdagi so‘zlarning uchalasidan biriga urg‘u tusha oladi. Bunday o‘rinlarda mantiqiy urg‘u ma‘noni ta‘kidlash uchun xizmat qiladi. Umuman nutqda, bo‘g‘in urg‘usi kabi mantiqiy urg‘uni ham to‘g‘ri ishlata bilish kerak. Chunki ayni jarayonda xatoga yo‘l qo‘yilsa, nazarda tutilgan ma‘no anglashilmay qolishi maqsad amalga oshmasligi mumkin. Demak,

¹ V.G.Kostomarov. Kultura rechi i stil. – M. 1960, 24-bet.

fikrni nutq (gap) orqali to‘g‘ri ifodalashda so‘z urg‘usi hamda mantiqiy urg‘uning to‘g‘ri ishlatilishiga jiddiy amal qilishimiz shart.

Grammatik me‘yorga rioya qilish deganda, gap tuzish qoidalaridan to‘g‘ri foydalanish, o‘zak va qo‘shimchalarni qo‘shishda xatoga yo‘l qo‘ymaslik, kelishik qo‘shimchalarini o‘z o‘rnida qo‘llash, ega va kesimning mosligi, ikkinchi darajali bo‘laklarning ularga bog‘lanish qonuniyatlari tushuniladi.

Xullas, ona tili xazinasidan kerakli grammatik shakllarni tanlash va ularni o‘z o‘rniga qo‘yish, ya‘ni nutqning to‘g‘ri tuzilishiga erishish nutq madaniyatining asosiy talablaridan biridir.

2. Nutqning aniqligi. Nutqning aniqligi so‘zning o‘zi ifodalayotgan voqelikka mutlaqo mos va muvofiq kelishidir. Aniqlik nutqning muhim xususiyatlaridan biri ekanligi qadimdan ma‘lum. G‘arb mutafakkirlari ham, SHarq olimlari ham aniqlikni nutq sifatlarining birinchi sharti deb hisoblaganlar. Aristotel: «Agar nutq noaniq bo‘lsa, u maqsadga erishmaydi»,-- degan. Kaykovus esa: «Ey farzand, so‘zning yuzin va orqasin bilg‘il va ularga rioya qilg‘il, har na so‘z desang yuzi bila degil, to‘xshango‘y bo‘lg‘aysan. Agar so‘z aytib, so‘zning nechuk ekanin bilmasang qushga o‘xsharsanki, unga to‘ti derlar, ul doim so‘zlar, ammo so‘zning ma‘nosin bilmas». ¹ YAna davom ettiradi: «SHunday kishini notiq (suxango‘y) deymizki, uning har so‘zi xalqqa tushunarli bo‘lsin va xalqning har so‘zi unga ham ma‘lum bo‘lsin».

Aniqlik nutqning muhim xususiyati, fazilati sifatida fikrni yorqin ifodalash bilan, nutq predmetining ma‘nosi bilan, nutqda ishlatilayotgan so‘z ma‘nolarini bilish bilan bog‘liq bo‘ladi. Agar notiq o‘zi fikr yuritmoqchi bo‘lgan nutq predmetini yaxshi bilsa, unga mos so‘zlarni tanlasa va o‘zi tanlagan so‘zlarning ma‘nolariga mos vazifalar yuklasa, nutqning aniq bo‘lishi tayin. Demak, aniqlik nutqda so‘z qo‘llash me‘yorlariga amal qilishdan iborat. Bu jihatdan aniqlik to‘g‘rilikning boshqacha, o‘ziga xos ko‘rinishi hisoblanadi. Ba‘zan notiq o‘zi ishlatadigan so‘zning ma‘nosini bilishga uncha e‘tibor bermaydi. Natijada so‘zning ma‘nosi nutqdan ko‘zda tutilgan maqsadga mos kelmaydi. Ko‘pincha, bunga bir-biriga yaqin narsalarni anglatuvchi so‘zlar sabab bo‘ladi. Masalan: Abdulla Qahhor yozuvchi Ma‘ruf Hakimning «Qahramonning o‘limi» hikoyasini tahlil qilib, «Botir beliga qator beshta bomba qistirib...», «Qo‘liga bomba ushlagan holda ko‘chaga yugurdi» jumllaridagi bomba so‘zining noto‘g‘ri qo‘llanilayotganligini, yozuvchining bomba va granatani farqlamasligini tanqid qiladi. ¹ Aniqlik ikki xil bo‘ladi: narsaning aniqligi va tushunchaning aniqligi. Narsa aniqligi nutqda aks etgan mavjudlikning narsalar, hodisalar doirasi bilan nutq mazmunining munosabatida ko‘rinadi. Nutqda mavjudlikning narsa va hodisalari to‘g‘ri aks etishi uchun notiq o‘zi so‘zlayotgan narsalarni yaxshi bilgan bo‘lishi lozim. Nutq predmetini bilmaslik yoki chala bilish, shuningdek, ularni o‘rganishda loqaydlik qilish natijasida yuzaga kelgan noaniqlik yoqimsiz bo‘lib, tinglovchini ranjitadi. Masalan: «Na tashkilotchilik, na rahbarlik, na bilimdonlik qobiliyati bo‘lmagan kishi birdaniga kimning nazariga tushdi?» (Gazetadan) ².

Ko‘rinadiki, so‘zlovchi **na** yuklamasining nutqdagi ma‘nosi - ma bo‘lishsizlik qo‘shimchasi anglatgan ma‘noga teng ekanligini unutmagan. Odatda na inkor yuklamasi ishtirok etgan gaplarning kesimi bo‘lishli shaklda bo‘ladi.

Nutqning har tomonlama to‘g‘ri bo‘lishi uchun narsa aniqligining o‘zi etarli emas.

Tushunchaviy aniqlik nutq mazmunining unda belgilangan tushunchalar tizimiga mos kelishini talab qiladi.

Shunday qilib, aniqlik nutqning aloqaviy sifatlaridan biri bo‘lib, u ob‘ektiv borliq bilan nutq mazmunining mosligi sifatida yuzaga chiqadi.

Aniq nutq yaratish so‘zlovchidan quyidagilarni talab etadi:

¹ Kaykovus. O‘sha asar. 43-bet.

¹ T.Qudratov. O‘sha asar, 55-bet.

² T.Qudratov. O‘sha asar, 56-57 – bet.

- a) tilning sinonimik imkoniyatlarini bilish va sinonimik qatorlardan kerakligini ajratib, nutqda qo‘llash;
- b) nutqda ishlatiladigan so‘zning anglatgan ma’nolarini har tomonlama bilish;
- v) so‘zning ko‘p ma’nologiga jiddiy e’tibor berish, ko‘p ma’noli so‘z nutqda qo‘llanganda uning qaysi ma’no qirrasini ko‘zda tutilayotganini aniq tasavvur qilish; fikrning yuzaga chiqishida bu so‘zning boshqa ma’no qirralari monelik qilish-qilmasligini ko‘z oldiga keltirish;
- g) omonimlarning xususiyatlarini bilish, Chunki ularni bilmaslik aniqlikning buzilishiga olib keladi;
- d) paronimlarni bilish, ulardagi tovush yaqinliklariga e’tibor berish;
- e) tor muhitda ishlatiladigan, chetdan kirgan, kasb -hunarga oid, arxaik, eskirgan, dialektizm so‘zlarning ma’nolarini yaxshi anglagan holda nutqqa kiritish.¹

3. Nutqning tozaligi. Nutqning tozaligi deganda, eng avvalo, uning adabiy til me’yoriga muvofiq kelish - kelmasligi tushuniladi.

Nutqimizning sofligiga, asosan, quyidagilar ta’sir qiladi:

1. Mahalliy dialekt va shevalarga xos so‘z, ibora, shuningdek, grammatik shakllar, so‘z va so‘z birikmalarining talaffuzi, urg‘usi.
7. O‘rinsiz qo‘llangan chet so‘z va so‘z birikmalari.
8. Jargonlar.
9. Vulgarizmlar.
10. Nutqda ortiqcha takrorlanadigan «parazit» so‘zlar.
11. Kanselyarizmlar.

Sanab o‘tilganlardan o‘rinsiz foydalanish kundalik nutqni ham, badiiy nutqni ham xiralashtiradi. Har bir so‘zlovchi o‘z nutqining adabiy me’yorlar darajasida bo‘lishi uchun harakat qilishi lozim.⁶ O‘z shevasiga xos bo‘lgan til vositalarini nutqqa o‘rinsiz olib kirish nutqni buzadi. Ammo dialektizm va varvarizmlar badiiy asar tilida ma’lum badiiy - estetik vazifani bajarishi, muallifning ma’lum g‘oyasini, niyatini amalga oshirishga xizmat qilishi ham mumkin. Muallifning milliy koloritni berish uchun, asar qahramonining qaeerlik ekanligiga ishora qilish uchun dialektizm va varvarizmlardan foydalanishi mumkin. Masalan: «Yoshulli, siz buni emas, meni tinglang! Bu mang‘layi qoraning sherigi bor» (T.Malik). Ushbu misolda dialektizmlar territorial koloritni berishga xizmat qilayotgan bo‘lsa, quyidagi misolda varvarizmlar - chet so‘zlar xarakter yaratishda yozuvchiga ko‘maklashgan. «Ishondim, o‘rtoq ginrol. Hammasi est bo‘ladi. Uyda xaladiynada muzdagi bor, olib chiqaymi? Sizga tekin» (T.Malik).

Lahjaviy so‘zlarning badiiy adabiyotda o‘rni bilan ishlatilishi faqatgina maqsadga muvofiq bo‘lib qolmasdan, adabiy tilimizning boyib borishiga, umumxalq tilidagi ayrim elementlarning saqlanib qolishiga xizmat qilishi ham mumkin. Masalan: nutq nihol o‘tkazish haqida bo‘lganida adabiy tilda varianti yo‘q bo‘lgan «xancha» so‘zi ishlatilsa va o‘z o‘rnida unga izoh berilsa, o‘rinli bo‘lardi. Chunki bu so‘z nihol o‘tkazish uchun kavlangan chuqurchaning nomi bo‘lib, boshqa chuqurchalarga nisbatan ishlatilmaydi.

Nutqda o‘rinsiz ishlatilgan boshqa tillarga oid so‘zlar varvarizmlar deb ataladi.

Ayrim kishilarning o‘z nutqini nazorat qilmasligi, «yoqimli» so‘z qidirishda erinchoqlik qilishi, ruscha atamalarining o‘zbekcha shakllarini bilmasligi, ba’zi hollarda o‘zining ruschani ham bilishligini namoyish etishga intilishi natijasida varvarizmlar nutqqa kirib keladi: Ertalab zvonit qildim, bibliotekaga bordim, astanovkada turdim kabi. Nutqimizda mana shunday so‘zlarning uchrab turishi juda achinarlidir. Ulardan qutulishning birdan-bir yo‘li ona tilini har tomonlama chuqur o‘rganish, unga hurmat bilan qarash, so‘z qo‘llashga alohida e’tibor berish,

¹ T.Qudratov. O‘sha asar, 58-bet.

⁶ T.Qudratov. O‘sha asar, 50-bet.

badiiy asarlarni ko'p o'qish, o'qiganda notanish so'zlar ma'nosiga diqqat qilish kabilar. Ayrim kasb egalarining, ayrim guruhlarining o'z «tili» bo'lib, ular bu «til» orqali so'zlashda boshqalardan ajralishga, ifodalanayotgan fikrlarini kishilardan bekitishga intiladilar. Bunday so'zlar jargon so'zlar deb ataladi. Masalan, novcha (aroq), qizil (vino) - ichuvchilar nutqiga xos.

Vulgarizmlarga axloq me'yorlariga to'g'ri kelmaydigan: kishini so'kishda, haqoratlashda ishlatiladigan so'zlar kiradi. Ularni ishlatish so'zlovchining past madaniyatli, qo'pol, johil kishi ekanligini ko'rsatadi. Badiiy adabiyotda ham ulardan foydalaniladi:

- Uxlab o'tiribsanmi, xunasa?! Ming marta chaqirishim kerakmi?! (T.Malik).

Parazit so'zlar deb ataluvchi lug'aviy birliklar ham til madaniyati uchun yotdir. Ular, asosan, so'zlashuv nutqida ko'p ishlatilib, notiqning o'z nutqini kuzatib bormasligi, e'tiborsizligi natijasida paydo bo'ladi va bora-bora odatga aylanib qoladi. A.Qodiriy «Mehrobdan chayon» romanida buxorolik SHarifboy nutqida «pa'lanat» («padar la'nat»)ni parazit so'z sifatida ishlatib, uning nutqini individuallashtirgan. SHarifboy har gapida bu so'zni qo'shib gapiradi:

«Sharifboy yostiqdan burilib, yonidagi uchinchi yigitga qaradi:

Pa'lanat, qachon kelgan ekan?»

«Kanselyarizm»lar ish qog'ozlari uchun zarur bo'lgan, ma'lum bir shaklda saqlanadigan so'z birikmalari, gaplardir. Ular o'z o'rnida juda zarur. Chunki ish qog'ozlari qat'iy bo'lgan ma'lum shakllarni talab qiladi. Bunday «qat'iy shakllar», shablonlar so'zlashuv nutqiga, badiiy adabiyotga, publitsistikaga o'tsa, nutqni buzishi mumkin. O'rinsiz kanselyarizmlar majlislarda, kengashlarda, gazetalarda, radio va televideniedagi nutqlarda ko'plab uchraydi.

«Bundan 365 kun muqaddam siz bilan biz o'z hayotimizda qat'iy burilish yasab, zo'r sinovlar sharoitiga bevosita qadam qo'ydik...» (A.Qahhor). Gapdagi «365 kun muqaddam», «qat'iy burilish yasab», «zo'r sinovlar sharoitiga bevosita qadam qo'ydik» kabi nutq birliklarini qo'llash bilan yozuvchi ayrim «notiqlar» ustidan kuladi.

3. Nutqning tozaligi

- 3. Nutqning tozaligi. Nutqning tozaligi deganda, eng avvalo, uning adabiy til me'yoriga muvofiq kelish - kelmasligi tushuniladi.

MAVZU: NUTQNING KOMMUNIKATIV SIFATLARI: MANTIQUIYLIGI, Ta'SIRCHANLIGI VA MAQSADGA MUVOFIQLIGI

- **Nutqning mantiqiyligi.**
- **Nutqning ta'sirchanligi.**
- **Nutqning maqsadga muvofiqligi.**

4. Nutqning mantiqiyligi. Nutqning mantiqiyligi uning asosiy sifatlari bo'lgan to'g'rilik va aniqlik bilan chambarchas bog'langandir. Chunki grammatik jihatdan to'g'ri tuzilmagan nutq ham, fikrni ifodalash uchun muvaffaqiyatsiz tanlangan lug'aviy birlik ham mantiqning buzilishiga olib kelishi tabiiydir. Mantiqiy izchillikning buzilishi tinglovchi va o'quvchiga ifodalanayotgan fikrning to'liq etib bormasligiga, ba'zan umuman anglashilmasligiga olib keladi. Nutqni tuzishdagi e'tiborsizlik natijasida ba'zan mantiqsizlik yuz beradi. Quyidagi misolga e'tibor qiling «Ferma jonkuyarlari olti oylik davlatga sut sotish planlarini muddatdan oldin bajaradilar» (Gazetadan). Gapda so'zlarning tartibi to'g'ri bo'lmaganligi, «olti oylik» birikmasining «sotish» so'zidan keyin kelmaganligi tufayli mantiqqa putur etyapti, hatto xato fikr ifodalanayapti.¹

Nutqda mantiqiylikka erishish uchun qo'llangan so'zlar bilan ularning predmetlik ma'nolari mos bo'lishi lozim. Boshqacha aytganda, har bir so'z nutqda qo'llanganda, o'ziga xos ma'nonigina ifodalashi zarur.

Mantiqiylikni predmet mantiqiyligi va tushuncha mantiqiyligi deb ikkiga ajratish mumkin. Predmet mantiqiyligi nutqdagi til birliklarining o'zaro ichki munosabatlarining mosligidan iborat. Tushuncha mantiqiyligi mantiqiy fikr tuzilishidan hamda bu tuzilishning nutqdagi til belgilarining ma'noviy aloqalaridan iborat. Tushuncha mantiqiyligi alohida olingan matnda fikriy ketma-ketlik, mantiqiy izchillik bo'lishini taqozo qiladi. Ammo, bu talabni nutqning hamma ko'ri-nishlariga nisbatan qo'llab bo'lmaydi. Masalan: ilmiy va badiiy nutq uslublarida bu talabga qanday amal qilinishini ko'rib chiqaylik. Ilmiy uslubda yozilgan asarlar yaxlit bir tuzilishga ega. Unda kirish, asosiy qism va xulosa mavjud bo'lib, ular yagona bir halqaga birlashadi. Matnda berilgan fikrlar qat'iy izchillikda bayon qilinadi.

Badiiy nutq tuzilishi esa bir oz boshqacha. Aytaylik, fikrlar bir maromda bayon etib kelinadiyu, birdaniga uzilish yuz beradi, ya'ni boshqa voqealar hikoya qilinadi.. Bu narsa go'yo mantiqiy izchillikka putur etkazganday ko'rinsa-da, aslida unday emas. Badiiy asarlarda, xususan, qissa, roman kabi janrlardagi keng qamrovlik tasvir qurilishini ana shunday tuzishni taqozo qiladi. Mantiqqa putur etmaganligi bunday asarlarning oxirida ma'lum bo'ladi.

¹ T.Qudratov. O'sha asar, 56-bet.

Xulosa shuki, nutqning mantiqiyliги deganda, yaxlit bir sistema asosida tuzilgan, fikrlar rivoji izchil bo‘lgan, har bir so‘z, ibora aniq maqsadga mos holda ishlatiladigan nutqni tushunamiz.

5. Nutqning ta’sirchanligi.

So‘z kuchidan yiqilur minbar ham, dor ham,
So‘z birla chiqar indan ilon – murdor ham.

(Abu Shukur Balxiy)

Nutqning ta’sirchanligi deganda, asosan, og‘zaki nutq jarayoni nazarda tutiladi. Shunga ko‘ra nutqning tinglovchi tomonidan qabul qilinishidagi ruhiy vaziyat ham e’tiborga olinadi. Ya’ni, bunda notiq tinglovchilarni ularning bilim darajasidan tortib, hatto yoshigacha, nutqining qanday qabul qilinyotganigacha nazorat qilishi zarurdir. Professional bilimga ega bo‘lgan kishilar oldida jo‘n, sodda tilda gapirish maqsadga muvofiq bo‘lmagani kabi, oddiy, etarli darajada ma’lumotga ega bo‘lmagan tinglovchilar oldida ham ilmiy va rasmiy tilda gapirishga harakat qilish maqsadga muvofiq emas. Xullas, notiqdan vaziyatga qarab ish tutish talab qilinadi va ifodalamoqchi bo‘lgan fikrni to‘laligicha tinglovchilarga to‘liq etkazishga harakat qilish vazifa qilib belgilanadi. Xo‘sh, ta’sirchan nutq deganda qanday nutqni tushunmoq kerak? B.N.Golovin aytganidek, ta’sirchan nutq tinglovchi va o‘quvchining e’tiborini va qiziqishini hisobga oladigan nutqdir.

Omma tushuna oladigan tilda gapirish, ularni ifodalanayotgan fikrga ishontira olish notiqlar oldiga qo‘yiladigan asosiy shartlardan hisoblanadi. Buning uchun esa, yuqorida aytilganidek, mavzuni yaxshi bilishdan tashqari, uni bayon etishning aniq belgilangan rejasi bo‘lishi kerak. Nutqdagi fikrlarni birinchi va ikkinchi darajali tarzda tuzib, ularni o‘zaro bog‘lab, tinglovchilarni nutq rejasi bilan tanishtirish lozim. Vaqtni hisobga olish notqlik fazilatlaridandir. Chunki so‘zlash muddati oldin e’lon qilinib, shunga rioya qilinsa, iloji bo‘lsa, nutq sal oldinroq tugatilsa, ayni muddao bo‘ladi.

So‘zlovchining o‘z nutqiga munosabati ham muhimdir. Chunki shunday bo‘lgandagina quruq rasmiyatchilikdan voz kechiladi. So‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi aloqa mustahkamlanadi. Notiq fikrlarini o‘zi yoki tinglovchilar hayotidan olingan misollar asosida isbotlashga harakat qilsa, mavzuga doir sub’ektiv fikr, mulohazalarini bildirsa, nutq yana ham ishonarli va ta’sirli bo‘ladi.

Nutqning ta’sirchanligiga erishishda tilning tasviriy vositalari hisoblangan metafora, metonimiya, sinekdoxa, o‘xshatish, epitet, takror va adabiy ko‘chimlarning ham roli kattadir. Bulardan tashqari nutqda ta’sirchanlikni ta’minlash uchun maqol, matal, hikmatli so‘z va iboralardan, ayniqsa, frazeologizmlardan unumli foydalanish zarur. Yozuvchi A.Qahhor o‘z hikoyalarida epigraf sifatida berilgan maqollar orqali o‘quvchilar diqqatini darhol egallaydi. «Osmon yiroq - er qattiq» («Bemor»), «Otning o‘limi – itning bayrami» («O‘g‘ri») va b.

6. Nutqning maqsadga muvofiqligi. Nutqning maqsadga muvofiqligi juda muhimdir. Nutq madaniyati adabiy til me’yorlarini puxta egallash va ulardan nutqda to‘liq foydalanish demakdir.

Nutq madaniyati yuksak bo‘lgan kishi, birinchidan, o‘z nutqini to‘g‘ri, adabiy til me’yorlariga muvofiq tuzadi. Ikkinchidan, til vositalaridan eng muvofiq, eng zarurlarini tanlab olib, nutqning jozibali bo‘lishini ta’minlaydi. Shuningdek, nutqning ixchamligi, mazmundorligi ham katta ahamiyatga egadir.

Abulla Qahhor ta’kidlaganidek, «Kitobxonga bir fikrni yoki bir narsani tasavvur qildirish uchun kishini boshini qotirmaydigan, ochiq, ravon va sodda til kerak», «Surat oldirayotgan kishi suratga chiroyli va kelishib tushmoqqa behuda zo‘r berib, o‘zining tabiiy holatini buzganday, yozuvchi chiroyli va qoyil qilib yozishga zo‘r bersa, adabiy asar uchun zarur bo‘lgan tildagi soddalik, tabiiylik buziladi».

Nutq to‘g‘ri, ammo, ayni vaqtda tushunilishi qiyin bo‘lishi mumkin. Nutq to‘g‘ri, biroq nutq so‘zlanayotgan sharoitga mos bo‘lmasligi mumkin. SHuning uchun ham atoqli o‘zbek

shoir va yozuvchilari o'z asarlarini qayta-qayta ishlaganlar. Bu borada A. Qodiriy, Oybek, A.Qahhor, S.Ahmad, A.Oripovlarni ko'rsatib o'tish joizdir. Yozuvchi S. Ahmadning aytishicha, A. Qahhor ba'zi hikoyalari matnini 27 martagacha qayta ishlagan¹.

O'zbekiston xalq yozuvchisi Mirmuhsin shunday yozadi: «Adib o'zini tahrir qilishi, asarlarida haykaltaroshdek g'adir-budur marmarni ishlab, jonli inson yaratishi kerak. F.Dostoyevskiyning «Aka-uka Karamazovlar» romani qulyozmasini ko'rib, og'zim ochilib qoldi. Shu darajada ko'p tahrir qilinganki, ko'chiruvchi mashinachilarga juda qiyin bo'lgan bo'lsa kerak. Abdulla Qodiriy, Oybek qo'lda yozgan, bir sidra oson yozilgan yaxshi asar yo'q, har qanday zako va etuklik ham tahriru ter to'kishni taqozo etadi»².

Ko'rinadiki, yozuvchilar so'z va so'z birikmalarining birini boshqasi bilan almashtirganda, me'yorga mosligini emas, maqsadga qay darajada muvofiq kelishini ko'zda tutadilar.

Nutq faoliyatida muallif o'z oldiga qo'ygan maqsadni eng aniq, eng to'g'ri, eng yaxshi, eng ta'sirli, eng tushu-narli qilib ifodalaydigan so'zlarni, so'z birikmalarni, gaplarni, topishga, tanlashga intiladi. Bu vositalarni yaxlit qilib, «maqsadga muvofiqlik» deb belgilash mumkin. So'zlovchining u yoki bu so'zning, u yoki bu sintaktik qurilma matnining maqsadga muvofiq tuzilganini sezishi, shunga muvofiq ish olib borishi lozim. Me'yor va maqsadga muvofiqlikning birgalikdagi harakati nutq madaniyatini mukammallashtirishdir.

Takrorlash uchun savollar

8. Nutqning kommunikativ sifatlari nima?
9. Nutqning to'g'riligi nutq madaniyati uchun qanday ahamiyatga ega?
10. Qanday nutqni biz aniq nutq deymiz va unga qanday erishiladi?
11. Nutqning mantiqiyliigi nima va u nimaga asoslanadi?
12. Ta'sirchanlik nima?
13. Ta'sirchanlikning qanday omillarini bilasiz?
14. Nutqning maqsadga muvofiqliigi nima?

Tayanch tushunchalar

Jargon – (fransuzcha jargon). Biror guruh vakillarining, o'z nutqi bilan ko'pchilikdan ajralib turish maqsadida, o'zicha mazmun berib, ishlatadigan so'z va iboralari.

Vulgarizmlar – (lot. Vulgaris-oddiy, sodda) – dag'al so'z, dag'al ibora.

Kommunikatsiya – (lot. communicatio – xabar, aloqa). Biror mazmunning til vositalari orqali berilishi, xabar qilinishi.

NUTQNING KOMMUNIKATIV SIFATLARI

Nutqning to'g'riligi	
Nutqning aniqligi	
Nutqning tozaligi (sofligi)	

Nutqning mantiqiyligi	
Nutqning ta'sirchanligi	
Nutqning maqsadga muvofiqligi	

MAVZU: NUTQ MADANIYATI VA STILISTIKA. NUTQ USLUBLARI.

- 1. Stil (uslub) tushunchasi.
- 2. O'zbek tilining funktsional uslublari.
- 3. Nutq madaniyati va stilistika.
- 4. Pleonazm. Tautologiya.

Uslubshunoslikning tilda tutgan o'rni beqiyosdir. Uslubshunoslik me'yorlarni shakllantirish, mashhur tilshunos olim G.O.Vinokur ta'kidlaganidek, nutq madaniyatining o'z oldiga qo'ygan asosiy maqsadi, uning eng muhim vazifasidir. Chunki uslubiy me'yorni yaxshi bilmasdan, ularni mukammal egallamasdan turib, nutq madaniyatiga, madaniy nutqqa erishib bo'lmaydi.¹

Ma'lumki, har bir so'zni o'ylab, tanlab, ularning har bir ma'nosiga, ma'no qirralariga yaxshi e'tibor qilib, o'rinli ishlatish haqida juda ko'plab xalq maqollari, hikmatlari mavjud. Bu haqda buyuk faylasuf Aristotelning «Poetika» va so'z mulkingning sultoni Alisher Navoiyning «Mahbub ul-qulub» asarlarida ham qimmatli fikrlar aytilgan.

Tilda har bir so'zni, grammatik formani, har bir sintaktik qurilmani o'z o'rnida, ya'ni shu so'z, shu grammatik shakl yoki sintaktik qurilma (gap) ishlatilayotgan vaziyatni (tinglovchi saviyasi, ularning holati kabilar) hisobga olgan holda to'g'ri qo'llash, ularning shu vaziyatga eng mos tushadiganini tanlab, nutq jarayonida ulardan unumli foydalanish, eng ixcham va fikrni lo'nda ifodalaydiganini, eng sodda va hammaga tushunarlisini ishlatish nutqning ravonligini, tushunarligini, aniqligini ta'minlaydi, uni g'alizliklardan xalos etadi. So'zlarni, grammatik shakllarni befarq qo'llash, vaziyatga mos tushmaydigan gaplarni beixtiyor, nazoratsiz aytib yuborish, bo'lar - bo'lmasga u yoki bu so'zdan yoki grammatik shakllardan foydalanaverish, umuman, ularni ortiqcha qo'llash, o'rinli - o'rinsiz takrorlayverish nutqni bachkana qiladi, fikrni xiralashtiradi, uning ta'sirchanligiga putur etkazadi.² Zero, donolar aytganidek:

Nodonlardek yuzlab so'zni qilma qator,
Donolardek bir so'z degil, lek ma'nodor.
(Sa'diy Sheroziy)

yoki

So'z joyu vaqtiga bo'lar ekan mos,
Sehru afsun uchun u bo'lar asos.

¹ Yo.Tojiiyev va b., O'sha asar. 90-bet.

² Yo.Tojiiyev va b., O'sha asar. 91-bet.

(Abdurahmon Jomiy)

Ma'lumki, uslubiyat - fikrni ifodalash yo'llari, til vositalarini – materiallarini to'g'ri tanlay bilish haqidagi ta'limot-uslublar ilmi bo'lib, tilning vazifalariga mos ravishda bir necha ko'rinishlarga ega: so'zlashuv uslubi, kitobiy uslub, ilmiy-ommabop uslub, rasmiy, publitsistik va badiiy uslub kabilar. Ushbu fikr uslubiyatning tarkibiy qismiga kiruvchi grammatik uslubshunoslik haqida ham aytish mumkin.

Grammatikaning morfologiya va sintaksis nomlari ostida ikki qismga ajratilish holati grammatik uslubshunoslikda ham saqlanadi, ya'ni u morfologik uslubshunoslik hamda sintaktik uslubshunoslik kabi ikki ko'rinishda bo'ladi.

Grammatika so'zning yoki sintaktik qurilmaning lug'aviy va grammatik ma'nolarini, fikriy jihatni o'rgansa, grammatik stilistika ularning qo'shimcha - ekspressiv ma'nolarini, vazifaviy xususiyatlarini o'rganadi.

Grammatika bilan uslubshunoslik birgalikda faqat grammatik shakllarning nimani ifodalashini emas, balki qanday ifodalanishini ham tekshiradi.

Grammatik uslubshunoslikning bir qismi bo'lgan morfologik uslubshunoslik har bir grammatik shaklning, so'z yasovchi vositalar va har xil boshqa shakllarning uslubiy xususiyatlarini o'rganadi.

O'zbek tilida qo'shimchalar doirasidagi ma'nodoshlik (sinonimiya) hodisasi ham keng tarqalgan: **shu sababli // shu sababdan; talabalardan biri // talabalarning biri; otga mindi // otni mindi; savlatli // savlatdor // basavlat...** kabi.

O'zbek tilida so'z yasovchi va grammatik ma'no ifodalovchi juda ko'p affikslar o'z variantlariga ega yoki bir-biri bilan o'zaro sinonimik munosabatda bo'ladi. Masalan, jo'nalish kelishigi ko'rsatkichi –ga hozirgi tilimizda –ka, -qa variantlarida uchrasa, eski o'zbek tilida -g'a (**borarg'a - qilurg'a, so'rarg'a**) ko'rinishda uchraydi. Fe'llardagi –giz ko'rsatkichi –kiz, -g'iz, -qiz; -kaz; -gaz va hatto, ba'zan –kar (**o'tkar, etkar**) variantlarida uchraydi.¹

Tilimizda ba'zan ayrim grammatik shakl pleonastik (qo'sh) qo'llanadi. Bunday qo'llash nutqda ortiqchalikni vujudga keltirishi, nutq ravshanligiga putur etkazishi, fikrni xiralashtirishi, bachkanalashtirishi mumkin: **toychoqchaginam, kichkinagina, ichilib qo'yildi, to maktabgacha, YAngiqishloq qishlog'i, bir kalima so'z, o'n yillar o'tdi, 6 ta o'g'il - qizlarim bor**, qo'llanishlarda grammatik shakllar yoki so'zlarning o'rinsiz, maqsadsiz qo'llanishi natijasida ana shunday hol yuz berganini kuzatamiz: kichkinagina tipidagi qo'llashlarida –gina, solinib bo'lindi qo'llanishidagi –in, ichilib qo'yildi tipidagi qo'llanishlarda oldingi so'zdagi –il, to maktabgacha qo'llanishida to elementi (bunda ba'zan kuchaytirish ifodalanishi mumkin, ana shunday vaqtda to elementining ishlatilishi o'zini oqlaydi), keyingi birikmalarda **qishlog'i, kalima so'zlari, o'n yillar o'tdi, oltita o'g'il - qizlarim bor, har bir dalillarni** birikmalarida –lar affiksi ortiqcha ishlatilgan va nutqda g'alizlik tug'dirgan.

Biroq, shuni ham aytish kerakki, grammatik shakl yoki boshqa vositalarni pleonastik qo'llash hamma vaqt ham nutqda ortiqchalik tug'diravermaydi. Ba'zan juda o'rinli, tushungan holda, ma'lum bir maqsadni ko'zda tutib, shunday qilinsa, nutqni ravon qiladi, fikrni aniq, lo'nda, bor nozikliklari bilan ifodalashga yordam beradi, nutq ta'sirchanligini oshiradi, ma'noni kuchaytiradi, bo'rttiradi: **Ulug' ayyom kunlari; shuncha yil tuz - namak bo'ldik; besh panjasini og'ziga tiqadi; aytganini qilmay qo'ymaydi; biz o'zimiz aytib qo'yamiz** tipidagi qo'llanishlarda ana shu holni kuzatamiz. To'g'ri, namak, kalima, ayyom, panj so'zlari fors-tojik tillarida tuz, so'z, kun, besh so'zlariga to'g'ri keladi. Biroq, o'zbek tilida ular, birinchidan, boshqa ma'noda qo'llanilishi mumkin bo'lsa, ikkinchidan, kuchaytiruvchi vosita vazifasini bajaruvchi sifatida ishlatilishi mumkin. Jumladan, **ulug' ayyom kunlari** birikmasida **ayyom**

¹ Yo.Tojiyev va b., O'sha asar, 90-bet.

soʻzi kun maʼnosida qoʻllangan emas, u maʼlum bir sanani ifodalagan, besh panjasini birikmasida panja soʻzi barmoq maʼnosida, **bir kalima soʻz** birikmasida kalima soʻzi **soʻz** leksemasining aniqlovchisi boʻlib kelgan va aqlli, fikrli, loʻnda soʻzlari maʼnosida qoʻllangan; tuz-namak qoʻllanishida esa oʻzbek tilida, ogʻzaki nutqda koʻp uchraydigan non - pon, choy - poy tipidagi holatni kuzatamiz.

Bundan tashqari, bu qoʻllanishda **tuz - namak**ning ibora holiga kelib qolgani koʻzga tashlanadi va u birga turdik, birga boʻldik birikmalari ifodalagan maʼnoni anglatadi. Xuddi shu birikmada ulardan bittasini qoʻllash hech mumkin emas.

Keyingi misolda inkor formasining (-ma) ikkala soʻzda ham ishtirok etishi tasdiq maʼnosini ancha kuchaytirib, boʻrttirib bayon qilishni taʼminlagan.¹

Grammatik uslubshunoslikda ayrim grammatik shakllarning oʻrnini almashtirib qoʻllashning oʻziga xos tomonlari borligi keng oʻrganilishi kerak. Adabiy meʼyorda har bir koʻrsatkichning oʻzak-negizlarga qoʻshilishdagi oʻrni qatʼiy belgilangan. Ammo maʼlum bir uslubiy maqsadni koʻzda tutgan holda ularning oʻrnini almashtirish mumkin: Qalbimni sen koʻzimdanmi anglading (Oybek); Osmondagi bulutlarning xoʻmrayishidanmi qoʻrqdingiz (Oybek); boringlar - borlaring, ketinglar-ketlaring; borganmi edi - borgan edimi, aytib edimmi -- aytibmi edim; dadang uydalarmi-dadang uydamlar; aytmabmidim - aytmab edimmi (ogʻzaki nutqda).

Keltirilgan misollarga diqqat qilsak, birinchi ikki gapda -mi yuklamasi aslida, adabiy meʼyorga koʻra, **anglading** va **qoʻrqdingiz** soʻzlariga qoʻshilib kelishi kerak edi: angladingmi, qoʻrqdingizmi tipida. Ammo yozuvchi bu shaklni oldingi soʻzga qoʻshadi va bu bilan oʻziga xos ekspressivlik hosil qiladi, taʼsirchanlikni oshiradi, nutqqa poetiklik ato etadi. Keyingi misollarda -ing va -lar affikslarining oʻrnini almashtirish hurmat yoki hurmatsizlik maʼnolarini ifodalashga xizmat qilgan boʻlsa, borganmi edi – borgan edimi tipidagi qoʻllanishlarda maʼnoni kuchaytirish, nutqqa ekspressivlik ato etish, taʼkidlash, jonlilik, joʻnlik, tasviriylik oʻz ifodasini topgan.¹

Koʻrinib turibdiki, hozirgi oʻzbek tilshunosligida grammatik shakllar uslubshunosligini oʻrganish alohida ahamiyatga egadir. Grammatik shakllarni oʻz oʻrnida toʻgʻri va maqsadga muvofiq qoʻllash, ulardan oʻrinli foydalanish nutqimizning taʼsir kuchini oshiradi, uni har xil gʻalivliklardan xalos etadi.

Takrorlash uchun savollar

1. Uslubiyat nima?
2. Grammatik uslubshunoslik nima?

Tayanch tushunchalar

Uslubshunoslik - adabiy til uslubi?

Qoʻshimcha- shakl va soʻz yasovchi affiks.

Uslubshunoslik ikki xil koʻrinishga ega

Nutq
uslubshunosligi

Lingvistik (til)
uslubshunosligi

¹ Yo. Tojiyev va b., Oʻsha asar, 96-bet.

MAVZU: NOTIQLIK SAN'ATI TARIXI. G'ARB NOTIQLIGI. SHARQ NOTIQLIGI.

- Notiqlik san'ati tushunchasi.
- Notiqlik san'atining kelib chiqish va rivojlanish tarixi.
- Notiqlik mahorati.
- G'arb notiqligi.

Savollar:

6. Notiqlik san'ati dastlab qayerda shakllangan?
7. Notiqlikning san'at darajasiga ko'tarilishiga nima sabab bo'lgan?
8. Notiqlik haqida ilk bor ma'lumot bergan asar qaysi?
9. Notiqlikning qanday turlari bo'lgan?
10. Qadimgi Yunon va Rim notiqligi haqida nimalar bilasiz?

Topshiriqlar

1. Quyidagi Yunon notidlari, ularning notiqlik san'ati, hayoti va ijodi haqida adabiyotlardan foydalanib, ma'lumot toping.

Perikl¹. Perikl eramizdan oldingi V asrning boshlarida (500-429) yashagan taniqli notidlardan biridir.

Eramizdan oldingi V asrning 50-30 yillar Afina davlatining siyosiy-iqtisodiy va madaniy jihatdan rivojlanish davri bo'ldi. Bu paytda davlat boshida Perikl turgan bo'lib, shunga ko'ra ayni davr tarixda «Perikl asri» deb ham yuritiladi... Perikl asli harbiy qo'mondon bo'lib, Eron-Yunon urushida katta mahorat ko'rsatadi va shu tufayli vatandoshlarining e'tiborini qozonadi... Perikl o'z davrining davlat arbobigina emas, yirik notig'i ham bo'lgan.

Kleon. Kleon Perikldan keyingi mashhur notiq bo'lib, nafaqat Afinada, balki undan tashqarida ham so'zga chechanligi bilan shuhrat qozongan...

Kleon o'z notiqlik maktabi bilan mavjud rasmiy notiqlik uslublariga qaqshatqich zarba bergan va bunga o'z zamondoshlarini ham ergashtira olgan.

Lisiy. Lisiy qadimgi Yunon notiqlik san'atining jahonshumul mavqeiga ega bo'lgan namoyandalaridan biridir. Uning otasi Sitsiliyaning Sirakuz shahridan bo'lib, juda yirik dastmoyador, sanoat korxonalarining egasi edi... Lisiy taxminan eramizdan oldingi 459 - 380 yillar orasida yashab, 80 yilcha umr ko'rgan. U 444 - yilda janubiy Italiyadagi Sibaris shahriga boradi va u erda Sirako'zlik Tisiydan notiqlik san'atini o'rgana boshlaydi... Lisiy logograflik bilan shug'ullannib, o'z mahorati bilan tinglovchilarni, sud hay'atini mahliyo etib, ularning mehru muhabbatini qozongan.

Isokrat (eramizdan oldingi 436-338 yillar). Isokrat notiqlik, falsafa va huquqshunoslik sohasida o'z zamonasining eng yirik fan va madaniyat arboblari bo'lgan Suqrot, Tisiy, Gorgiydlardan ta'lim oldi. U 329 - yili Afinada notiqlik maktabini ochadi va unga qariyb 40 yil davomida rahbarlik qiladi.

Isokratning notiqlik maktabi juda katta shuhrat qozonadi. Shuning uchun ham bu maktabga faqat Afinaliklar emas, balki Yunonistonning barcha burchaklaridan o'quvchilar oqib kela boshlaydilar.

¹ Ushbu bo'limdagi YUnon notidlari va ular haqidagi ma'lumotlar S.Inomxo'jaevning «Notiqlik san'ati asoslari». T.: 1982. kitobidan olingan.

Isey (eramizdan oldingi taxminan 420-350 yillar). Iseyning logografik va notqlik faoliyatiga xos bo'lgan xususiyatlardan biri uning so'zga chechanligidir. U o'zining ana shu iqtidori, notqlik mahorati tufayli qo'liga tushgan har qanday ishni o'zi va mijozi foydasiga hal qila olardi. U, asosan, logografik bilan shug'ullangan. Isey logografik va notqlikda Lisiy va Isokrat kabi mashhur so'z ustalariga ergashdi.

Likurg. Likurg o'z davrining gumanist notig'i, davlat, fan va madaniyat arbobi. Uning yoshi Demosfendan sal ulug'roq bo'lib, 324-yili vafot etgan.

Likurg notqlik san'ati asoslari, falsafa va yurisprudensiya bo'yicha Platon va Isokratdan maxsus ta'lim olgan. Iste'dodi va notqlik mahorati tufayli Afina davlatining eng yirik notqlari va arboblari safidan joy olgan. Eramizdan oldingi 388-yildan boshlab, u davlat xazinachisi sifatida (hozirgi tushunchada moliya ministri) Afina iqtisodini boshqaradi.

Demosfen (taxminan 384-322 yillar). Demosfen davlat arbobi va o'z davrining yirik notig'idir. Tarixchilarning ma'lumotlariga ko'ra Demosfen falsafani Platondan, notqlik asoslarini Isokratdan o'rgangan.

Demosfen Afina notqligining yirik namoyandasi bo'lib, uning texnik mashqlari, nutq talqini jarayonidagi usullari nutq ustida ishlash uslublari, til imkoniyat-laridan foydalanish va notqlikning talqiniy ifoda vositalarini mohirona ishga sola olishi kabi fazilat-lari hozirgi davr notqligi uchun ham amaliy va nazariy ahamiyatga ega.

Esxin (eramizdan avvalgi 390 - yilda tug'ilgan). Esxin kambag'al oiladan bo'lgani tufayli notqlik san'ati asoslarini maxsus maktablarda emas, mustaqil o'rganishga majbur bo'lgan.

Esxin logografiyadan dars olmaganligi uchun uning nutq tekstlari, tili kompozitsion jihatdan uncha ahamiyat kasb etmadi. Ammo Esxinning notqlik faoliyatida talaffuzining burroligi, teatr deklamatsiyasiga ustaligi alohida o'rin tutadi. U o'zining yuksak saviyali, ta'sirchan deklamatsiyasi bilan tinglovchilar qalbini rom etgan va shuning uchun ham bo'lsa kerak, «Attikalik o'nta notiq qonuni» ga kiritilgan.

Giperid (eramizdan oldingi 389 - yilda tug'ilgan). Giperid o'rta hol oilada tug'ilgan. Giperid Demosfenning zamondoshi bo'lib, ayrim tarixchilar notqlik borasida uni Demosfendan ham yuqori qo'yadilar.

Giperid notqlikni Isokratdan, falsafani Platon-dan o'rgangan. O'z davrida Afina davlatining yirik siyosiy arbobi va notig'i bo'lib tanilgan.

Giperid notiq sifatida juda soddalikka va aniqlikka intilgan.

Dinarx (eramizdan oldingi 361-360- yillarda tug'ilgan). Dinarx Afina notqlik san'ati tushkunlik sari yuz tutgan davrning namoyandalariidan biridir.

Dinarx falsafa bo'yicha Aristoteldan, notqlik va yurisprudensiyadan esa Feofrastdan tahsil olgan. Amalda esa notqlikda Lisiy, Giperid va Demosfenga ergashdi.

Quyidagi Rim notqlik san'atining namoyandalari to'g'risida adabiyotlardan foydalangan holda, ma'lumot toping.

Rim notqlik san'ati Yunon notqlik san'atining davomi sifatida yuzaga kelgan. Rimdagi iqtisodiy va siyosiy o'sishning xarakteri notqlik san'atining yangi tipini yaratdi.

Rimlik notqlardan biri eramizdan ilgari III-II asrlarda yashab o'tgan davlat arboblaridan **Mark Partius Kato yoki Katon**dir. Katon notiq sifatida nutq san'ati nazariyasi va amaliyoti masalalari bilan maxsus shug'ullangan. Lekin uning nutqlaridan juda kam qismi bizgacha etib kelgan.

Katon o'z nutqida qarama-qarshi qo'yish usulini juda o'rinli qo'llaydi. Uning nutqida dalillar kuchliligidan hech kim qarshi gapira olmasdi. Shu bilan birga nutqning jonliligi,

masalani qisqacha bayon qila bilish, qo'yilgan masalani yorqin ko'rsata bilish uchun nutqiga nafosat bag'ishlardi.¹

Katon notiq sifatida shu qadar kuchli mahorat egasi ediki, bu borada unga Sitseron ham tan berib yozadi. «Hammasini yanada chiroyliroq, yanada nafisroq qilib aytish mumkin, ammo hech narsani undan kuchliroq va jonliroq qilib aytish mumkin emas». Temperament bilan so'zlash borasida Sitseron deyarli hech kimga shu qadar yuksak baho bermaydi.

Aka-uka Graxlar. Aka - uka Grakxlar eramizdan oldingi II asrda yashab o'tishgan. Akasi **Tiberiy** va ukasi **Kay Grakxlarning** notiqlik iste'dodi ularning g'oyaviy-ijtimoiy qarashlari zaminida ochildi va shuhrat qozondi. Ulkan davlat arboblari bo'lgan aka - uka Grakxlar Italiyada er reformasi uchun kurash olib bordilar.

Xullas, aka - uka Grakxlar jahon notiqlik san'ati tarixida o'zlarining yorqin dunyoqarashiga, aniq ideal va mustaqil ifoda uslubiga ega bo'lgan siymolardir. Shuning uchun ham ular asrlar osha jahon notiqlik madaniyatining ko'rki bo'lib kelyapti.

Mark Antoniy (eramizdan oldingi 143-87 yillar). Rim notiqlik san'atining yirik namoyondasi, davlat arbobi Sitseron o'zining «Notiq haqida» nomli risolasida Mark Antoniyni o'zi bilan teng ko'rgan.

Mark Antoniy davlat konsuli va sensorlik martabalarida ishlab, asosan, xalq majlislari va senatda so'zlardi. Notiq sifatida xarakterli xususiyati shundaki, u ko'pincha avvaldan tayyorlanmasdan, **eksrompt – badiha** tarzida nutq so'zlardi.

Sitseron. Mark Tulliy Sitseron eramizdan oldingi 106 yilning 3-yanvarida Latsiya degan kichik shaharga qarashli Arpina degan joyda tug'ilgan. U, asosan, sud notiqligida shuhrat qozongan so'z san'atkorlaridan biridir. Sitseron eramizdan oldingi 63-yilda oliy lavozimga – konsullikka saylanadi. Sitseron eramizdan oldingi 43-yilda 6-dekabrda 7-dekabrda o'tar kechasi Antoniy kishilari tomonidan o'ldiriladi. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra Sitserondan 150 ta nutq, qolgan bo'lib shundan 58 tasi bizgacha etib kelgan.

Bular:

4. Falsafa mavzularida yozilgan 12 ta asar.
5. Notiqlik tarixi va nazariyasiga oid 7 ta risola.
6. Jami 800 tacha maktub

Sitseronning hayoti, ijodi, falsafiy va adabiy qarashlari, notiqlik mahorati va bu sohadagi ta'limoti hozirgi kunda ham amaliy va nazariy ahamiyatga molikdir.

Sitseron va Demosfen qadimgi notiqning eng buyuklari edi. Demosfen ko'proq o'zining siyosiy notiqligi bilan shuhrat topgan bo'lsa, Sitseron sud notiqligi bilan tanildi. Albatta, Sitseron nutqlari siyosiy jihatdan ham kuchli edi.¹

Mark Fabiy Kvintilian. Rim notiqlik san'atining buyuk nazariyotchilaridan biri Kvintilianidir (35 yilda tug'ilib, 96 yilda vafot etgan). Uning «Notiq bilimi haqida» nomli asari mavjuddir. Kvintilian Sitseron va boshqa Rim notiqlik fikriga qo'shilgan holda hamma notiq, birinchi navbatda, bilimli bo'lishi lozimligini aytadi. Shu bilan birga Kvintilian axloq prinsiplarini olg'a suradi. U notiq axloqli, olijanob bo'lishi lozim, busiz hech qachon haqiqiy notiq darajasiga ko'tarila olmaydi, deb biladi.²

Topshiriq

Gomerning «Iliada» va «Odissey» dostonlaridan notiqlik san'ati tasvirlangan asar qahramonlarining nutqlaridan namuna yozing.

B. O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar. 21 – bet.

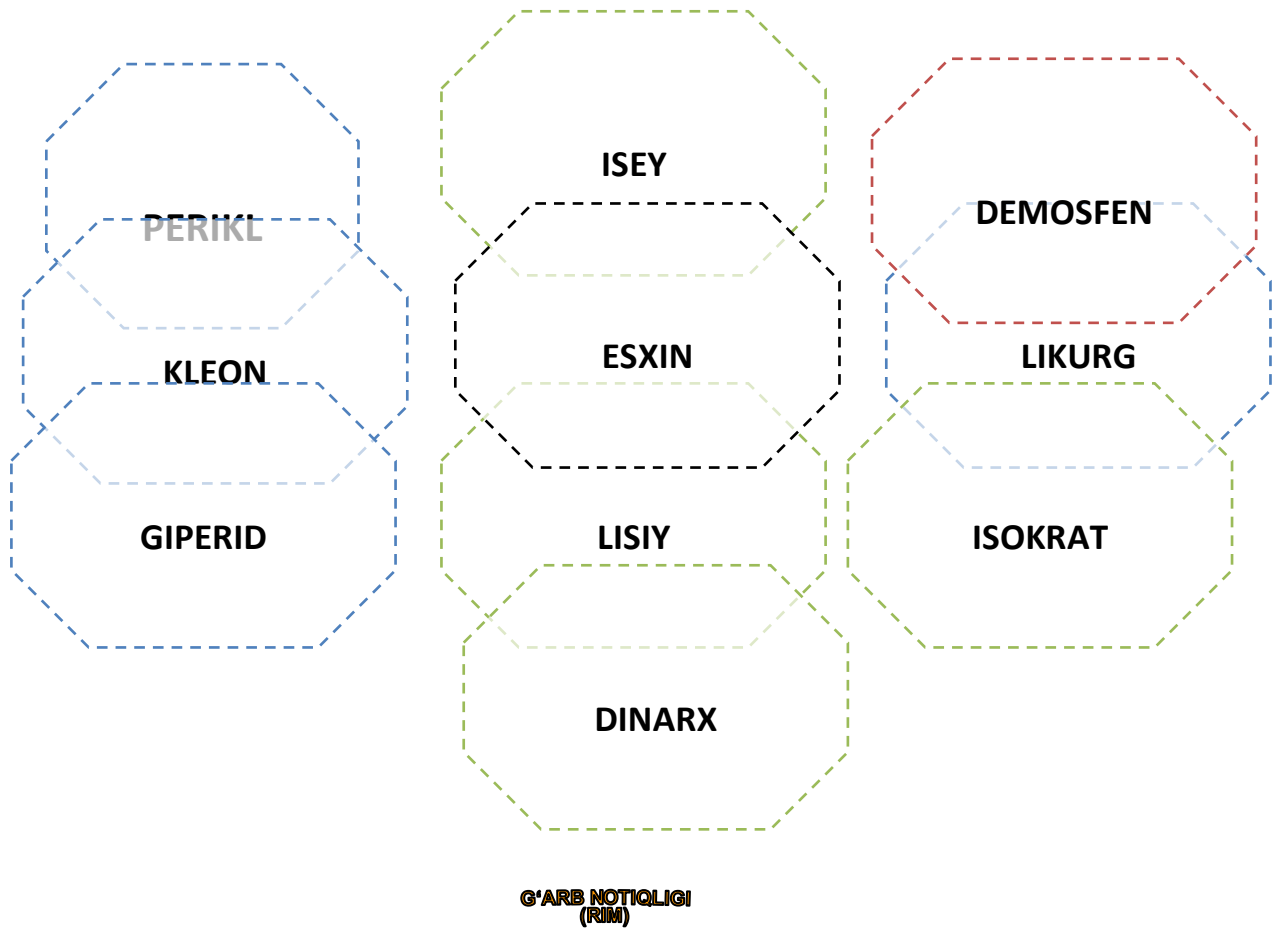
¹ Qarang: B. O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar. 22 – bet.

² Qarang: B. O'rinboyev, A.Soliyev. O'sha asar. 24 – bet.

Adabiyotlar

6. S.Inomxo‘jayev Notiqlik san’ati asoslari. T. 1982.
7. B.O‘rinboyev, A.Soliyev Notiqlik mahorati. T. 1984.
8. A.Alimuhamedov Antik adabiyot tarixi. T. 1969.
9. R.Qo‘ng‘urov, E.Begmatov, YO.Tojiyev Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. T. 1992.
10. K.Nazarov, S.Usmonov, Q.Tohirov Yuristning nutq madaniyati. T. 2003.

G'ARB NOTIQLIGI (GRETSIYA)

Mark Partius Kato yoki Katon

Aka-uka Tiberiy va Kay Grakxlar eramizdan oldingi II asrda yashab o'tishgan.

Mark Antoniy (eramizdan oldingi 143-87 yillar)

Mark Tulliy Sitseron eramizdan oldingi 106 yilning 3- yanvarida Latsiya degan kichik shaharga qarashli Arpina degan joyda tug'ilgan.

Mark Fabiy Kvintilian.

NOTIQLIK SAN'AATI TURLARI

I. Siyosiy-ijtimoiy notiqlik

II. Akademik notiqlik

III. Sud notiqligi

IV. Ijtimoiy-maishiy notiqlik

V. Diniy notiqlik

- 1. Voizlik san'ati haqida.
- 2. Notiqlik turlari.
- 3. Taniqli voizlar.

Savollar

6. Va'z nima? Voiz kim?
7. Sharq notiqligi haqida nimalar bilasiz?
8. G'arb notiqligi bilan SHarq notiqligining qanday umumiy va farqli tomonlari bor?
9. Sharqda notiqlik va nutq madaniyati masalalari bilan shug'ullangan olimlardan kimlarni bilasiz?
10. Notiqlar qaysi jihatlari bilan voizlardan ajralib turadi?

Topshiriqlar

Quyidagi buyuk mutafakkirlarning notiqlik san'ati va nutq madaniyati masalalariga bag'ishlangan asarlari haqida ma'lumot toping.

Abu Nasr Forobiy. Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Uslug' ibn Tarxon Forobiy 872-873 - yillarda (260 hijriy yilida) Aris suvi Sirdaryoga quyiladigan yerdagi Forob degan joyda tug'ilgan. XIII - XIV asr tarixchilarining guvohlik berishicha Forob SHoshning (Toshkentning) shimolrog'ida joylashgan. Shuningdek, manbalarda Forob yaqinidagi Sutkant shahri haqida ham ma'lumotlar uchraydi.¹

Abu Nasr Forobiy ham IX - X asrlarda – iqtisodiy va siyosiy ziddiyatlar kuchaygan bir davrda yashab ijod etdi. U ilmning turli sohalarini mukammal bilgan va ular haqida mustaqil fikrlar bayon qilgan buyuk allomadir. Nutq va aql tarbiyasiga oid ilmlar to'g'risida Forobiy qimmatli fikrlar aytgan.

Forobiyning aytishicha, mantiq shunday bir san'atki, kishi notiqlikdan adashib qoladigan bo'lsa, to'g'ri fikrlashga olib keluvchi va aql yordamida biror

¹ M.M.. Forobiy. -T.: 1991. 3-bet.

xulosa chiqariladigan bo‘lsa, xatolarning oldini oluvchi narsalarni o‘z ichiga oladi. Uning aqlga munosabati grammatika san’atining tilga munosabati kabidir.¹

Abu Ali ibn Sino (980-1037). O‘rta asr SHarqining buyuk allomalari orasida mashhur tabib, faylasuf, shoir Abu Ali ibn Sino alohida o‘rin tutadi. Uning turli sohalar bilan birga ta’lim – tarbiya, axloq va nutq haqida ham fikrlari mavjudki, ular bilan yaqindan tanishish notiqlik san’atini mukammal o‘rganishga yordam beradi. YAxshi do‘st qaysi yo‘l bilan axloqiy kamchiliklarni tuzatishda boshqalarga yordam berishi mumkinligi masalasiga ibn Sino alohida e’tibor beradi va notiq quyidagilarga amal qilishi lozim deb biladi:

8. Nasihat (Nutq - B.O‘ va A.S) qo‘pol ohangda berilishi kerak emas.
9. Suhbatdoshning ilm darajasini hisobga olish zarur.
10. Nasihatga (va’zxonlikka) ko‘p berilmaslik kerak, uni o‘rtoqlik suhbatida olib borish kerak.
11. Nasihatni muloyim ohangda, yolg‘iz olib borish kerak.
12. Agar ta’na qilmoqchi bo‘lsang, boshqalar kamchiligi bilan qiyoslab ta’na qil.
13. Agar o‘z e’tiqodini aytmoqchi bo‘lsang, faqat bir faktga tayanma, balki ko‘p masalalar bilan isbotla, suhbatdoshingni buni yuragiga yaqin olishga, shu narsa haqida o‘ylashga va haqiqatni izlashga ishonir.
14. Agar suhbatdoshing sening gaplaringga e’tibor bilan quloq solayotgan bo‘lsa, suhbatni oxirigacha davom ettir va hech nimani sir saqlama, lekin uning e’tiborsizligini sezsang, gapni boshqa mavzuga bur.²

Unsurulmaoliy Kaykovus. Unsurulmaoliy Kaykovus Kaspiy dengizining janubiy qirg‘og‘ida yashagan Gilon qabilasidandir. U 412 - hijriy, 1021-1022 - milodiy yilida mayda feodal oilasida tug‘ildi. «Qobusnoma»ni 475-hijriy, 1082-1083 milodiy yilida yaratdi. Bu haqda Kaykovus asarida: «Sana 475 da boshladim» - deb ma’lumot beradi. Bu davrda Kaykovus 63 yoshda bo‘lib, anchagina keksayib qolgan edi, u o‘g‘liga: «Pisaram, man pir shudam» - deb o‘zining qariganligidan ma’lumot beradi va o‘z asari «Qobusnoma»ni o‘g‘liga bag‘ishlaydi.

«Qobusnoma» 44 bobdan iborat bo‘lib, bulardan to‘rt bobi diniy xarakterdadir, qolgan 40 bobi hayotiy voqealarni ifoda etadi.

Kaykovus o‘z asarida yoshlarning xulq - atvoriga alohida e’tibor berdi. Ularga insonparvar bo‘lishni, xalqqa shirin muomala qilishni ta’kidladi. Shuningdek, do‘st va dushmanga qanday munosabatda bo‘lish kabi masalalarni ham asarida yoritdi.¹

Abu Rayxon Beruniy. Dunyo madaniyati va ma’naviyati taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shgan, fan tarixida juda katta iz qoldirgan qomusiy olimlarimizdan yana biri Abu Rayxon Muhammad ibn Ahmad al Beruniydir. Abu Rayhon Beruniy, U.I.Karimovning ta’kidlashicha, milodiy 973 – yilning 4 - sentyabrida (hijriy 362-yil zulhijja oyining 2 - kunida) Xorazmning qadimiy poytaxti Qiyatda tavallud topdi. 1009-1017 - yillarda Xorazmshoh Abu-l-Abbos Ma’mun ibn Ma’mun saroyida xizmat qilib, katta obro‘ - e’tibor qozongan. 1017 yilda Mahmud G‘aznaviy Xorazmni bosib olgandan so‘ng Xorazmdagi bir qancha olimlar qatori Beruniy ham g‘aznaga yo‘l olishga majbur bo‘ldi va umrining oxiriga qadar shu yerda ijod qildi.

U o‘z davridagi barcha fan sohaları bo‘yicha qalam tebratib, 150 dan ortiq asar qoldirdi. Bizgacha yetib kelgan asarlari orasida «Xronologiya», «Hindiston», «Geodeziya», «Mineralogiya», «Mas’ud qonuni» hamda «Saydana» nomi bilan mashhur bo‘lgan «Kitob as-saydana fi-t-tibb» asarlari tadqiqotchilar tomonidan maxsus o‘rganildi va arab, rus, ingliz, nemis va boshqa tillarga tarjima qilinib, nashr etildi.²

¹ Qarang: B.O‘rinboev, A.Soliev. O‘sha asar. 25 – bet.

² Qarang: B.O‘rinboev, A.Soliev. O‘sha asar. 27 – bet.

¹ Qarang: Kaykovus Qobusnoma. 11, 21 - betlar.

² A.Nurmonov. O‘zbek tilshunosligi tarixi. -T.: 2002. 13-14 bet.

Mahmud Koshg'ariy. Tilshunoslik tarixida Mahmud Koshg'ariy salmoqli o'rin egallaydi. U tilshunoslikning juda ko'p sohalari bo'yicha qalam tebratdi. Qiyosiy - tarixiy tilshunoslikning otasi, fonetist - fonolog, leksikolog, leksikograf, turkiy tillar sarf va nahv ilmining asoschisi sanaladi.

S.Mutalibov ta'kidlaganidek, Mahmud Koshg'ariy yaratgan «Devonu lug'otit turk» asari faqat o'sha davr uchungina katta voqea bo'lib qolmay, bugungi turkologiya fani uchun ham o'z qimmatini saqlab kelmoqda. U haqli ravishda turkologiya fanining asoschisi hisoblanadi.¹

Mahmud Koshg'ariyning hayoti haqida juda oz ma'lumotga egamiz. Uning to'liq ismi Mahmud Ibn-ul Husayn Ibn Muhammad-al-Koshg'ariydir. Mahmud Koshg'ariyning tug'ilgan yili aniq emas. Lekin «Devon»ning oxirida bu «kitob umrini oxiriga yetkazganini» quyidagi misralarda bayon qiladi:

«Kuchandi bilagim, eg'udi tilagim,
Tilindi bilagim, tegrab angar jartilur».

Lug'at yozilganda muallifning keksayib qolganligini hisobga olsak, u XI asr boshlarida tug'ilgan deb hisoblash mumkin.²

Mahmud Koshg'ariyning turkiy tillarga bag'ishlangan ikkita asar yozganligi ma'lum. Ulardan biri «Javohirun nahv fil lug'atit turk» («Turkiy tillarning (sintaksisi) javohirlari» deb, ikkinchisi esa «Devonu lug'atit turk» («Turkiy so'zlar to'plami») deb ataladi.

Uning semasiologiya sohasidagi fikrlari ham juda qimmatli. U so'zlarning ma'nolarini izohlabgina qolmay, ma'no o'zgarishlari yuzasidan ham nozik kuzatishlar olib borganligi ma'lum. Ma'noning kengayishi, torayishi va ma'no ko'chish usullari bilan birga so'zlardagi omonimiya va sinonimiya hodisalari ham asarda tilga olinadi.

Mahmud Koshg'ariyning boshqa tillardan so'z olish masalasidagi pozitsiyasi uni bizning davrimizga yaqinlashtiradi. Chunki Mahmud Koshg'ariy turmushda ishlatiladigan asbob va boshqa narsalar, kiyimlar, ovqatlar, dorilar nomlari sifatida kirgan chet so'zlarni zarur va foydali deb hisoblagan, bunday so'zlarni o'z asariga kiritgan. Ammo ona tilida mavjud bo'lgan so'zlar o'rnida chet so'zlardan foydalanishni zararli deb hisoblagan. Masalan, o'g'uzlarning qumg'on so'zi o'rnida forscha oftoba so'zini ishlatishlarini u tanqid qiladi.

Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'atit turk» asari tarixiy dialektologiya uchun, ayniqsa, qimmatli material va fikrlar beradi. Bu materiallar o'zbek xalq tilining shakllanishini yoritish uchun juda ham muhimdir.¹

«Devonu lug'atit turk»ning adabiy qimmatini ham benihoya kattadir. Unda uch yuzga yaqin she'riy parcha va ko'plab maqol hamda hikmatli so'zlar bo'lib, shoir bunday she'riy parchalarga qisqa-qisqa sharhlar beradi, xalq maqollarining mohiyatini yoritib, ularning ishlatilish o'rnini ham ko'rsatadi.

Ardam boshi til²— adab va fazilatning boshi til, deb ta'kidlaydi.

Abu-l-Qosim Mahmud az-Zamaxshariy. Uning to'liq ismi Abu-l-Qosim Mahmud ibn Umar ibn Muhammad (ba'zi manbalarda Ahmad) bo'lib, u hijriy 467 sana rajab oyining yigirma yettinchisida chorshanba kuni (milodiy hisobda 1075 -yilning 19 - martida) Xorazmning katta qishloqlaridan biri Zamahsharda tavallud topgan va shu boisdan ham az Zamaxshariy taxallusini olgan.³

Az-Zamaxshariyning otasi unchalik badavlat emasdi. Lekin o'z davrining savodli, ancha taqvodor, diyonatli kishisi bo'lgan, aksar vaqtini Qur'oni karim tilovati va toat - ibodat bilan

¹ Qarang. A.Nurmonov. O'sha asar, 26-28 – betlar.

² Qarang. A.Nurmonov. O'sha asar. o'sha betlar.

¹ .Usmonov. Umumiy tilshunoslik. -T. 1972. 50-52 betlar.

² N.M.Mallayev. O'zbek adabiyoti tarixi. -T. 1976. 107 – bet.

³ Abul.Qosim Mahmud az Zamahshariy. Nozik iboralar, -T. 1992. 4-bet.

o'tkazib, Zamaxshardagi bir masjidida imomlik ham qilgan. U xulq - atvori yaxshi, shirinsuxan va g'oyatda muruvvatli kishi bo'lib, bu fazilati bilan el orasida katta obro' - e'tibor topgan. Az - Zamaxshariyning onasi ham g'oyatda taqvodor va dindor ayollardan hisoblangan.¹

Az-Zamaxshariy dastlabki bilimni ona yurti Zamahsharda o'z davrining o'qimishli kishilaridan sanalgan otasidan oladi. Uning shaxsiy hayotiga doir ma'lumotlardan yana shu narsa ma'lumki, uning bir oyog'i bo'lmay, yog'och oyoqda yurgan. Manbalarda cho'loqligining sabablari haqida ham turli - tuman rivoyatlar keltiriladi. Tarixchilardan ba'zilari, qahraton qishda sovuq olganligidan, deb yozsa, ayrimlari, bolaligida otdan yiqilgan deydi, yana boshqasi yoshligida bir nojo'ya ish qilib qo'yganligi

uchun onasining qarg'ishiga uchragan, deb yozadi.² Ammo yoshligidan ilmga havasmand Mahmud oldiniga Xorazmda – madrasada, keyinchalik Buxoroda hamda dong'i ketgan madrasalarda tahsil oladi.

Az-Zamaxshariy o'z davrining buyuk olimi darajasiga ko'tarildi. U tilshunoslik, adabiyot, jo'g'rofiya, tafsir, hadis, fikh va ilmi alqiroatga oid ellikdan ortiq asarlar yaratdi. Ularning ko'pi bizgacha yetib kelgan.

Zamahshariy hikmatlaridan namunalar:

-- Agar tilingning ortiqcha so'zlashiga ega bo'la olmasang, unda tizgining jilovini shaytonga topshirgan bo'lasan.

-- Men ro'zadorman deysan-u, ammo o'zing bo'lsa birodaring go'shtini yeysan, (g'iybatlar va xo'rliklardan so'zlaysan).

-- Tilingdan chiqqan sadaqa (ya'ni pandu nasihating va mav'izayu hasanang) ba'zan qo'lingdan (mol-dunyongdan) chiqqan sadaqangdan ko'ra xayrliroqdir.

-- Ko'p so'z-iboralar borki, odamlarga ular fasohatli ko'rinsa-da, Alloh nazdida ular nomaqbuldir – so'zlovchini ham, eshituvchini ham mulzam qilur.

-- Ko'p ortiqcha so'zlashuv eshituvchini ranjitar.

-- Vijdon azobiyu ta'nadan to'g'ri bo'lmagan odamni (kimsani) ta'lim-tarbiya va qiynash ham to'g'rilashi amrimahol.

-- Tiliyu dili to'g'ri va haqgo'y bo'lgan odamning xatoyu nuqsoni kam bo'lur.

O'z va'dasida turmaganda turli-tuman vaj karsonlar ko'rsatuvchi kimsa hech qachon mard va himmatli inson bo'lolmaydi.

-- Aldamchilik va hiylakorlik bilan mashhur bo'lgan bursaq degan yirtqich hayvondan ham ko'ra ba'zi Bani odamlar ko'proq aldamchiroqdir.

-- Tog' tepasidagi qoyalarni ko'chirish minnat eshitish yuklariga nisbatan yengilroqdir.

-- Biror masalada fikr - mulohaza qila boshlaganingda hech bir oshiqma, har tomonlama o'ylab, obdon fikrlab ish tutgin.

-- Sidqidil va saxiy kimsaning qalbidan boshqa narsani sirlarning sandig'i qilma, ya'ni har bir uchragan kimsani sirdosh etmagin.

-- Ey bo'tam, tilingni yomon so'zlardan saqla.

-- Kimki baxt - iqbollu, solih kishilarning etagiga yopishsa, u albatta murodu maqsadiga erishib, xayru baraka topar.¹

YUsuf Xos Hojib. YUsuf Xos Hojib XI asrning atoqli shoiri, donishmandi va davlat arbobidir. Uning hayoti va faoliyati haqida ma'lumot beruvchi yagona manba uning «Qutadg'u bilig» («Saodatga yo'llovchi bilim») dostonidir. Bu doston hijriy yil hisobi bilan 462- (milodiy 1069-70) yilda yozilgan. Muallif dostonning muqaddimasida yoshi ellikdan oshganini ta'kidlaydi. Shunga qarab YUsuf Xos Hojib XI asrning 20 – yillari arafasida tug'ilgan, deb

¹ Qarang: Abu-l-Qosim Mahmud az-Zamahshariy. O'sha asar. 5 – bet.

² Abul Qosim Mahmud az-Zamahshariy, O'sha asar. 6-bet.

¹ Abu-l Qosim az-Zamahshariy. O'sha asar. 48-77-betlar.

ayta olamiz. YUsuf Xos Hojibning vatani – Balasog‘un (Quz o‘rda) XI-XII asrlarning yirik savdo-sotiq hamda madaniy markazlari-dan biri edi. Bu shahar ikki marta qoraxoniylarning poytaxti ham bo‘lgan edi.²

«Qutadg‘u bilig»ning uch qo‘lyozma nusxasi ma‘lum. Bu nusxalar «Vena» (yoki «Hirotd»), «Qohira» va «Namangan» nusxalari deb yuritiladi. Birinchi nusxasi XIX asrning 20 yillarida Istambulda topildi. – Hirotd nusxasi. Ikkinchi qo‘lyozma nusxasi 1896 yilda Qohirada topildi. – Qohira nusxasi, 1913 yilda Namanganda topildi – Namangan nusxasi.³

«Qutadg‘u bilig» jami Namangan nusxasida 6500 baytga 13000 misraga yaqin bo‘lib, u 73 fasl-bobga bo‘lingan. O‘n bir bobi dostonning muqaddimasi bo‘lib, asosiy qismi 12-bobdan, Kuntug‘di degan hukmdorning ta‘rifi bilan boshlanadi.⁴ «Qutadg‘u bilig» axloqiy - ta‘limiy asardir. Uning axloq va odob masalalariga bag‘ishlangan maxsus boblarigina emas, balki ijtimoiy-siyosiy masala-larga bag‘ishlangan maxsus boblarida ham YUsuf Xos Hojib o‘z axloqiy - ta‘limiy qarashlarini ifodalaydi. Xalqning turli tabaqalariga o‘git beradi, ularga pand-nasihat qiladi. Uning axloqiy - ta‘limiy fikrlari jiddiy ahamiyatga ega bo‘lib, madaniyat va ma‘rifatni ravnaq toptirishga, olijanob insoniy xislatlarni targ‘ib qilishga qaratilgan.

«Qutadg‘u bilig» didaktik dostoni axloq va odobga doir qimmatli pand - nasihatlarini o‘z ichiga oladi. Doston til odobi, sevgi va sadoqat, rostgo‘ylik va halollik kabi masalalar haqida hikmatli so‘zlar so‘zlaydi, mayxo‘rlik va mutakabbirlikni tanqid qiladi, kishining yurish – turishi, o‘zini tutishi haqida o‘git beradi. Bular dostonning butun mazmuni va mohiyatiga singdiriladi

«Qutadg‘u bilig»ning bir necha bobi bevosita axloq va odob masalalariga bag‘ishlangan. Shunday boblardan biri «Til ardami» («Til odobi») deb atalgan 7-bob bo‘lib, unda shoir o‘qish va bilim olishda tilning ahamiyati, qisqa va mazmunli so‘zlash, tilga ortiqcha erk bermaslik va boshqalar haqida ibratli o‘gitlar beradi:

Uqushqa biligka bu tilmachi til,
Yaruttachi arni yo‘riq tilni bil.
Kishig til og‘irlar bulur qut kishi,
Kishig til ujuzlar yarir ar bashi.
Til asrlan turur, ko‘r eshikda yatur,
Aya avlug orsiq boshingni yatur.
Tilin emgamish er naku ter eshit,
Bu so‘z ishka tutg‘il o‘zunga ish et.
Mani emgatur til ezi o‘g talim,
Boshim kasmauni kasayin tilim.
So‘zungni ko‘dazgil boshing bormasun,
Tilingni ko‘dazgil tishing sinmasun...
Esanlik tilasa saning bu o‘zung,
Tilingda chiqarma yarog‘siz so‘zung.
Bilib so‘zlasa so‘z biligka sonur,
Biligsiz so‘zi o‘z boshini yeyur.
O‘gush so‘zda ortuq osig‘ ko‘r madim,
YAna so‘zlamishida osig‘ bulmadim.
O‘gush so‘zlama so‘z birar so‘zla oz,
Tuman so‘z tugunin bu bir so‘zda yoz.
Sanga so‘zladim man so‘zum, ey o‘g‘ul,

² Balasog‘unning vayronalari Qirg‘izistonning To‘qmoq shahri yaqinida bo‘lgan qadimgi Oqpeshtin shahri o‘rnida hozir ham bor. N.Mallayev. O‘sha asar 1976. 111-bet.

³ N.Mallayev, O‘sha asar, 11-bet.

⁴ N.Mallayev, O‘sha asar, 16-bet.

Sanga bardi bu pand o‘zum, ey o‘g‘ul...¹
Uquvga, bilimga tilmoch – bu til,
Kishini ro‘shnolikka chiqargan ravon til deb bilgin.
Kishini til e‘zozlaydi, kishi u tufayli baxtga
erishadi,
Kishini til qadrsiz qiladi, er boshini yoradi.
Til hovlida (ya‘ni qafasda) yotgan arslon kabidir,
Ey, qafasdagi (makkor) vahshiy boshingni yeydi.
Tili tufayli ozor topgan kishi nima deydi, eshit,
Bu so‘zga amal qilgin, o‘z foydangga ishlat:
Til meni juda ko‘p kulfatlarga soladi,
(U) boshimni kesmasin, (men) tilimni kesayin.
So‘zingga ehtiyot bo‘l, boshing ketmasin,
Tilingga ehtiyot bo‘l, tishing sinmasin...
Sening o‘zing esonlik tilasang,
Tilingdan yarog‘siz so‘zingni chiqarma.
Bilib so‘zlasa, so‘z donolik sanaladi,
Nodoning so‘zi o‘z boshini yeydi.
Ko‘p so‘zda ortiq foyda ko‘rmadim,
YAna (ko‘p) so‘zlashdan naf topmadim.
So‘zni ko‘p so‘zlama, bir oz ozroq so‘zla.

Tuman ming so‘z tuguni (jumbog‘i)ni shu
bir so‘zda yech.

Men so‘zimni senga so‘zladim, ey o‘g‘il,
Bu pandni o‘zim senga berdim, ey o‘g‘il.

YUsof Xos Hojib shoir sifatida badiiy so‘zning qimmatini va ta‘sir kuchini alohida ta‘kidlaydi, o‘z so‘zini ko‘p o‘rinda «shoir tilidan» (donishmandlar tilidan) so‘zlaydi va yaxshi so‘zni har qanday oltin-kumushdan ham ortiqroq biladi:

Kumush qolsa oltun maning sanga,
Oni tutmag‘il san bu, so‘zga teng-a:
Kumush ishka tutsa tugay olqinur,
So‘zim ishga tutsa kumush qizg‘onur.

Mendan senga kumush, oltin qolsa,
U (lar)ni sen bu so‘zga teng tutmagin.
Kumushni ishga solsang tugaydi, olqinadi,
So‘zimni ishga tutsang, (sen uchun)
kumush qozonadi.¹

Ahmad YUgnakiy. Ahmad YUgnakiy iste‘dodli shoir va donishmand murabbiydir. Undan saqlanib qolgan yagona adabiy meros «Hibatul - haqoyiq» («Haqiqatlar armug‘oni»), badiiy so‘z san‘ati va adabiy tilning juda qimmatli hamda nodir yodgorligidir.²

Adib Ahmad YUgnakiyning shaxsiy hayoti va tug‘ilib o‘sgan yeri haqida ma‘lumotlar kam. Ayrim manbalarda adibning hayoti haqida berilgan ma‘lumotlar to‘liq emas.

¹ N.Mallayev. O‘sha asar, 128-bet.

¹ N.Mallayev. O‘sha asar. 128–129 - betlar.

² N.Mallayev. O‘sha asar, 138-bet.

«Hibatul - haqoyiq»ning kim tomonidan yozilgani, muallifning ismi, otasining ismi, uning qayerda yashagani, boshqa adiblarga nisbatan tutgan mavqei, jismoniy zaifligi haqida asarda qisqacha ma'lumotlar mavjud:

Adib Ahmad otim, adab, pand so'zim,
So'zum munda qolur, borur bu o'zum.

Otim – adib Ahmad, so'zim-pand-nasihat, adab berishdan iborat, so'zim esa bu dunyoda qolib, o'zim u dunyoga ketaman.³

Shoirning otasi Mahmud Yugnakiy ekanligini shaxsan o'zi aytib o'tishi Ahmad YUgnakiy chindan ham Yugnak degan shaharda tug'ilib o'sganligi va u yerda ijod etganligiga hech qanday shubha qoldirmaydi. Bundan tashqari Alisher Navoiy «Nasoyimul - muhabbat» degan asarida adib Ahmad Yugnakiy haqida ma'lumot beradi. «Hibatul-haqoyiq»ning 1480 yilda ko'chirilgan nusxasi 235 bayt, 11 bobdan tashkil topgan.¹ (Asar nusxalari haqida turlicha ma'lumotlar bor).²

Asarning beshinchi bobi (40-62 - baytlar) bilim maqtovi va johillikning zarariga, oltinchi bobi (63-86-baytlar) til odobiga bag'ishlangan.

«Hibatul - haqoyiq» didaktik doston bo'lib, axloq- odob masalalari undagi ko'pchilik boblarning tematik asosini tashkil etadi. SHoir til odobi, saxiylik, baxillik, kamtarlik, ezgulik va boshqalar haqida xuddi YUsof Xos Hojib kabi zamonasining peshqadam murabbiysi sifatida fikr yuritib, kishilarga o'git beradi.

(Eshitgil, olimlar nima deb ayturlar: adablarning boshi til saqlashdir. Tilingni tiy, toki tishingni sindirmasin, agar tilingni tiymasang, tishing sinadi. Er kishi ehtiyot bilan sog'lom so'zlaydi, ko'p gapirgan laqma til ayovsiz dushmandir. Bekor so'z so'zlashdan saqlan, tilning bo'shlig'i bir kuni boshga yetadi. Tili bo'sh odam aqlli bo'larmidi? Bu tilning bo'shligi kishi boshini yeydi... Agar kishida ikki narsa biriksa: u o'rinsiz so'zlar bilan laqmalik qilsa, ikkinchidan, uning so'zlari yolg'on bo'lsa, u kishi uchun muruvvat yo'llari bekiladi...)¹

SHoir kishilarni birovni achchiq va yomon so'zlar bilan ranjitmaslikka chaqirib, tilning yarasi bitmas yaradir deydi:

O'chukturma erni tilin, bil, bu til
Bashaqtursa, butmas, butar o'q boshi.

(Tiling bilan o'ch hissini qo'zg'ama, bil, o'q yarasi bitib ketadi-yu, lekin til yarasi bitmaydi).

SHoir dostonning to'rtinchi bobida saxiylik va baxillik haqida so'zlab, himmat va saxiylikni baxillik va ziqnalikka qarama - qarshi qo'yadi, bu masalalarga doir pandimiz mulohazalarini qisman bo'lsa - da, boshqa boblarga ham singdiradi, badiiy til vositalaridan, xususan, o'xshatishlardan va xalq maqollari hamda ta'birlaridan foydalanadi.

Axi arni o'ggil o'gar ersa san,
Baxilga qatig' yo o'qun kizlagil.

(Maqtamoqchi bo'lsang, saxiylarni maqta, baxillarga o'q-yoyni to'g'rila).²

Alisher Navoiy.

Alisher Navoiy 1441-yil 9-fevralda Hirot shahrida tug'ildi.

³ N.Mallayev. O'sha asar, 139-bet.

¹ Qarang: N.Mallayev. O'sha asar, 140-bet.

² Qarang: Ahmad YUgnakiy Hibatul - haqoyiq. T. 1971. 10-11 betlar.

¹ Qarang: Ahmad YUgnakiy. O'sha asar. 10 - 11-betlar.

² N.M.Mallayev. O'sha asar. 143-bet.

SHarq madaniyatining salmoqli zarvaraqlarini tashkil etuvchi notiqlik san'ati tarixiga oid talaygina manbalar bor bo'lsa-da, ulardan hech biri Alisher Navoiy qoldirgan meros kabi qimmatli va boy emas.

Navoiy o'z davrining buyuk mutafakkiri, so'z ustasi bo'lish bilan birga, kishilarga yaxshi so'z bilan ta'sir eta bilish san'atini juda qadrdlovchi, ulug'lovchi, bunday san'at ustalariga e'tibor qilib, ehtirom ko'rsatuvchi bir shaxs edi.

«Haq yo'lida kim sanga bir xarf o'qitmish ranj ila,
Aylamak bo'lmas ado oning haqin yuz ganj ila», --

deb har bir kishini bilimli bo'lib yetishishiga sababchi bo'lgan ustozini e'zozlashga da'vat etgan. Navoiy omma o'rtasida yaxshi nutqning ta'siri va tarbiyasini ham chuqur his etadi. Navoiy notiqlikdagi yaxshi va yomon tomonlarni ko'ra bilish va ularni farqlay olishga chaqiradi. Navoiy notiqlik san'atining buyuk qudratiga alohida e'tibor beradi. U «Mahbub ul - qulub» nomli falsafiy asarining 24-faslini «Nasihah ahli va voizlar zikrida» deb aytadi. Bunda voizlik san'atiga, va'zga, voizga o'z munosabatini bildiradi. Navoiyning fikricha, voiz quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi lozim:

6. Voizning so'zlari ta'sirchan va foydali bo'lmog'i lozim. Voiz kerakki «qolalloh» so'z aytsa.

7. Nutq tinglovchi uchun yangilik bilimlar va o'zgarishlar xabarchisi bo'lmog'i lozim. «Va'z bir murshid va ogoh ishidur va aning nasihatini qabul etgan maqbul kishidur».

8. Notiqlarning o'zi biror sohani egallagan bo'lishi va undan so'ng va'z orqali kishilarga ta'sir etishi lozim.

9. Notiq olim va bilimdon har narsadan xabardor kishidur. «Voizkim, bo'lg'ay olim va muttahiyaning nasihatidin chiqqan shahiy».

10. Notiqlarning so'zi bilan ishi bir bo'lmog'i lozim. Aks holda nutqning ta'siri bo'lmaydi. «Ulki buyurib o'zi qilmag'ay, hech kimga foyda va asar aning so'zi qilmag'ay».

Alisher Navoiy notiqlikda qisqalik va ravshanlikni yoqtiradi. Bu jihatdan uning «Mahbub-ul qulub» asaridagi 60 - tanbehi o'rinlidir. «Chin so'z mo'tabar, yaxshi so'z muxtasar. Ko'p deguvchi mumil, muqarrar deguvchi loya'qil» (ya'ni: Chin so'z e'tiborli, yaxshi so'z qisqa bo'ladi. Ko'p so'zlovchi zeriktiruvchi, qayta gapiradigan - aqldan ozgan), - deydi. U tuturuqsiz gap bilan kishilarning g'ashiga teguvchilarni aqli past, nosog'lom kishilardir, deb baholaydi. «Ulkim, dimog'ida habt - so'zida yo'q rabt (kimning dimog'ida illat bo'lsa, so'zida bog'lanish yo'q).¹

Dimog'i sahih - guftori fasih (miya sog'lom bo'lsa, gap-so'z ham yoqimi va xatosiz bo'lur). So'zi hisobsiz-o'zi ixtisobsiz (boshvoqsiz). So'zida parishonlik, o'zida pushaymonlik».²

Navoiy voizlik san'atida nom qozongan-Xoja Muayyad Mehnagiy, Mavlono Riyoziy, Mavlono Xusayn Voiz Koshifiy, Mavlono Muin Voizlar haqida o'zining «Majolisun nafa'is» nomli tazkirasida fikr bildirgan.

Hoja Muayyad Mehnagiy

Alisher Navoiy qadrlagan voizlardan biri – Xoja Muayyad Mehnagiy mashhurgina emas, balki notiq, donishmand, yuksak bilim egasi bo'lgan, mavjud bilimlarni o'rganib qolmasdan, ularni takomillashtirgan, to'ldirgan. U mozorda shayxlik qilsa - da, o'zini xalqqa juda yaqin tutgan va o'z bilimini ularga berishga intilgan: «va'z majolisi bag'oyat garm va pursho'r voqe' bo'lur erdi».³

¹ B.O'rinboev, A.Soliev. O'sha asar. 31-bet.

² B.O'rinboev, A.Soliev. O'sha asar. 32-bet.

³ Qarang. B.O'rinboev, A.Soliev. O'sha asar. 32-bet.

Xo'ja Mehnagiy muvaffaqiyatlari va mahoratining kaliti bilim doirasining keng, mazmunan chuqur ekanligida edi. Navoiy iborasi bilan aytsak, u «zohir ulumin» bo'lgan, ya'ni o'sha davrda ajdodlarimiz to'plagan bilimlarning deyarli hammasini puxta o'zlashtirgan, buning ustiga ularni boyitgan ham.

Mehnagiy o'z davrining zo'r suxandonlaridan biri, hokisor shayx bo'lishiga qaramay, benazir donishmandligi, zo'r voizlik zakovati tufayli hatto toj-taxt, arkoni davlat a'yonlarini ham ta'zim qildira oladigan notiq edi.¹

Mavlono Riyoziy

Alisher Navoiyning yozishicha: «Va'z aytib, minbarda o'z ash'orin o'qur, yig'lab vajdi hol qilur». Ko'rinadiki, Riyoziy nutq so'zlaganda, uning ta'sirchanligini ta'minlashda, ijrochilikni birinchi o'ringa qo'yadi. Kerak bo'lganda, o'z nutqini kishilar qalbiga yaqin olib, ular bilan birdamlikni, qayg'usiga, iztirobiga sheriklikni bildirish maqsadida yig'lashgacha borib yetadiki, bu nutq ijrochiligidagi ulkan qobiliyatdan dalolat beradi.

Mavlono Riyoziyning xalqqa yaqinligini, nutqining ta'sirchan va emotsionalligini ta'minlashda, uning ijtimoiy kelib chiqishi va ahvoli ham muhim rol o'ynaganligi ko'zga tashlanadi. Riyoziy avval Zova viloyatida qozi bo'ladi.²

Xulosa shuki, boy ilm sohibi, hayot - mamot uchun ayovsiz kurash olovida toblangan va voizlik san'atida shuhrat qozongan Riyoziy o'zining darbadar, xokisor qismati bilangina emas, balki g'oyaviy ezgu amallari, ijrochilik uslublari, murabbiylik mahorati bilan ham zamondoshlari orasida yaqqol ajralib turgan. Taxallusidan ham, sezilib turibdiki, u uzluksiz riyozat chekkan, ammo mashaqqatli mehnati, mardonavor jasorati va benazir voizlik mahorati, ma'rifatparvarligi tufayli o'ziga mangu haykal o'rnatib ketgan suxandondir.³

Husayn Voiz Koshifiy

Husayn Voiz Koshifiy XV asrda yashagan sabzavorlik voiz va buyuk axloq muallimidir. Uning nomi o'z zamonidayoq el og'ziga tushgan va mashhur bo'lgan. Husayn Voiz Koshifiy o'z davrining zabardast olimi, astronomi, shoiri ham edi. Eron olimi Said Nafisiy Koshifiyning 40 ta asari borligini aytadi. Navoiyning e'tirof qilishicha, Husayn Voizning «Oz fan bo'lg'aykim, dahli bo'lmag'ay, xususan, va'z, insho (nasriy she'r usulida yoziladigan xat) va nujumki (yulduzshunoslik, astronomiya), aning haqqidur va har qaysisida mutaayyin (ko'zga ko'rinarli) va mashhur ishlari bor...». Uning nutqlari jo'shqin va ehtirosli bo'lganligidan kishilarni ko'plab jalb etar edi.

Husayn Voiz nutqlarining ta'sirchanligi, jozibadorligi haqida eslab, uning o'g'li Faxriddin Ali Safiy «Latoyifut tavoyif» nomli asarida shunday voqeani keltiradi:

Kunlarning birida ahli majlisga Mavlono Sayid G'iyosiddin degan mashhur so'z ustasi kechikib kelgan. Shu majlisda Abdurahmon Jomiy ham bor ekan. Sayid G'iyosiddin kirib kelishi bilan Jomiy undan so'rabdi:

-- Nechuk kechikdingiz, Mavlono G'iyosiddin?

-- Meni ma'zur tuting, ustod, - debdi G'iyosiddin, - kelayotgan edim, masjidi jome'da Husayn Voiz nutq so'zlayotgan ekan, shunga mahliyo bo'lib qolibman.

Koshifiyning nutqlari o'zining jozibadorligi bilan har qanday kishini jalb qila olgan. Aytishlaricha, uning bunday so'z san'atidagi mahoratini Alisher Navoiy bilan birga Sulton Husayn Boyqaro ham yuksak baholagan va ular o'z asarlarini aholi o'rtasida rasmiy ijro etish lozim bo'lgan paytlarda, bu ishga Husayn Voizni munosib ko'rganlar.

¹ A.Ortiqov, A.Ortiqov. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. -T.: 2002. 18–bet.

² B.O'rinboev, A.Soliev. O'sha asar, 32-bet.

³ A.Ortiqov, A.Ortiqov. O'sha asar. 19-bet.

Husayn Voiz Koshifiyning nutqlari mazmundorligi, ta'sirchanligi, o'ziga jalb etish quvvatini mujassam etganligi, uning texnikasini o'rganish hozirgi davr notiqqligi uchun ham xarakterlidir.¹

Mavlono Muin Voiz

Alisher Navoiy davridagi mashhur notiqqlardan biri. U haqda Navoiy: «Holo o'zi dag'i azim voizdurur va muridlari ko'p» - deb yozadi. Ko'rinadiki, Muin Voiz notiqqina bo'lib qolmay, o'zining notiqlik maktabiga, shogirdlariga ham ega bo'lgan. Uning nutq, ijrochilik mahoratini tahlil etib, Navoiy: «Minbar ustida devanovor ilk tashlamog'i va taxtani tepmog'i ko'pdur va o'zin «Muin devona» bila ta'bir qilur va ko'p baland va past so'zlar aytur. CHun junung'a mu'tarif, har nav so'z aytsa mazurdur...» - deb yozadi.

Bundan anglashiladiki, Muin Voiz nutqning ijrochilik tomoniga alohida e'tibor qilgan va butun xatti-harakatlarini, imo-ishoralari ishga sola bilganki, garchi u o'zini «Muin devona» deb e'lon qilgan bo'lsa-da, uning «devona sifat» gaplari xalq diliga yaqin bo'lganligidan yig'ilganlarga manzur bo'lgan.

U har qanday mansabdan voizlikni a'lo bilgan va o'z akasi Mavlono Nizomiddin unga Hirot shahri qoziligini ikki marta tavsiya etsa-da, uni rad etgan. Shu tufayli, uning akasi: «Muini mo qobilyati bis'yor dosht, ni zinapoyai cho'bin o'ro zoye' soxt» (Muinimizning qobiliyati ko'p edi, uni bu yog'och zinapoya (minbar) ishdan chiqardi), deganligini Navoiy qayd etadi.¹

Voizlik san'ati O'rta Osiyo xalqlarining, xususan, o'zbek millatining ma'naviyati tarixida zarhal harflar bilan yozilishiga arzigulik sahifalarni bizga meros qilib qoldirgan.

Adabiyotlar

13. A.Ortiqov, A.Ortiqov. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. T.: 2002.
14. A.Nurmonov. O'zbek tilshunosligi tarixi. T.: 2002.
15. Az - Zamaxshariy. Nozik iboralar. T.: 1992.
16. Ahmad YUgnakiy. Hibatul - haqoyiq. T.: 1971.
17. B.O'rinboyev, A.Soliev. Notiqlik mahorati. T.: 1984.
18. M.M.Xayrullayev. Forobiy. T.: 1991.
19. N.M.Mallayev. O'zbek adabiyoti tarixi. T.: 1976.
20. S.Inomxo'jayev. Notiqlik san'ati asoslari. T.: 1982.
21. S.Usmonov. Umumiy tilshunoslik. T.: 1972.
22. T.Qudratov. Nutq madaniyati asoslari. T.: 1993.
23. R.Qo'ng'urov, E.Begmatov, YO.Tojiyev. Nutq madaniyati va uslubiyati va uslubiyat asoslari. T.: 1992.
24. U.Tursunov, B.O'rinboyev, A.Aliyev O'zbek adabiy tili tarixi. T.: 1995.

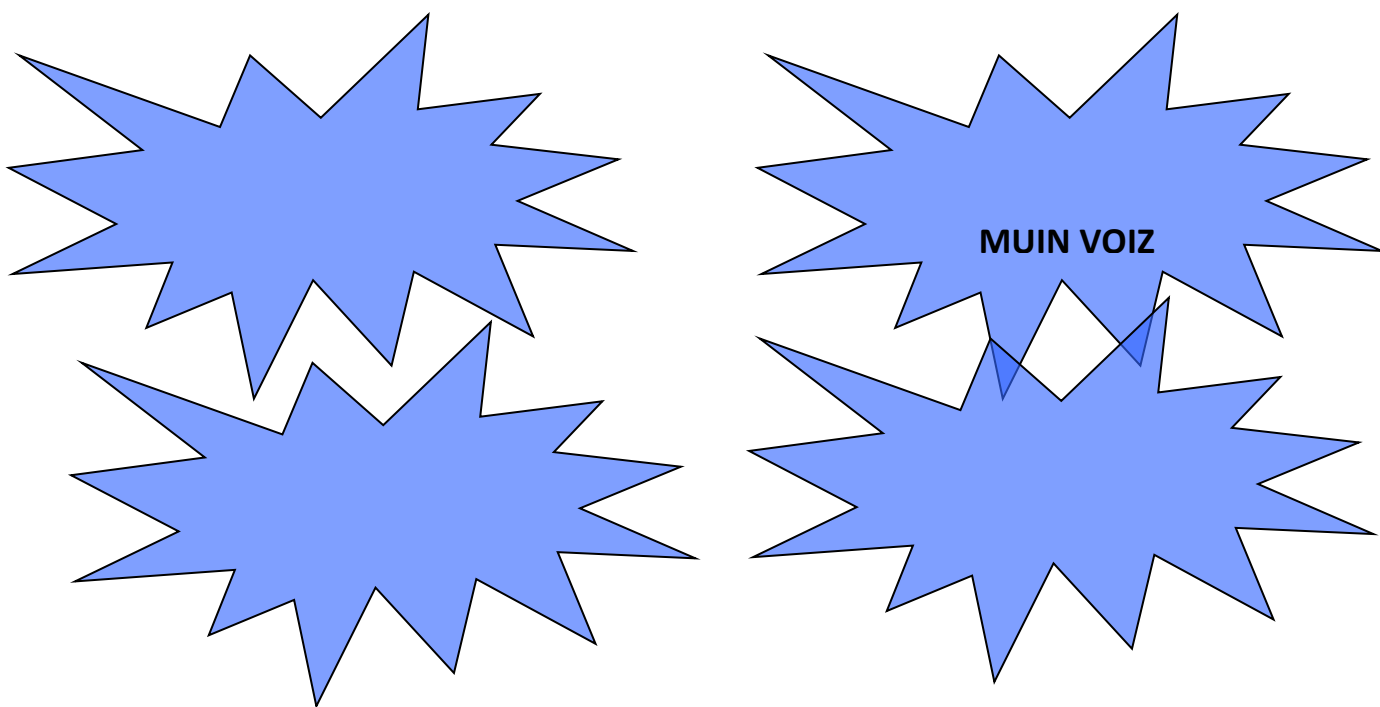
SHARQDA MASHHUR VOIZLAR

¹ Qarang: B.O'rinboev, A.Soliev. O'sha asar. 34-bet.
¹ Qarang: B.O'rinboev, A.Soliev. O'sha asar. 1984. 35-bet.

XOJA MUAYYAD

XUSAYN VOIZ

MAVLONO

MAVZU: XALQ OG‘ZAKI IJODIDA NUTQ MADANIYATI MASALALARI

- 1. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi haqida.
- 2. Xalq og‘zaki ijodi janrlari.
- 3. Xalq maqollarining ta’lim tarbiyaviy ahamiyati.

Savollar

1. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi nima uchun xalq qadriyatlarining tarbiyaviy qismi hisoblanadi?
2. Miflar nima?
3. Maqollar va matallar o‘rtasidagi farq nimada?
4. Topishmoqlar boshqa janrlardan qaysi xususiyatlari bilan farqlandi?
5. Afsonalar qanday xususiyatlari bilan miflardan farqlanadi?
6. Latifa va loflarning umumiy xususiyati nimadan iborat?
7. Ertaklar boshqa janrlardan qanday xususiyatlari bilan farqlanadi?
8. Xalq qo‘shiqlarining qanday ko‘rinishlari bor?
9. Nima uchun askiya faqat o‘zbek xalq og‘zaki ijodiga xos janr hisoblanadi?
10. Dostonchilik an‘analari haqida nimalar bilasiz?

Topshiriqlar

1. O‘rta Osiyoda yashaydigan xalqlarning o‘tmish hayoti bilan bog‘liq miflar haqida yozing.
2. «Xalq maqollarini bilaman» mavzuida ijodiy musobaqaga tayyorlaning (yozma tarzda, masalalarni izohlang).
3. Topishmoqlar aytish va ularni topish bo‘yicha musobaqaga tayyorlaning (yozma tarzda).
4. Mustaqil ravishda afsona va rivoyatlar yozib oling va tahlil qiling.

5. Afandi obrazi uchraydigan latifalardan yozib keling.
6. «Ertaklarda nutq odobi masalasi» mavzusida yozma ish yozing.
7. Allalardan yod oling.
8. Askiyada nutq madaniyati mavzusida yozma ish yozing.
9. Dostonlardan parchalar yodlang.
10. Marosim qo‘shiqalaridan namunalar keltiring (yozing).

XALQ OG‘ZAKI IJODIDAN NAMUNALAR (MAJMUA)

Maqollar

1. Aytar so‘zni ayt,
Aytmas so‘zdan qayt.
2. Haq so‘zga o‘lim yo‘q.
3. Oz so‘z – soz so‘z.
4. Tilni bilish – dilni bilish.
5. Notiq mahmadona bo‘lsa, majlisning burdi ketar.
6. Tildan qoqilishdan ko‘ra, oyoqdan qoqilish afzal.
7. Gapning tagini gap ochar.
8. Befoyda so‘zni aytma, foydali so‘zdan qaytma.
9. Yaxshi gap bilan ilon inidan chiqadi.
10. Aytilgan so‘z otilgan o‘q.
11. Sevdigan ham til, bezdirgan ham til.
12. Gapni oz so‘zla, ishni ko‘p ko‘zla.
13. Ko‘p bilgan oz so‘zlar, oz bo‘lsa ham soz so‘zlar.
14. Qilichning zahri ketsa ham, so‘zning zahri ketmas.
15. Otalar so‘zi – aqlning ko‘zi.

Topishmoqlar

1. Zarga sotilmas, zo‘rga topilmas. (vaqt)
2. Otlari har xil, yoshlari bir xil. (hafta kunlari)
3. Temir qo‘rg‘on ichida Qizil toychoq o‘ynaydi. (Til)
4. Bir nafasda olamni kezar. (fikr)
5. Yugurgandan o‘tadi,
Bir vaqtda yetadi,
O‘q emas, otiladi,
Qush emas, uchadi (fikr).
6. Uzoqning u yog‘inda,
Yaqinning bu yog‘inda.
Ko‘rinmas ko‘zga,
Tinch bermas bizga (hayol).
7. Asaldan shirin,
Zahardan achchiq (so‘z, gap).
8. Birovni suydirar,
Birovni kuydirar (so‘z, gap)

9. Og‘zimni ochdim, uchdi ketdi,
Samarqandu Buxora borib yetdi (so‘z, gap).
10. Og‘izdan chiqqancha meniki,
Og‘izdan chiqqani elniki (so‘z, gap).
11. O‘t emas, kuydirar,
Pichoq emas, so‘ydirar (yolg‘on so‘z).
12. Kim suyaldi,
O‘sha uyaldi (yolg‘on so‘z).
13. Tinmas bitta
Tinglar mingta (radio).
14. Katta quti, ko‘zi bor,
Ko‘p tomosha, so‘zi bor (televizor).
15. Asal emas, yoqadi
Ari emas, chaqadi (gap, so‘z).
16. Jo‘shib kuylar akasi
Raqsga tushar ukasi (shamol, o‘simlik).

Hazil so‘roqlar va so‘z o‘yini

1. Nima hamma tilda ham gapiradi? (aks sado).
2. Odamzodda nima ko‘p? (umid, reja).
3. Dunyoda nima chaqqon? (fikr).
4. Dunyoda nima yugurik? (fikr).
5. Dunyoda nima qimmat? (rostlik).
6. Dunyoda nima ko‘rinmaydi? (sevgi).
7. Yumuq ko‘z bilan nimani ko‘rish mumkin? (tush).
8. Qaysi joyda osmon past bo‘ladi? (suvda).
9. Dengiz ostida qanday tosh bo‘lmaydi? (quruq tosh).
10. Dunyoda bir narsa borki, u bo‘lmasa hech kim bir - birini tanimaydi, u nima?
(ism)
11. Yuki bo‘lsa yuradi,
yuksiz to‘xtaydi. (osma soat).
12. Yomg‘ir yog‘ib turganda, qarg‘a
qanday daraxtga qo‘nadi? (ho‘l daraxtga).
13. Qora mushuk qay vaqt uyga
osongina kira oladi? (eshik ochiq bo‘lsa).
14. Bir oilada cholu kampir yashaydi.
Ularning ikki o‘g‘li bor.
Har bir o‘g‘lining bittadan singlisi bor.
Shu oilada nechta jon bor?
(5 ta: cholu kampir, ikki o‘g‘il, bir qiz)

15. Anhor bo'yida uch qarag'ay o'sadi. Ularning har birida uchtadan yo'g'on shoxi bor, har bir yo'g'on shoxida beshtadan novda bor. Har bir novdada yetti donadan olma bo'lsa, hammasi bo'lib nechta dona olma bor?

(*bitta ham olma yo'q, qarag'ayda olma bo'lmaydi*)

RIVOYAT

O'tmishda ovi yursa ham dovi yurmay, tobora kambag'allashib borayotgan bir dehqon yo'l chetida o'ylanib tursa, faqirgina yo'lovchi o'tib qolibdi. Shunda dehqon:

-- Ey donishmand, nima eksam, men boyib ketaman? – deb maslahat so'rabdi.

Yo'lovchi unga piyoz ekishni tavsiya etibdi. Qarangki, notanish yo'lovchining gapiga kirgan dehqon o'sha yili chindan ham boyib ketibdi. SHodligidan bosar - tusarini bilmay qolgan dehqonga yana o'sha odmigina yo'lovchi uchraganida:

-- Ey gado, nima eksam, men yanada boyib ketaman? – deb ikkinchi marotaba murojaat qilibdi.

Shunda u yana bir ekinning nomini aytib, yo'lida davom etibdi. Falakning gardishini qarangki, keyingi yili dehqonning omadi chopmay, ilgarigidan ham kambag'allashib ketibdi.

Bundan g'oyatda g'azablangan dehqon haligi yo'lovchini sabrsizlik bilan kuta boshlabdi. Nihoyat, u notanish yo'lovchi bilan duch kelibdi va :

-- Ey notavon yo'lovchi, nega meni aldading? Sening gapingga kirib, yanada boyish o'rniga butkul kambag'allashib ketdim-ku?, – deb g'azab qilibdi.

-- O'zingni bos, - debdi yo'lovchi. – Birinchi yili sen menga «donishmand» deb murojaat qilding. Men senga donishmandning javobini berdim. Natijada sen boyib ketding. Keyingi safar esa menga «gado» so'zini munosib ko'rding va men senga gadoning javobini berdim, - degan ekan...¹

«Ye to'nim, ye...» afandi.

«Afandi bir kuni to'yga borgan edi, usti-boshi eski bo'lganligi uchun unga hech kim e'tibor bermadi. U to'yxonadan tezda chiqib, bir oshnasining kiyimlarini kiyib, yana qaytib keldi. Afandini izzat-ikrom bilan to'rga o'tkazdilar, oldiga turli-tuman noz-ne'matlar keltirib qo'ydilar. Bu ahvolni ko'rgan Afandi ustidagi to'nga qarab:

-- Bu ovqatlardan ye, to'nim, ye!, – deydi.

Ajablangan odamlar buning sababini so'rganlarida u:

-- Madomiki, butun hurmat, ehtirom yangi to'nga ekan, taomni ham u yesin-da, - deb javob beribdi».²

«Luqmoni hakim yo'lda borayotsalar, bir uydan nola eshitilibdi. Kirsalar, xasta odam og'riqqa chidayolmay dod der emish. Tabiblar kelib, uni bugun-erta o'ladi, deyishibdi ekan. Luqmoni hakim xastaning bilak tomirini ushlab ko'rib debdilarki: «Dardingizga davo bor. Ilon zahri sizga shifo bergay». Xasta debdiki: «Ilon zahrini men qanday topay? Bir bedavo bo'lsam... Yo meni shu ahvolda tashlab ketaverasizmi? Olloh mening zorimni eshitib, Luqmoni hakimga ro'baro qilganida edi, u zot meni tashlamas edilar». Luqmoni hakim bu nolani tinglab, aytibdilarki: - «Zinhor tashlamasman». Xullas, hazrat Luqmoni hakim ilonzorga borib, bir yoshroq ilonni bo'g'zidan bo'g'ib turibdilar. Shunda ilon ittifoqo tilga kiribdi va debdiki: «Ey inson farzandi, sen nechun meni bo'g'ayotirсан? Ollohning menga bergan jabrlari kammi edi?». «Olloh senga qanday jabrlar qildi?», deb so'rabdilar Luqmoni hakim. «Meni ko'rimsiz qilib yaratdi, odamlar ko'rsalar mendan qochadilar. Meni yertuban qilib qo'ydi, sudralib yurishga mahkum etdi. Endi sen meni bo'g'ib, jonimni olarsanmi?». Luqmoni hakim debdilar: «Shunday qilmasam bir odam hayotdan ko'z yumar». Ilon debdi: «Ajab! U odamni saqlab qolmoq uchun meni o'ldirasanmi? Axir u ham Ollohning bir mahluqi, men ham. Bir jonni

¹ Qarang. Siddiq Mo'min. So'zlashish san'ati. Farg'ona. 1997. 60-bet.

² Siddiq Mo'min. O'sha asar. 81-bet.

saqlamoq uchun ikkinchisini mahv etmoq shartmi? Ey inson bolasi, sen ayt: men birovni chaqsam, mening zahirimni daf eta olasanmi?» Luqmoni hakim aytibdilar: «ha, daf eta olaman». Ilon debdi: «Unda mening zahirim kuchli emas ekan. Dunyoda shunday zahar borki, sen uni zinhor daf eta olmassan!». «Qanday zahar?. Qora qurtnikimi?», - debdilar Luqmoni hakim. «E, yo‘q, -- debdi ilon. – Dunyoda eng kuchli zahar – odamning zahri. Bunga davvo yo‘qtur. Odam odamni chaqsa, albatta, o‘lim haqdir! Olloh biz – ilonlarni tuban qilib yaratdi. Ammo biz bir-birimizni chaqmaymiz. Siz – odam bolalarini yuqori qilib yaratdi, siz bir-biringizni chaqib o‘ldirasiz. Sen saqlab qolmoqchi bo‘layotgan xastaga mening zahirim davvo emas, yanglishma. Uni o‘z do‘sti chaqqan. Uning zahriga davvo topa olmassan. Bunga xatto Luqmoni hakim ham davvo topmagay. Qo‘y, u o‘laversin, azoblaridan qutula qolsin...»¹

MEHR BAYTLARI (Allalardan namunalar)

Tog‘lardagi shunqorim-a, alla,
Bog‘imdagi bulbulim-a, alla,
Beshikdagi qoplonim-a, alla,
Qo‘limdagi botirim-a, alla.

Ulg‘ayib o‘sa, alla,
Ko‘kdagi yulduzim-a alla,
Belginamning quvvati-ya, alla.
Ko‘zginamning gavhari-ya, alla.

Alla aytib yurayin-a, alla.
Qo‘zichog‘im bolam-a, alla,
Katta bo‘lib jonim-a, alla,
Vatanga sodiq bo‘l-a, alla.

Ko‘zimning nuri-ya, alla,
Mehr-oqibatli bo‘l-a, alla.

* * *

To‘yib - to‘yib o‘pay seni,
Shirin do‘mbog‘im, alla.
Quchog‘imda yashab turgan,
Mash‘al chirog‘im, alla.
Erka o‘g‘lim katta bo‘lgin,
Qo‘riqchi bo‘lgin, alla.
Boshga kelgan balolarni,
Yo‘q qilib turgin, alla.

Alla-alla aytayin, alla,
Ustingga to‘nim yopayin, alla,
Bu g‘ariblik hasratini, alla,
Kimlarga borib aytayin, alla.

Uxla, erkam, ol orom,
Alla-alla jon bolam, alla.
Mendan zurriyod, mendan nom,

¹ T.Malik Shaytanat III kitob 315-bet.

Bog‘da ochilgan lolam, alla.

Senga qo‘ydim yaxshi ot, alla,
Yaxshi niyatdur murod, alla,
Yurtu elga suyansang, alla.
Senga bo‘lg‘usi qanot, alla,

Osmonda uchgan qushlar, alla,
Sekin chiqar tovushlar, alla,
Meni solma qayg‘uga, alla,
Bolam to‘ysin uyquga, alla.

Boshingda o‘ltiraman,
Alla aytib tun bo‘yi, alla.
Yuragimni payvand qilay,
Senga jonim shu ko‘yi, alla.

Alla desam bor bo‘lgin, alla,
Menga nomus-or bo‘lgin, alla,
Katta bo‘lgan chog‘ingda, alla,
Xalqqa vafodor bo‘lgin, alla.

Ulg‘ay bolam, gul Vatan, alla,
Botir bo‘lib o‘sgil qo‘zim, alla,
Seni ko‘rib bu chamanda, alla,
YAyray-quvonay, yulduzim, alla.

Alla aytay jonim bolam,
Uxlab qolgin-a, alla...
Beshiklarda rohatlanib,
Orom olgin, alla...

Uylarimni yorituvchi,
YOrug‘ yulduzim, alla-yo...
Dillarimni ravshan qilgin,
Ravshan chirog‘im, alla...

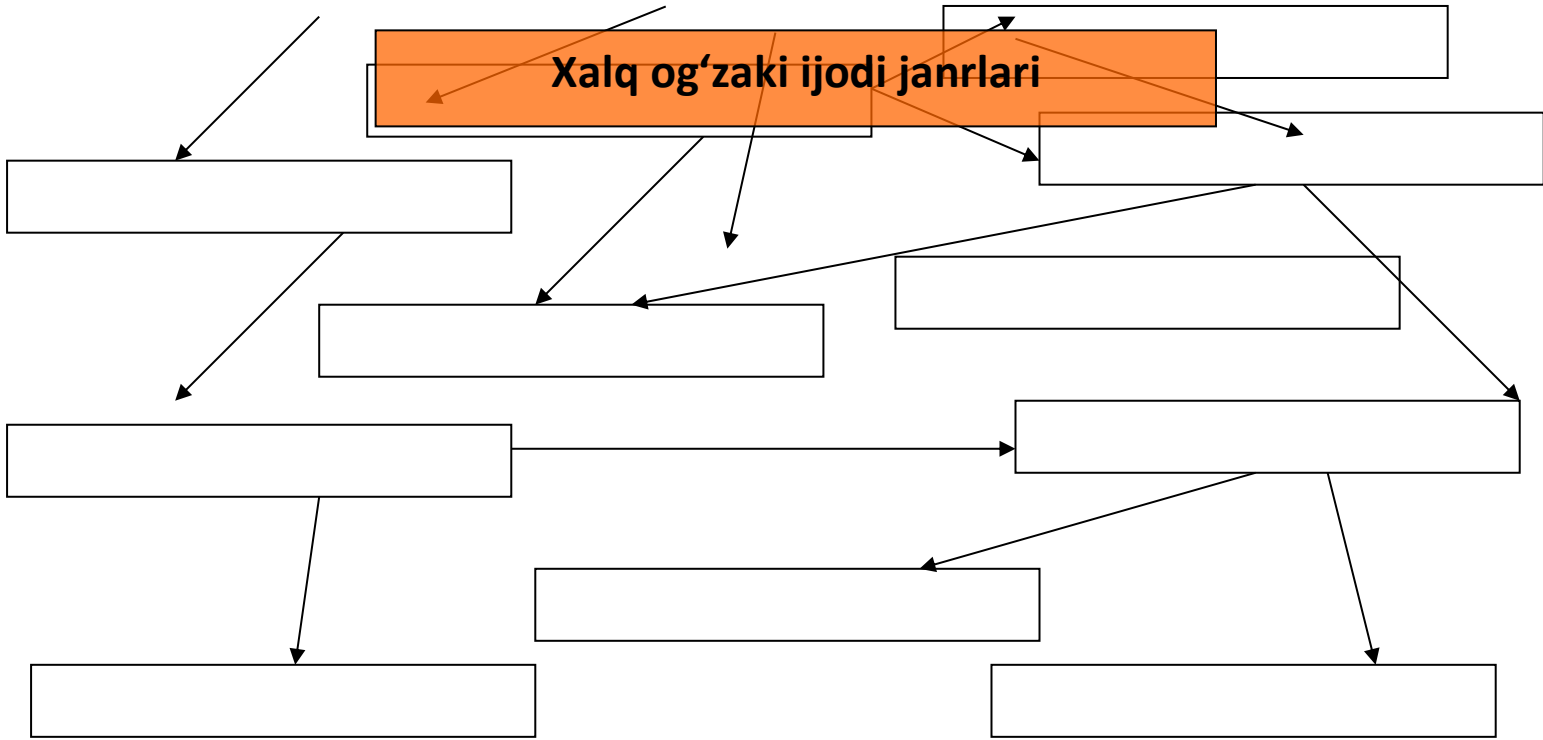
Arslon bilakli, sher yurakli,
Qoplonginam bo‘lgin-a, alla,
Katta bo‘lib Vataningga,
Sodiq bo‘lgina, alla...¹

Adabiyotlar

1. Aql aqldan quvvat oladi. Hikmatli so‘zlar. T.: 1967.
2. Ipak yo‘li afsonalari. T.: 1993.
3. Mahmud Sattor. O‘zbekning gapi qiziq. T.: 1994.
4. M.Abdurahmonov. O‘zbek topishmoqlari. T.: 1991
5. N.M.Mallayev. O‘zbek adabiyoti tarixi. T.: 1976.

¹ Qarang: Tafakkur chechaklari (O‘zbek xalq qo‘shiqlari). –T. 1992.

6. O.Madayev, T.Sobitova. Xalq og‘zaki poetik ijodi. T. 2001.
7. Oz – oz o‘rganib dono bo‘lur. T.: 1998.
8. S.Mo‘min. So‘zlashish san‘ati. Farg‘ona. 1997.
9. T.Malik. Shaytanat. I-II-III-IV kitob. T.: 1997.
10. Tafakkur chechaklari. O‘zbek xalq qo‘shiqlari. T.: 1992.
11. Sh.Shomaqsudov, Sh.Shorahmedov. Ma‘nolar mahzani. T.: 2001.

MAVZU: KAYKOVUS SUXANGO‘YLIK XUSUSIDA.

- 1. «Qobusnoma»da nutq odobi va madaniyati haqida.
- 2. «Qobusnoma»da notiqqa qo‘yiladigan talablar.
- 3. «Qobusnoma» asarining tarbiyaviy ahamiyati.

Savollar

1. Sharq allomalarining axloqiy - tarbiyaviy asarlaridan qaysilarini bilasiz?
2. Kaykovus qachon va qayerda tug‘ilgan?
3. «Qobusnoma» qachon yozilgan?
4. Kaykovus «Qobusnoma»ni kimga bag‘ishlab yozgan?
5. «Qobusnoma» qaysi tillarga va kimlar tomonidan tarjima qilingan?
6. «Qobusnoma» necha bobdan iborat va unda qanday voqealar beriladi?
7. Asarda kishilar necha toifaga ajratilgan?
8. So‘zlar necha toifaga ajratilgan?

Topshiriqlar

1. «Qobusnoma»ni sinchiklab o‘qib chiqing.
2. Hayotdan «to‘rt nav so‘zlarga» misol yozing.
3. «Xaloyiq ham to‘rt nav»iga hayotdan misol yozing.
4. Asarning yettinchi bobini sinchiklab o‘qing va gapirib bering.
5. Badiiy adabiyotlardagi nutq odobi haqidagi hikoyalardan ko‘chirib yozing.
6. Asarning yettinchi bobidagi hikoyalarni ko‘chirib yozing.

Kaykovus «Qobusnoma». Kaykovus qalamiga mansub «Qobusnoma» asari sharq xalqlari orasida ma’lum va mashhurdir. Asardagi mo‘‘jaz rivoyatlar, ixcham latifalar, kichik-kichik hikoyatlar uni yanada jozibali, o‘qishli bo‘lishini ta’minlagan.

XI asrning 82-83–yillarida g‘arbiy Eron podshohining nabirasi Kaykovus ibn Iskandar o‘z o‘g‘li Gilonshohga bag‘ishlab «Nasihatnoma»sini yaratadi va o‘sha davr an‘anasiga ko‘ra uni bobosi podshoh SHamsulmaoliy Qobus sharafiga «Qobusnoma» deb ataydi.

«Qobusnoma» asrlar mobaynida G‘arb va SHarq mutafakkirlarining e’tiborini o‘ziga jalb etib kelgan. Olimlar «Qobusnoma»ni diqqat bilan o‘rgandilar va o‘z tillariga tarjima qildilar. Masalan: 1702-1705 - yillarda turk tiliga, 1786-1787 - yillarda Muhammad Siddiq Rashidiy tomonidan tatar tiliga tarjima qilinadi.

Bundan tashqari 1886 - yilda rus tiliga, shu yili fransuz tiliga, 1811 – yilda nemis tiliga, Ye.Ye.Bertels tomonidan 1953 - yilda ikkinchi marta rus tiliga tarjima qilinadi. Demak, XIX asrdanoq asar ingliz, farang, olmon, rus tillariga tarjima qilinadi. 1935 - yilda Tehronda Said Nafisiy tomonidan bosmadan chiqarildi.

1860 - yilda «Qobusnoma» ilk bor o‘zbek tiliga buyuk shoir va mutaffakir Muhammad Rizo Ogahiy tomonidan tarjima qilindi. Ogahiy tarjimalari ichida «Qobusnoma» alohida o‘rinlardan birini egallaydi. Bu nodir asar 1965-1973 va 1986-yillarda adabiyotshunos olim Subutoy Dolimovning katta sa’y-harakatlari tufayli uch marta nashr qilingan edi. 1994-yilda «Qobusnoma» Muhammad Rizo Ogahiy tarjimasi asosida hozirgi zamon o‘zbek adabiy tilida yana S.Dolimov tomonidan nashrdan chiqarildi.¹

Asarning yettinchi bobi: Suxandonlik bila baland martabali bo‘lmoq zikrida.

Kishi suxandon, suxango‘y (notiq bo‘lishi kerak. Ammo ey farzand, sen suxango‘y bo‘lg‘il va lekin durug‘go‘y (yolg‘onchi) bo‘lmag‘il. Rostgo‘ylikda o‘zing shuhrat qozong‘il, tokim biror vaqt zarurat yuzidin yolg‘on so‘z desang qabul qilg‘aylar. Har so‘z desang ham

¹ Qarang. Qobusnoma. -T. 1994, 3-9 betlar.

rost deg'il va lekin, yolg'onga o'xshag'on rostni demag'ilkim, rostga o'xshagan durug' durug'ga o'xshag'on rostdin yaxshidur, nedinkim ul durug' maqbul bo'lar, ammo ul rost maqbul bo'lmas. Demak, nomaqbul rostni aytishdan parhez qil, toki mening bila Abu Suvor SHopur bilan Abu al-Fazlning orasindag'i voqea sening boshingda sodir bo'lmasin.

HIKOYAT

Bilg'il, men amiralmo'amin zamonida bir yil hajdan qaytib kelib, Ganjada qarf tutdim..

Hindistonga ko'p g'azot qilmish erdim, Runga ham yurish qilmoqni o'ylardim. Abu Suvor Ganjada ulug' podshoh erdi. Ul bag'oyat xushmand, odil, sahiy va fozil kishi erdi. Bir kuni meni ko'rub, ko'p hurmat qildi va mening bila so'zlashmoq maqsadinda har turli so'z so'rar va mendin ma'qul javob eshitar erdi. Mening so'zlarim unga ma'qul tushib, ko'p karamlar qilib, menga ko'ngul qo'ydi. Men ham uning ehsonlarin ko'rib, unga ko'ngul qo'ydim. Shul sabab bila bir necha yil Ganjada muqim bo'ldim va hamisha podshohning majlisida hozir erdim. Podshoh mendan ham turli so'zlarni so'rar erdi. Bir kuni so'z orasig'a mening viloyatim tushdi va mendin Gurgon qishlog'i holidin so'radi. Viloyatlarning ajoyib - g'aroyiblaridin so'z ochildi. So'z asnosinda men dedim: «Gurgonda Siyovaks deg'on bir kent bordur va uning bir chashma suvi bordurkim, ul kentdin uzoqroqdur. Xotinlar jam bo'lub, har biri bir ko'za ko'tarib, ul chashmaga borib suv olurlar va ko'zani boshlariga ko'tarib, barchasi hamroh bo'lib uylariga qaytadilar. Ularning orasida bir xotin ko'za ko'tarmay, barchadin ilgari yurub, yo'liga ehtiyot bo'lub, nazar tashlab boradi. Nedinkim ul yerlarda bir ko'k qurt bordur. Uni sizak derlar. Agar ul qurtdin birini topsalar, yo'ldin olib, yiroqqa tashlaydurlar, tokim xotinlar ul qurtni bilmay bosib o'ldurmasunlar. Agar suv ko'targ'on xotinlardin biri qurtni bosib o'ldursa, boshiga ko'torg'on ko'zadagi suv sasib, badbo'y bo'lib ketadi. Shundan keyin avval suvni to'kish, ko'zani yuvish kerak bo'ladi va ko'zani tozalag'on xotin qaytib borib chashmadin suv oladi.

Men bu so'zni dedim, ammo amir Abu Suvor turshro'y (badburush, qovog'i soliq) bo'lib, mendin yuz o'gurdi va bir necha kun menga burung'idek (avvalgidek) muloqot va iltifot qilmadi.

Bir kuni Firuzon Daylimiy bu ahvolni menga aytdi: «Amir sendin gina qilib dedi: «Falon kishi bag'oyat donodur, ammo yosh o'g'lonlarga aytgudek yolg'on so'zni menga aytadur. Uningdek kishidan meningdek podshohning oldida buningdek durug' so'zni aytmoq munosib emasdur».

Men bu so'zni eshitg'ondin so'ng darhol Ganjadan Gurgonga bir kishi yuborib, ulamoning shahodati bila bir guvoh xat talab qildim. Gurgonning barcha ulamo, qozilari bu kentning, qurtning holi va qissasi rostlig'i haqida guvoh bo'lishib, bu bobda bir xat yozib yubordilar..

Bu xat to'rt oy muddatida menga yetib keldi. Men uni podshohga ko'rguzdum. Podshoh uni o'qidi va tabassum qilib dedi: «Men hud¹ tahqiq² bulurmankim, seningdek kishidan yolg'on so'z zohir bo'lmag'usidir, xususan, meningdek podshohning oldida... Ammo to'rt oy muddatida ikki yuz odil kishining guvohlig'i bila bir rost so'zni aytmoq munosib emasdur. Buningdek so'zlar avval isbot etilg'ay, undin so'ng ul so'zni qabul etgaylar.

Ey farzand bilg'ilki, so'z to'rt nav bo'lur, undokim xaloyiq ham to'rt nav bo'lg'ondek. Biri ulkim, bilur va bilg'onin ham bilur. Ul olimdur, unga tobe bo'lmoq kerakdur. Biri uldurkim, bilmas va bilmag'onin bilur, ul qobildur, unga o'rgatmoq kerak. Biri uldurkim, bilur va bilg'onin bilmas, ul uyqudadur, uni bedor qilmoq kerakdur. Biri uldurkim, bilmas va bilmag'onin ham bilmas, u johildur... undin qochmoq kerakdur. Ammo deb erdimki, so'z ham to'rt navdur; biri, bilinmayturg'on va aytilmayturg'on; ikkinchisi, aytilaturg'on va bilinaturg'on: uchinchisi, ham bilinaturg'on va ham bilishga zaruratsiz, ammo aytsa

¹ Hud - o'z, o'zim.

² Tahqiq - biror narsaning haqiqatini izlash.

bo‘laturg‘on, to‘rtinchisi, bilanturg‘on va aytilmayturg‘on. Ammo aytilmayturg‘on va bilinmay turg‘on undoq so‘zdirki... dunyoning salohi unga bog‘liqdir. Ul so‘zdin aytguvchiga ham, eshituvchiga ham ko‘p naf yetar. Ammo bilanturg‘on, biroq aytilmayturg‘on undoq so‘zdirkim, bir muhtasham odamning aybi senga ma‘lum bo‘lur. Lekin aql tariqidin xayolga kelsang, uni aytmoq besharmlikdir. Chunki aytasang ul muhtashamning qahri yo u do‘stning ozori senda hosil bo‘lur, yohud o‘z boshingga ulug‘ sho‘rish va g‘avg‘o paydo qilursan. Shul vajdin ham bul so‘z bilanturg‘on, ammo aytilmayturg‘on so‘zdir. Bu so‘zlarning yaxshirog‘i ham bilanturg‘on va ham aytilaturg‘on so‘zdir.

Bu to‘rt nav so‘zning ikki yuzi bordur. Biri xo‘b va biri zisht. Har so‘zni xaloyiqqa zohir qilsang, yaxshi yuz bila zohir qil, toki maqbul bo‘lsun va xaloyiq sening so‘z bila baland martabaga egalig‘ingni bilsunlar. Nedinkim kishining martabasini so‘z bila bilurlar, ammo so‘zning martabasini kishi bila bilmaslar, Chunki har kishining ahvoli o‘z so‘zining ostida pinhondur, ya‘ni bir so‘zni bir iborat bila aytsa bo‘lur, eshitg‘on kishining esa ko‘ngli undin tira¹ bo‘lg‘ay va yana o‘shal so‘zni bir iborat bila aytsa bo‘lurkim, eshitg‘on kishining joni undin rohatda bo‘lg‘ay.

HIKOYAT

Undoq eshitdimki, bir kecha Xorun-ar Rashid bir tush ko‘rdikim, og‘zidin barcha tishlari to‘kulmish. Erta tong turib bir muabbirni² chaqirib so‘radikim, «bu tushning ta‘biri nedur?». Muabbir dedi: «Ey amiralmo‘minin, sening oldingda barcha xesh, aqrabo va qarindoshlaring o‘lg‘usidir. Andog‘kim, sendin o‘zga hech kishi qolmag‘usidir». Bu so‘zni eshitg‘on Xorun-ar Rashid: «Mening yuzimga bundoq dardlig‘ va anduhlig‘ so‘zni aytding. Mening barcha qarindoshlarim o‘lsalar, so‘ngra men qandog‘ ishga yararman va na yang‘lig‘ ro‘zg‘or surarman?» - dedi va unga yuz tayoq urmoq buyurdi. So‘ng boshqa bir muabbirni chaqirib, tushin unga tahrir³ qildi. Muabbir dedi: «Ey amiralmo‘minin, sening umring barcha aqrabolaring umridin uzoq bo‘lur». Xorun-ar Rashid dedi: «Barcha aqlning yo‘li birdur va ikkovining ta‘birining negizi bir yerga borur, ammo bu ibora bila ul iboraning orasida farq bag‘oyat ko‘pdur». Buyurdi, so‘nggi muabbirga yuz tillo berdilar...

Ey farzand, so‘zning yuzin va orqasin bilg‘il va ularga rioya qilg‘il, har na so‘z desang yuzi bila degil, to‘suxango‘y bo‘lg‘aysan. Agar so‘z aytib, so‘zning nechuk ekanin bilmasang qushga o‘xsharsanki, unga to‘ti derlar, ul doim so‘zlar, ammo so‘zning ma‘nosin bilmas.

Suxango‘y shul kishi bo‘lg‘ayki, ul har so‘zni desa, xalqqa ma‘qul bo‘lg‘ay va xalq ham har so‘z desa unga ma‘qul bo‘lg‘ay. Bunday kishilar oqillar qatoriga kirg‘ay, yo‘q ersa ul inson suratida mavjud bo‘lg‘on bir hayvondur.

So‘zni bag‘oyat ulug‘ bilg‘il, so‘z osmondin kelmas va ul xor narsa emasdur. Qay bir so‘zniki bilsang joyini o‘tkarmay aytg‘il... vaqtni zoye qilmag‘il, yo‘q ersa donishg‘a sitam qilg‘on bo‘lg‘aysan. Har so‘z desang rost deg‘il va be‘manilikni da‘vo qilg‘uvchi bo‘lmag‘il.

Bilmag‘on ilmdin dam urmag‘il va undin non talab qilmag‘il. Har na matlubing bo‘lsa, bilg‘on ilm va hunardin hosil bo‘lur. Bilmag‘on hunar da‘vosidin hech narsa hosil bo‘lmas, faqat behuda zahmat chekarsan.

HIKOYAT

Bundog‘ ayturlarki, Anushirovon Odilning zamonida bir xotin Abuzurjmehrning oldiga kelib, undin bir savol so‘rdi. Abuzurjmehr ul savolni bilmamish erdi va xotinga qarab dedi: «Ey xotin, ul so‘zni sen so‘rorsan, uni bilmasman». U xotin dedi: «Sen bugina so‘zniki bilmassan, podshohning ne‘matin nechun yersan?» Abuzurjmehr dedi: «Bilg‘on so‘z uchun yerman, ammo bilmag‘on so‘z uchun yemasman. Har so‘zniki bilmasman podshoh menga ul so‘z uchun hech narsa bermas va harna bersa bilg‘on so‘zim uchun berur».

¹ Tira – qorong‘u

² Muabbir – tushni ta‘bir qiluvchi.

³ Taxrir – maqsadini ogzaki anglatish.

Ammo, ey farzand, hech kishining oldida ifrot¹ qilmag‘il va ifrotni shumliq deb bilg‘il. Har ishda miyona (o‘rtacha) bo‘lg‘il, so‘z aytmoqda va ish qilmoqda... sangin² bo‘lg‘il. R Rozingni³ o‘zingdin o‘zga kishiga aytmag‘il, agar aytsang so‘ngra uni roz demag‘il.

Xaloyiqning orasida bir kishining qulog‘iga so‘z aytish yaxshi emasdur. Agar bu so‘z garchand yaxshi so‘z bo‘lsa ham, tashqarisindan uni yomon so‘z deb gumon qiladilar va ko‘p odamlar bir-birlaridan dargumon bo‘ladilar. Gar so‘z demoqchi bo‘lsang, shunday so‘z degilki, so‘zingning rostlig‘iga guvohlik bersinlar. Agar o‘zingni zo‘rlik bila aybdor qilmoq tilamasang, biror narsaga guvoh bo‘lmag‘il va agar guvoh bo‘lsang, guvohlik berar vaqtda ehtiroz¹ bo‘lg‘il. Agar guvohlik bersang, mayl bila bermag‘il.

Har so‘zni andisha bila boshlag‘il, toki aytg‘on so‘zingdin pushaymon bo‘lmag‘aysan.

Andishani ilgari tutmoq ham bir nav karomatdur. Hech so‘zni eshitishdan diltang bo‘lmag‘il. Ul so‘z ishingga xoh yarasun, xoh yaramasun, uni eshitg‘il, to yuzingga so‘z eshigi beklanmasun va foydasi favt² bo‘lmasin.

Sovuq so‘zlik bo‘lmag‘il. Sovuq so‘z bir tuxumdur, undin dushmanlik hosil bo‘lur. Rozingni³ o‘zingdin o‘zga kishiga aytmag‘il, agar aytsang so‘ngra uni roz demag‘il.

Xaloyiqning orasida bir kishining qulog‘iga so‘z aytish yaxshi emasdur. Agar bu so‘z garchand yaxshi so‘z bo‘lsa ham, tashqarisindan uni yomon so‘z deb gumon qiladilar va ko‘p odamlar bir-birlaridan dargumon bo‘ladilar. Gar so‘z demoqchi bo‘lsang, shunday so‘z degilki, so‘zingning rostlig‘iga guvohlik bersinlar. Agar o‘zingni zo‘rlik bila aybdor qilmoq tilamasang, biror narsaga guvoh bo‘lmag‘il va agar guvoh bo‘lsang, guvohlik berar vaqtda ehtiroz¹ bo‘lg‘il. Agar guvohlik bersang, mayl bila bermag‘il.

Har so‘zni andisha bila boshlag‘il, toki aytg‘on so‘zingdin pushaymon bo‘lmag‘aysan.

Andishani ilgari tutmoq ham bir nav karomatdur. Hech so‘zni eshitishdan diltang bo‘lmag‘il. Ul so‘z ishingga xoh yarasun, xoh yaramasun, uni eshitg‘il, to yuzingga so‘z eshigi beklanmasun va foydasi favt² bo‘lmasin.

Sovuq so‘zlik bo‘lmag‘il. Sovuq so‘z bir tuxumdur, undin dushmanlik hosil bo‘lur.

Adabiyotlar

1. Kaykovus. Qobusnoma. T. 1994.
2. Kaykovus. Qobusnoma. T. 1986.
3. Kaykovus. Qobusnoma. T. 1973.

MAVZU: ALISHER NAVOIY TIL, NUTQ VA NOTIQLIK SAN’ATI HAQIDA.

- Navoiy hayoti va faoliyati.
- Navoiyning nutq madaniyati va notiqlikka oid asarlari.

¹ Ifrot - haddan oshish.

² Sangin – og‘ir.

³ Roz – sir.

¹ Ehtiroz – saqlanish, ehtiyotlanish.

² Favt – yo‘qotish, o‘lim; favt bo‘lmoq - o‘lmoq.

³ Roz – sir.

¹ Ehtiroz – saqlanish, ehtiyotlanish.

² Favt – yo‘qotish, o‘lim; favt bo‘lmoq - o‘lmoq.

- Navoiy til, nutq va ularning o‘zaro munosabati haqida.
- Nasihat ahli va voizlar zikrida.

Savollar

1. Navoiyning fikricha voiz qanday xususiyatlarga ega bo‘lishi kerak?
2. Navoiy qaysi asarida voizlik san’atiga alohida to‘xtalib o‘tadi?
3. Navoiy tan olgan voizlardan kimlarni bilasiz?
4. Voizlik qanday baholanadi?
5. Tilshunoslikka oid qanday asarlarini bilasiz?
6. Navoiyning quyidagi matla’li g‘azalini kim yuqori baholagan edi?
Orazin yopqoch ko‘zimdan sochilur har lahza yosh,
Bo‘ylakim, paydo bo‘lur yulduz, nihon bo‘lg‘och quyosh...
7. Navoiy haqida qanday rivoyatlar bilasiz?
8. Navoiy haqida qanday she’r va qo‘shiqlar bilasiz?
9. Navoiy Husayn Voiz Koshifiy haqida qaysi asarida ma’lumot beradi?

Topshiriqlar

1. Alisher Navoiyning til va nutq, nutq odobi, nutq madaniyati, nutq san’ati haqida aytgan fikrlaridan yozing.
2. Navoiyning notiqqligi ifodalangan rivoyatlardan topib yozing.
3. «Ko‘p degan ko‘p yengilur, ko‘p yegan ko‘p yiqilur» maqolini izohlang.
4. «Va’zxon shunday bo‘lishi kerakki, uning majlisiga bo‘sh kirgan odam to‘lib chiqsin; to‘la kirgan odam esa yengil tortib, holi qaytsin», fikrini izohlang.
5. «Til shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir. Agar nutq noma’qul bo‘lib chiqsa, tilning ofatidir», ma’nosini izohlang.

Alisher Navoiy

Alisher Navoiy ibrat bo‘lgulik hayot va ijod yo‘lini bosib o‘tdi. Bolaligidan ziyarak va qobiliyatli bo‘lgan Alisherni to‘rt yoshida o‘qishga beradilar. Ota va ona uning har tomonlama bilim olishi uchun barcha shart – sharoitlarni yaratib beradilar. U adabiy asarlarni qunt bilan o‘qiy boshlaydi. Sa’diy, Fariddin Attor asarlarini qayta - qayta o‘qir va yod olar edi. Alisher badiiy asarlarni o‘qish va o‘rganish bilan kifoyalanib qolmadi. Uning o‘zi ham she’rlar yoza boshlaydi. 10 – 12 yoshlaridayoq badiiy zavqi va didi hamda ilk she’rlari bilan tanilib, katta san’tkorlar va olimlarning diqqatini o‘ziga jalb qilgan edi. Navoiyning zamondoshi tarixchi Xondamirning xabar berishicha, kunlardan birida ancha keksayib qolgan Lutfiy shogirdi navqiron Alisherdan yozgan yangi she’rlaridan o‘qib berishni so‘ragan. Navoiy quyidagi matla’li g‘azalni o‘qigan;

Orazin yopqoch ko‘zimdan sochilur har lahza yosh,
Bo‘ylakim, paydo bo‘lur yulduz, nihon bo‘lg‘och quyosh...

Bu ajoyib g‘azaldan qattiq hayajonlangan Lutfiy: «Agar mumkin bo‘lsa edi, men o‘zimning forsiy va turkiy tillarda aytgan o‘n-o‘n ikki ming bayt she’rimni shu bir g‘azalga almashar edim», - degan.¹

Navoiy do‘sti Husayn Boyqaro taxtni egallagach, uning saroyida muhrdor, vazir lavozimlarini bajardi. Mamlakatning obod va farovon bo‘lishi, san’at va adabiyotning rivojlanishiga o‘zining bebaho hissasini qo‘shdi. Ayni paytda ijoddan bir soat ham bo‘shamay, o‘zbek adabiyoti xazinasini she’riy durdonalar bilan boyitdi. O‘lmas asarlar yaratdi.

Alisher Navoiy ijodida suhbat va nutq odobi qoidalari qiyomiga yetkazib bayon etilgan.

¹ Qarang: N.M. Mallayev. O‘sha asar, 363-364 – betlar.

Navoiy soʻzning hashamdorligidan koʻra, haqqoniyligini ulugʻlaydi. Fikring xalq uchun foydali va tushunarli boʻlsin desang, sodda tilda gapir, deydi: «Soʻzki fasohat zevaridin muzayyan emasdir, anga chinlik zevari basdur. Yolgʻonchi har necha soʻzida fasihroq, soʻzi qabihroq. Chin soʻz nechakim betakalluf, qoyilgʻi iborat soddaligʻidin yoʻq taassuf».

Navoiy yaxshi soʻzli, el uchun foydali notiqdarga yon bosadi. Ularning xizmatini masjid imomlarining qilayotgan ishlaridan yuqori qoʻyadi. Shu tufayli ular uchun imomlarga nisbatan ancha koʻp mablagʻ ajratishni tavsiya etadi: «Voizga yillik naqdi besh yuz oltun, bugʻdoy oʻn yuk. Imomgʻa masjid jomeʻda xatib boʻlib, maktabdagʻi tutgʻay, yillik naqdi ikki yuz oltun, bugʻdoy oʻn yuk».¹

Alisher Navoiyning til va nutq, nutq odobi, nutq madaniyati, nutq sanʼati haqida aytgan fikrlarida qadimiy turkiy xalqlarning nutq madaniyati borasidagi boy va noyob merosi mahorat bilan umumlashtirilgan.

Navoiy asarlarida nutq odobining talablari haqida fikrlar bor.

1. Tilni, soʻzni qadrla, uni hurmat qil:

Donau dur soʻzini afsona bil,
Soʻzni jahon bahrida durdona bil.

(«Xamsa», 34-bet).

2. Yaxshi soʻzli olish (nutq) – sanʼatdir, noyob hunardir.

Uni egallashga intilgin:
Erdin soʻz hunar, enchdin boʻz hunar

(«Mahbub ul-qulub» 82-bet).

3. Insonning odob ahloqini belgilaydigan omillardan biri uning soʻzi, nutqidir: Suvning mazasi muz bila, oshning mazasi tuz bila, odam yaxshiligʻi soʻz bila.

(«Mahbub ul-qulub» 79-bet).

Soʻz zohir etar zamir ishi koʻpragidin,
Til muxbir erur koʻngul nihon emgagidin,

Fahm ayla kishi holini soʻz demagidin,
Kim berdi xabar hadisi koʻnglidagidin
(«Nazmul-javohir»dan, 41-bet).

4. Kishining soʻzi (nutqi) uning aqliy kamolotidan darak beradi:

Odamki demak birla kiromiydiru bas,
Soʻz durri ishining intizomiduru bas,
Sihat onchaki, ahli aql komiduru bas,
Aqligʻa dalil aning kalomiduru bas.
(«Nazmul-javohir»dan, 25-bet).

5. Soʻzlaganda diling bilan tiling bir boʻlsin, Chunki dildagi tilga chiqadi:

Haq seni sevgay el bila boʻlsang,
Tilu koʻnglungni bir qilib birroʻy,
Nuqta sursang shukuftau xandon,

¹ B.Oʻrinboev, A.Soliev. Oʻsha asar, 32-bet.

Zist qilsang, kushodou xushro‘y.

(«Arbain» dan, 59-bet).

6. So‘zlaganda o‘ylab so‘zla, tushunib, bilib gapir: So‘zni ko‘nglungda pishqarmaguncha tilga kelturma, Harnakim ko‘nglungda bo‘lsa til surma.

(«Mahbub ul-qulub» 83-bet).

7. Xushmuomala, shirinso‘z bo‘l. Tiling bilan kishilarga ozor berma:

Har kimki chuchuk so‘z elga izhor aylar,

Har neki ag‘yor durur yor aylar,

So‘z qattig‘i el ko‘ngliga ozor aylar.

YUmshog‘i ko‘ngullarni giriftor aylar.

(«Nazmul-javohir» dan,43-bet).

8. Chin, to‘g‘ri so‘zla, nutqingda halol bo‘l. Yolg‘on so‘z baxtsizlik keltiradi. Chin so‘z mo‘‘tabar, yaxshi so‘z muxtasar... so‘zki fasohat zevaridin muayan emasdur, anga chinlik zevari basdur. Yolg‘onchi har necha so‘zida fasihroq, so‘zi qabih.

(«Mahbub ul-qulub» 63-bet).

Xiradmand chin so‘zdin o‘zga demas,

Vale bari chin ham deguluk emas.

Kishi chinda so‘z zebo, durur,

Necha muxtasar bo‘lsa avlo durur.

(«Mahbub ul-qulub» 83-bet).

9. Yaxshi, ezgu so‘z (nutq) kishiga obro‘, baxt keltiradi. Ezgu so‘zli bo‘l:

Kim istasa mazhari karomat bo‘lmoq,

Har nav’ ishda istiqomat bo‘lmoq

So‘zdir anga mo‘jibi g‘aromat bo‘lmoq,

Til zabtidatur anga salomat bo‘lmoq.

(«Nazmul-javohir» dan,43-bet).

10. Tildan tuhmat uchun foydalanma. Tuhmatchidan qoch, undan nafratlan:

Birovkim yolg‘on so‘zni birovga bog‘lag‘ay, o‘z qaro bo‘lg‘on yuzin yog‘lag‘ay.

Kabira gunohdur – oz so‘z hamki o‘trukdur, zahra gunohdur – oz so‘z hamki o‘trukdur, zahri muhlikdur – agarchi miqdori o‘ksukdur.

(«Mahbub ul-qulub» 61-bet).

El aybini ayturg‘a birovkim uzotir til,

O‘z aybini fosh aylagali til uzotur bil.

(«Mahbub ul-qulub» 69-bet).

11. Tilingni tiy. Ko‘p so‘z, ezma va vaysaqi bo‘lma. Bu zararlidir.

Befoyda so‘zni ko‘p aytma va foydalig‘ so‘zni ko‘p eshiturdin qaytma. Oz degan oz yanchilur, oz yegan oz yiqilur.

(«Mahbub ul-qulub» 82-bet).

Til ildamidin bo‘lur g‘aromat hosil,

Yuz nav’ nadomatu malomat hosil.

Oz so‘zlagandin istiqomat hosil,

Soqitligidin vale salomat hosil.

(«Nazmul-javohir» dan,31-bet).

12. So‘zlaganda sharoitni, suhbatdoshingni hisobga ol, beo‘rin so‘z aytma... «...Zolim va be dard suhbatida nuqta surma, nammom va nomard muloyamatida dam urma. Dono ilikdin borg‘ondin so‘z aytma, o‘tgan yigitlik orzu bilan qaytmas».

(«Mahbub ul-qulub» 84-bet).

13. Bo‘sh og‘iz bo‘lma, suhbat sirlarini saqlashga o‘rgan:

Qaysi majlisdakim eshitsang so‘z,
Bilgil ul so‘z sanga omonatdur,
Gar ani o‘zga yerga naql etsang,
Ul omonatg‘a bu xiyonatdur.

(«Arbain» dan, 57-bet).

14. Gapirganda qaytariqlardan qoch, Chunki ular fikrning ta‘sirini susaytiradi:

Bir deganni ikki demak xush emas,
So‘z chu takror topti dilkash emas.

(«Xamsa», 484-bet).

Nutq odobining qayd qilingan madaniy - ahloqiy talab va asoslari nutq me‘yorlari sifatida qadimiy davrlardan beri avloddan - avlodga o‘tib kelgan. Ushbu nutqiy me‘yorlarning saqlanishi, o‘zgartirilishi va yashab kelishida oilaviy an‘analar, bir til jamoasi doirasida amal qilingan an‘anaviy qoidalar, suhbatdoshlar (so‘zlovchi va tinglovchilar)ning bir-birini o‘zaro nazorat qilishi, ta‘lim tarbiya, o‘git-nasihat jarayoni, shuningdek nutqiy odob me‘yorlari haqida yozilgan adabiyotlarni mutolaa qilish asosiy o‘rin tutgan.

Demak, kishilarning qandaydir to‘g‘ri, ta‘sirchan, chiroyli va yaxshi gapirishga intilishi va unga oid odatiy qoidalar qadimiy tarixga egadir. Bunday odat qadimiy o‘tmishdan hozirga qadar mangu an‘ana sifatida yashab va takomillashib kelgan. Biroq, nutq madaniyati tushunchasi bilan bog‘liq ushbu nutqiy odatlar turli davrlarda muayan xususiyatlari bilan farqlanib turgan. Ayniqsa, adabiy til paydo bo‘lgunga qadar mavjud bo‘lgan nutq odobi (nutq madaniyati) tasavvurlari, adabiy til paydo bo‘lgandan keyingi davr nutq madaniyati tasavvuridan farqlanadi.¹

NASIHAH AHLI VA VOIZLAR ZIKRIDA

Voiz kerakki, «qolalloh» so‘z aytsa va «qola rasululloh» muxolafatidin qaytsa, xudo va rasul yo‘lig‘a qadam ura. O‘zi kirgondin so‘ngra nasihat bila elni ham kivursa. YUrumagon yo‘lga elni boshqarmoq - musofirni yo‘ldin chiqormoqdur va biyobong‘a keturmak va bodiyada iturmakdur. Usrukki, elga buyurg‘ay xushyorliq - uyquvchidekdurki, elga buyurg‘ay bedorliq. Uyqusida so‘z degan jevligon bo‘lur va degondek qilmoq ne degon bo‘lur.

Va‘z bir murshid va ogoh ishidur va aning nasihatini qabul etgan maqbul kishidur. Avval bir yo‘lni bormoq kerak, andin so‘ngra elni boshqarmoq kerak. Yo‘lni yurmay kirgan itar va g‘ayri maqsud erga etar.

Voiz uldurki, majlisig‘a xoli kirgan to‘lg‘ay va to‘la kirgan xoli bo‘lg‘ay. Voizkim, bo‘lg‘ay olim va mutaqqiy – aning nasihatidin chiqqan shaqiy. Ulki, buyurib o‘zi qilmag‘ay, hech kimga foyda va asar aning so‘zi qilmag‘ay. Nazoirxon bila surguvchi maqol – dastiyor bila yirlag‘uvchi qavvol.

Qit‘a:

Voizki, dastyorsiz o‘lmas suxanguzor,
Anga yorodu munga ayolg‘uvchi hukmi bor.
Tengri so‘zin ayolg‘uvchi bo‘lmay deya olmag‘ay,
Bir soz bo‘lsa ham kerak ul qilg‘ay ixtiyor.²

Tilga ixtiyorsiz - elga e‘tiborsiz. Harzago‘ykim, ko‘p taqallum surgay, itdebdukim, kecha tong otqunga hurgay. YAmon tillik andoqkim el ko‘ngliga jarohat yetkurur, o‘z boshig‘a ham ofat yetkurur. Nodonning muvahhish-harzag‘a bo‘g‘zin kirmog‘i-eshakning jihatsiz qichqirmog‘i. Xo‘shgo‘ykim, so‘zni rifq va musovo bila aytg‘ay, ko‘ngulga yuz g‘am

¹ R.Qo‘ng‘urov va b. O‘sha asar, 25 bet.

² Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 14-tom -T. 1998. 32-33 – betlar.

keladurg'on bo'lsa, aning so'zidin qaytg'ay. So'z dadur har yaxshiligni imkoni bor, munda debdurlarki, nafasning joni bor. Masihokim, nafas bila o'lukka jon berdi, go'yo bu jihatdin erdi.

Makruheki, harzasi tavil va ovozi karihdur, o'zi savti bila qurbaqag'a shahibdur. Ahli saodatlar ruhbaxsh zulolig'a manba' ham til, ahli shaqovatlar nahs qavqabig'a matla' ham til. Tiliga iqtidorlig' -hakimi xiradmand; so'ziga ixtiyorsiz – laimi najand. Tilki fasih va dilpazir bo'lg'ay-xo'broq, agar ko'ngul bila bir bo'lg'ay.

Til va ko'ngul xo'broq a'zodurlar insonda; savsan va g'uncha marg'ubroq rayohindurlar bo'stonda. Odame til bila soyir bila hayvondan mumtoz bo'lur va ham aning bila insonga sarafroz bo'lur. Til muncha sharaf bila nutqning olatidur va ham nutqdurki, agar nopisand zohir bo'lsa, tilning ofatidir.

Ayn ul-quzot til sharafidin Masih guftor bo'ldi va Husayn Mansur til sur'tidin dorg'a sazavor.

Bayt:

Har necha biymi hajr so'zi oshiq o'lturur,
Vuslat bashorati yana jismig'a jon berur.

Tildin azubat dilpisanndur va liynat sudmand. CHuchuk tilki, achchig'liqqa evruldi, zarari om bo'ldi, qandniki, muskir boda qildilar, xarom bo'ldi. CHuchuk so'z sof ko'ngullarg'a qo'shdur, barcha atfol tab'ig'a muloyim halvofurushdur.

Bayt:

Xush so'zga kim o'lsa mastu behush,
SHarbat aro zahrni qilur no'sh.

Harkimki, so'zi yolg'on zohir bo'lg'och uyolg'on. YOlg'onni chindek aytquvchi suxanvar-kumushni oltun ro'kach qiluvchi zargar. Yolg'on afsonalarda uyaltirguvchi, yolg'onchi uyquda takallum surguvchi. YOlg'on aytguvchi g'aflatdadur. So'zning asnofi bag'oyat cho'qdur, yolg'on din yamonroq sinfi yo'qdur.

Ulki yolg'on bila sarfi avkot etgay, anga bu yamon kelmagay yana mubohot etgay. Agar mustami'inni g'ofil topqay, yolg'onin ching'a o'tkarsa maqsudin hosil topqay. Zihi tengrig'a yamon, ne tengridin, ne xalqdin sharmanda. Mundoq nahsning chun erur yuzi yamonliq sari, bu nuhusatshior qutlug' uydin tashqari.

Bayt:

Ul kishini qutlug' evdin tashqari surmak kerak,
Qutlug' ev dunyo durur, ya'niki, o'lturmak kerak.

Birovkim, yolg'on so'zni birovga bog'lag'ay, o'z qaro bo'lg'on yuzin yoqlag'ay, kabira gunohdur-agarchi miqdori o'ksukdur.

Bayt:

Zahrning oz esa miqdori dog'i muhlikdur,
Ignaning no'gi zaif ersa dog'i ko'r qilur.

Ulki, so'zni bir yerdin yana bir yerga yetkurgay, elning o'tgan gunohini o'z bo'ynug'a indurg'ay. Nammomliq chin so'zga ma'mnudur. Agar zuhur etgay-xayol qilki, yolg'on so'zga ne yetgay. So'z terguvchining agar ulug'i, agar kichigi-bilki erurlar tamug' o'tining tutrug'i.

Bayt:

Kim so'zni terib aytguvchi og'ziga bergay,
Molik ani do'zax o'tining dudig'a tergay.

Ulki, juz quvvat da'visi izhor qilmas, go'yoki, haqning qaviy ul-matin erkanin bilmas. Odameki, quvvat xayolin ko'ngliga kechirur-tufrog'edurkim, el urg'och uchurur. Dunyo dor ul-havodisdur va anga ko'ngul bog'lamoqqa g'aflat boisdur. Olam umrdek bevafo dur va aning davlatig'a e'timod qilmoq xato.¹

Adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 13 tom. T.: 1997.
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 14 tom. T.: 1998.
3. Alisher Navoiy. Vaqfiya. T.: 1991.
4. Alisher Navoiy. Lisonut tayr. 11 tom. T.: 1996.
5. B.Ahmedov. Navoiy zamondoshlari xotirasida. T.: 1985.
6. B.Hasanov. Navoiy asarlari uchun qisqacha lug'at T.: 1993.
7. M.Jo'rayev. El desa Navoiyni T.: 1991.
8. B.O'rinboyyev, A.Soliyyev. Notiqlik mahorati T.: 1984.
9. Nusratullo Atoulo o'g'li Jumaxo'ja. Istiqlo l va ona tilimiz T.: 1998.
10. N.M.Mallayev. O'zbek adabiyoti tarixi. T.: 1976.
11. R.Qo'ng'urov, E.Begmatov, yo.Tojiyev. Nutq madaniyati va uslubiyati asoslari T.: 1992.

ТИЛГА ИХТИЁРСИЗ – ЭЛГА ЭЪТИБОРСИЗ

Алишер Навоий

¹ R.Qo'ng'urov va b. O'sha asar, 23-24 - betlar.

MAVZU: ZAMONAVIY NOTIQLIK VA NOTIQLAR

- 1. Zamonaviy notiqlik san'ati haqida.
- 2. Zamonaviy notiqlik turlari.
- 3 Zamonaviy notiqlar

SAVOOLLAR

1. Nutq madaniyati haqidagi ta'limot qaerda shakllangan?
2. «Nutq madaniyati va notiqlik san'ati» fanining maqsad va vazifasi nimalardan iborat?
3. Notiqlar deb kimlarga aytiladi?
4. Zamonaviy notiqlikning qanday ko'rinishlari bor?
5. Nutq madaniyatiga doir asarlar haqida gapiring.

Asosiy va qo'shimcha o'quv adabiyotlar hamda axborot manbalari Asosiy adabiyotlar

№	Muallif	Adabiyot nomi	Adabiyot turi	Nashr yili	Adabiyotning ARM dagi shifri	Adabiyotning ARM dagi inventar raqami	ARM dagi soni	ARM imzosi
1.	Махмудов Н.	Ўқитувчи нутқи маданияти	Дарслик	Т.: Алишер Навоий номидаги Миллий	81.633.1Я73 М37	У – 6716/5	6 та	

				кутубхона , 2007.				
2.	Расулов Р., Ниёзметова Р., Мўйдинов Қ.	Нутқ маданияти ва нотиқлик санъати	Ўқув қўллан ма	Т.: Fan va tehnologiy a, 2009	81.633.1 P 25	012369/1	4ta	
3.	Расулов Р., Мўйдинов Қ.	Нутқ маданияти ва нотиқлик санъати	Ўқув қўллан ма	Т.: Низомий номидаги Тошкент давлат педагогик а университ ети, 2011.	81.633.1 P25	012369/2	4ta	

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. “Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib – intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi shart”. O‘zbekiston respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016- yil yakunlari va 2017- yil istiqbollariga bag‘ishlangan majlisidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqi. - Toshkent.: 2017. -104 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. “Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz”. – Toshkent.: “O‘zbekiston”, 2017. -486 b.
3. 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha harakatlar strategiyasi. – Toshkent.: 2017.
4. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тили ҳақида”ги қонуни (янги таҳрирда) / ЎзР Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1989. – 26–28-сон, 453-модда; 1991. – 11-сон, 273-модда.
5. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги қонуни. ЎзР Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1997. – 9-сон, 225-модда; 2013. – 41-сон, 543-модда.
6. Sultonsaidova S., Sharipova O‘. O‘zbek tili stilistikasi. –Т.: Yurist-Media markazi, 2009.
7. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. –Т.: Universitet, 2006.
8. Alisher Navoiy. Mahbub-ul-qulub. Nasriy bayoni bilan. –Т., 1988.
9. Kaykovus. Qobusnoma. –Т.: O‘qituvchi, 2006.
10. Muhammadjonova L. Notiqlik san’ati. Uslubiy qo‘llanma. –Т.: Universitet, 2007.

Internet saytlari

1. www.tdpu.uz
2. www.pedagog.uz
3. www.ziyonet.uz
4. www.edu.uz
5. www.nutq.intal.uz

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI**

**«O‘QITUVCHI NUTQI MADANIYATI» FANIDAN
MUSTAQIL ISHLARNI BAJARISH BO‘YICHA
USLUBIY KO‘RSATMA**

TOSHKENT – 2019

Tuzuvchilar:

R.Rasulov– f.f.dok.,professor

Taqrizchi:

S.Muhamedova – ToshDO‘TAU professori, filologiya fanlari doktori.

Mustaqil ishlarni bajarish bo‘yicha uslubiy ko‘rsatmalar kafedra yig‘ilishida muhokama etilgan (2019-yil ___-avgustdagi ___-sonli bayonnoma)va universitet o‘quv-uslubiy Kengashida tasdiqlash uchun tavsiya qilingan.

Kafedra mudiri

Kirish

Nutq madaniyati jamiyat madaniy taraqqiyotining, millat ma'naviy kamolotining muhim belgisidir. Mamlakatimizda ma'naviy-ma'rifiy islohotlar davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi deb e'lon qilingan.

Bugungi kunda nutq madaniyati masalalari har qachongidan ham dolzarblik kasb etmoqdi. Respublikamizning «Davlat tili haqida»gi qonuni, «Ta'lim to'g'risida»gi qonuni, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» va boshqa hujjatlarda ma'naviy-ma'rifiy tarbiya, til masalalariga alohida e'tibor berilgan. Har qanday kadr, eng avvalo, o'z ona tilining chinakam sohibi bo'lmog'i lozim.

Yetuk mutaxassislarni, ayniqsa, yosh avlod tarbiyachilarini tayyorlashda til ilmi muhim ahamiyat kasb etadi, zero til o'qituvchining eng asosiy quroli sanaladi.

Nutq madaniyati jamiyatning madaniy taraqqiyoti, millat ma'naviy kamolotining muhim belgisidir.

Nutq madaniyati eng muhim aloqa-aralashuv quroli – tildan maqsadga muvofiq foydalangan holda to'g'ri va chiroyli nutq tuzish yo'llarini o'rgatadi.

Erkin fikrlaydigan fuqaro, mutaxassisni tarbiyalash davlat siyosati darajasidagi vazifa sifatida e'tirof etilayotgan hozirgi kunda nutq madaniyatining ahamiyati juda katta. Ayniqsa, bo'lajak o'qituvchi uchun nutq madaniyatini egallash birinchi navbatdagi vazifadir. Zero ta'lim va tarbiya berishda asosiy vosita, qurol o'qituvchining nutqi sanaladi. Har bir o'qituvchining aslida notiq bo'lishi talab etiladi.

Fanning maqsadi – talabalarning madaniy nutq bo'yicha ko'nikma va malakalarini takomillashtirish.

Fanning vazifalari: o'qituvchi faoliyatida muloqot madaniyati, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi muloqot, madaniy nutq, unga qo'yiladigan talablar; notiqlik san'ati haqida ma'lumot berish; nutqning asosiy sifatleri (to'g'riligi, aniqligi, mantiqiyliqi, tozaligi, ifodaliligi, maqsadga muvofiqliqi) haqida bilim berish; olingan nazariy bilimlar asosida adabiy nutq malakalarini shakllantirish.

Mustaqil ta'limni tashkil etishning shakli va mazmuni

“O'qituvchi nutqi madaniyati” fanini o'qitishda talabalarning o'zbek tilining barcha bo'limlari, falsafa, mantiq, psixologiya kabi fanlardan egallagan bilimlariga asoslaniladi. O'z navbatida, bu o'quv fani pedagogik mahoratni o'rganish uchun zamin hozirlaydi.

Fanni o'qitishda axborot (taqdimot, multimedia texnologiyalari) va ta'limning zamonaviy texnologiyalari (rivojlantiruvchi ta'lim texnologiyalari, fanni to'liq o'zlashtirishga yo'naltirilgan texnologiyalar) hamda interfaol metodlar (“T-chizma”, “BBB”, “Tushunchalar tahlili”, “Aqliy hujum”, “Klaster” “Zigzag”, “Birgalikda o'qiyamiz”, “FSMU” va boshqa) qo'llaniladi. Bundan tashqari darslik, o'quv qo'llanmalar, ma'ruza matnlari, tarqatma materiallardan foydalanish nazarda tutilgan.

Amaliy mashg'ulotlar multimedia qurilmalari bilan jihozlangan auditoriyada har bir akadem guruhga alohida o'tiladi. Mashg'ulotlar. Ko'rgazmali materiallar va axborotlar multimedia qurilmalari yordamida uzatiladi.

Mustaqil ta'lim

3-jadval

№	Mustaqil ta'lim mavzulari	Dars soatlari hajmi

1.	O‘zbek tili adabiy normalari. Imlo, talaffuz, aksentologik, so‘z yasash, grammatik, uslubiy, punktuatsion normalar.	4
2.	Sharq va G‘arb mutafakkirlari notiqlik xususida (Allomalarning madaniy nutq haqidagi fikrlari).	2
3.	Nutqning kommunikativ sifatleri.	4
4.	Nutq va nutq texnikasi tushunchalari. So‘z, atama va termin, ularning o‘ziga xosliklari.	2
5.	Xalq og‘zaki ijodida nutq odobi, madaniy nutq ko‘nikmalarini tarbiyalashda xalq og‘zaki ijodining o‘rni.	2
6.	Nutq madaniyati va stilistikaning o‘zaro munosabati haqida.	2
7.	Notiqlik san’ati tushunchasi haqida. Notiqlik san’ati tarixi.	4
8.	G‘arb notiqdari: Aristotel, Sitseron, Kvintilian va bosh. faoliyatlari haqida ma’lumot topish, Sharqning mashhur notiqdari. Taniqli voizlar: Koshifiy, Mehnagiy, Riyoziy hayoti va faoliyati. Navoiyning notiqlik va nutq madaniyatiga oid asarlari, fikrlari.	2
9.	Kasbiy nutq asoslari (o‘qituvchi nutqi).	2

Jami: 24 soat

Mustaqil o‘zlashtiriladigan mavzular bo‘yicha talabalar tomonidan referat tayyorlanadi va uni taqdimoti tashkil qilinadi.

Talabaga mustaqil ishni tayyorlashda muayyan fanning xususiyatlarini hisobga olgan holda quyidagi shakllardan foydalanish tavsiya etiladi:

- darslik va o‘quv qo‘llanmalarining boblari va mavzularini o‘rganish. Bunday ish natijalari amaliy mashg‘ulotlarda, kollokviumlarda hamda referatlar va individual berilgan topshiriqlar orqali tekshiriladi;

- tarqatma materiallar bo‘yicha mavzuni asosiy qismlarini o‘zlashtirish. Bunda o‘qituvchi asosiy materialning bayon qilinishiga alohida ahamiyat berishi lozim bo‘ladi. Bunday ish natijalari reyting nazoratining muvofiq bosqichlarida tekshiriladi;

- o‘qitish va nazorat qilishning avtomatlashtirilgan tizimlari bilan ishlash. Bu usul amaliy mashg‘ulotlarga tayyorgarlik ko‘rish jarayonida qo‘llanishi mumkin;

- o‘qituvchi nutqi madaniyati fanini mustahkamlash bo‘yicha manbalarni o‘rganish, ularni tahlil qilish. Bu ish semestr davomida bajariladi va reyting tizimida baholanadi;

- fanlar bo‘yicha adabiyotlarni o‘rganish va tahlil qilish, qo‘shimcha adabiyotlar ustida ishlash hamda ularni o‘rganish. Bu ish ham semestr davomida amalga oshiriladi va reyting tizimida baholanadi;

- avtomatlashtirilgan o‘rgatuvchi, nazorat qiluvchi tizimlar bilan ishlash. Bu amaliy mashg‘ulotlarga tayyorgarlik doirasida olib boriladi;

- masofaviy ta’lim yordamida talaba amaliy mashg‘ulotlar uchun qo‘shimcha ma’lumotlar bilan ta’minlanadi, shuningdek, talaba tomonidan bajarilgan individual topshiriqlarni baholash amalga oshirilishi mumkin.

Asosiy va qo‘shimcha o‘quv adabiyotlar hamda axborot manbalari

Asosiy adabiyotlar

№	Muallif	Adabiyot nomi	Adabiyot turi	Nashr yili
----------	----------------	----------------------	----------------------	-------------------

1.	Махмудов Н.	Ўқитувчи нутқи маданияти	Дарслик	Т.: Алишер Навоий номидаги Миллий кутубхона, 2007.
2.	Расулов Р., Ниёзметова Р., Мўйдинов Қ.	Нутқ маданияти ва нотиклик санъати	Ўқув қўлланма	Т.: Fan va texnologiya, 2009
3.	Расулов Р., Мўйдинов Қ.	Нутқ маданияти ва нотиклик санъати	Ўқув қўлланма	Т.: Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети, 2011.

Qo'shimcha adabiyotlar

11. Mirziyoyev Sh.M. “Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib – intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi shart”. O‘zbekiston respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016- yil yakunlari va 2017- yil istiqbollariga bag‘ishlangan majlisidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqi. - Toshkent.: 2017. -104 b.
12. Mirziyoyev Sh.M. “Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz”. – Toshkent.: “O‘zbekiston”, 2017. -486 b.
13. 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha harakatlar strategiyasi. – Toshkent.: 2017.
14. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тили ҳақида”ги қонуни (янги таҳрирда) / ЎзР Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1989. – 26–28-сон, 453-модда; 1991. – 11-сон, 273-модда.
15. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги қонуни. ЎзР Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1997. – 9-сон, 225-модда; 2013. – 41-сон, 543-модда.
16. Sultonsaidova S., Sharipova O‘. O‘zbek tili stilistikasi. –Т.: Yurist-Media markazi, 2009.
17. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. –Т.: Universitet, 2006.
18. Alisher Navoiy. Mahbub-ul-qulub. Nasriy bayoni bilan. –Т., 1988.
19. Kaykovus. Qobusnoma. –Т.: O‘qituvchi, 2006.
20. Muhammadjonova L. Notiqlik san’ati. Uslubiy qo‘llanma. –Т.: Universitet, 2007.

Internet saytlari

1. www.tdpu.uz
2. www.pedagog.uz
3. www.ziyonet.uz
4. www.edu.uz
5. www.nutq.intal.uz

GLOSSARIY

Terminning o'zbekcha nomlanishi	Ingliz tilida nomlanishi	Rus tilida nomlanishi	Anglatadigan ma'nosi
Nutq	Speech	Rech	Aloqa usuli
Til	Language	Язык	Aloqa vositasi
Adabiy til	Literary language	Литературный язык	Ma'lum qonun-qoidalarini ishlab chiqilgan, me'yoriy talab darajasidagi til
So'zlashuv nutqi	Colloquial speech	Razgovornaya rech	Adabiy til me'yorlaridan chekinuvchi, fonetik, leksik, grammatik qoidalarga qat'iy bo'ysunmaydigan shakl
Nutq odobi	Ethics of speech	Etiket rechi	Odob-axloq qoidalariga rioya etilgan holda nutqning ifodalanishi
Nutq madaniyati	Culture of speech	Kultura rechi	Adabiy til qoidalariga amal qilingan holda nutqni so'zlovchiga aniq, sodda, ta'sirchan ravishda yo'naltirish
Notiqlik san'ati	Oratory	Oratorskoe iskusstvo	Nutq odobi hamda nutq madaniyatini egallaganlik
Til madaniyati	Culture of language	Kultura yazyka	Nutq jarayonida tilning fonetik, leksik, grammatik qoidalariga amal qilish
So'z	Word	Slovo	Nutq birligi
Ibora	Eloquence	Fraza	Turg'un so'z birikmasi
Talaffuz	Pronunciation	Proiznosheniya	Tovushlarni hosil qilish uchun muayyan nutq a'zolarining harakatga kelishi
Ohang	Intonation	Intonatsiya	Talaffuz jarayonida ma'lum so'z yoki tovushning qattiqroq aytilishi
Artikulyatsion fonetika	Articulatory phonetics	Artikulyarnoe fonetika	Nutq tovushlarini talaffuz qilishda ishtirok etuvchi a'zolarini o'rganuvchi fonetika
Unli tovushlar (vokalizmlar)	Vowel sounds	Гласные звуки	Faqat ovozdan iborat bo'lgan nutq tovushlari
Undosh tovushlar (konsonantizmlar)	Consonant sounds	Согласные звуки	Shovqin aralashgan nutq tovushlari
Fonetik jarayonlar	Phonetical processes	Фонетические процессы	Talaffuz jarayonidagi har xil tovush o'zgarishlari
Semasiologiya	Semasiology	Semasiologiya	So'z ma'nolarini o'rganuvchi soha
Etimologiya	Etymology	Etimologiya	So'zlarning kelib chiqishini o'rganuvchi tarmoq
Frazeologiya	Phraseology	Frazeologiya	Turg'un so'z birliklarini

			o'rganuvchi bo'lim
Onomasiologiya	Onomasiology	Onomasiologiya	Inson yoki narsa nomlarini o'rganuvchi tilshunoslik sohasi
Omonim	Homonym	Omonim	Shakldosh so'zlar
Omofonlar	Homophones	Omofony	Talaffuzi bir xil, yozilishi har xil bo'lgan so'zlar
Sinonim	Synonym	Sinonim	Ma'nodosh so'zlar
Antonim	Antonym	Antonim	Zid ma'noli so'zlar
Polisemiya	Polysemy	Polisemiya	Ko'p ma'noli so'zlar
Etonim		Etonim	Urf-odat, dastur, an'analarn o'rganuvchi soha
Arxaizm	Archaism	Arxaizm	Muqobil ma'nosi mavjud so'zlar
Tarixiy so'zlar	Historicism	Istorizm	Tarixda qo'llanilib, hozir iste'molda bo'lmagan so'zlar
Yangi so'zlar	Neologism	Neologizm	Tilga yangi kirib kelgan so'zlar
Terminlar	Term	Terminy	Ma'lum sohaga oid atamalar
Leksikografiya	Lexicography	Leksikografiya	Lug'at tuzish tamoyillari haqidagi tilshunoslik sohasi
Reestr	Register	Reestr	Lug'atga kiritilib, ma'nosi izohlangan so'zlar
Izohli lug'at	Explanatory Dictionary	Tolkovny slovar	Adabiy tilda mavjud so'zlar izohlangan lug'at
Dialektologik lug'at	Dialectology Dictionary	Dialektologicheskiy slovar	Shevaga mansub so'zlar lug'ati
Qiyosiy lug'at	Comparative Dictionary	Sravnitelnyy slovar	Ikki yoki undan ortiq tillardagi so'zlarni izohlovchi lug'at
Etimologik lug'at	Etimology dictionary	Etimologicheskiy slovar	Tildagi so'zlarning kelib chiqishi izohlangan lug'at
Sinonimlar lug'ati	Synonym Dictionary	Slovar sinonimov	Ma'nodosh so'zlar lug'ati
Frazeologik lug'at	Phraseology Dictionary	Frazeologicheskiy slovar	Iboralar lug'ati
Terminologik lug'at	Terminological Dictionary	Terminologicheskiy slovar	Muayyan sohaga oid atamalar izohlangan lug'at
Imlo lug'ati	Spelling dictionary	Orfografi cheskiy slovar	So'zlarning to'g'ri yozish qoidalarini o'rganuvchi lug'at
Grammatik ma'no	Grammatical Meaning	Grammatiches koe znachenie	So'zlarga yuklatilgan qo'shimcha ma'no
Affiks	Affix	Affiks	So'z yasovchi, o'zgartuvchi yoki shakl yasovchi qo'shimcha
So'z yasalishi	Word formation	Slovoobrazovanie	Tilshunoslikning yangi so'zlar hosil qilinishi bilan bog'liq masalalarni o'rganuvchi sohasi
Morfemika	Morfemic	Morfemika	Tilning eng kichik ma'no anglatuvchi birliklarini o'rganadi
Qiyosiy tilshunoslik	Comporative linguistics	Sravnitelnoe yazыkoznanie	Tillarning qarindoshligi yoki qarindosh emasligini aniqlashni ko'zlagan tilshunoslik

Uzus	Uzus	Uzus	Til imkoniyatlarining iste'molda bo'lgan qismi
Qiyosiy tilshunoslik	Comparative linguistics	Sravnitelnoe yazykoznanie	Tillarning qarindoshligi yoki qarindosh emasligini aniqlashni ko'zlagan tilshunoslik
Funksiya	Function	Funktsiya	Tildagi biror element, affiks yoki so'zning bajaradigan vazifasi
Metod	Method	Metod	Biror muammoni aniqlash, izohlash uchun tanlangan tilshunoslik usuli
Semantika	Semantics	Semantika	So'zning ma'nosi
Affiksatsiya	Affixation	Affiksatsiya	Qo'shimchalar qo'shish orqali so'z yasalihi
O'z qatlam	Proper layer	Sobstvennyy plast	Tilning o'z zahirasida mavjud bo'lgan so'zlar
O'zlashgan qatlam	Loan layer	Zaimstvovanny plast	Tilning lug'at tarkibiga boshqa tillardan kirib kelgan so'zlar
Ichki yasalihi	Internal derivation	Vnutrennyye obrazovanie	Bir so'z turkumi doirasida so'z yasalihi hodisasi
Tashqi yasalihi	External derivation	Vneshnee obrazovanie	Har xil so'z turkumi doirasida so'z yasalihi hodisasi
Substantivatsiya	Substantivization	Substantivatsiya	Sifatdan ot turkumiga o'tish holati
Lug'at tarkibi	Word stock	Slovarnyy sostav	Tilda mavjud bo'lgan jami so'zlar yig'indisi
Variant	Variant	Variant	Qo'shimcha yoki so'zning ikkinchi shakli
Matn	Text	Tekst	Fikrlar ketma-ketligidagi ajratilgan ma'lum qism, bo'lak yoki shu fikrlarning jami
Voiz	Orator	Orator	Ma'ruza o'quvchi shaxs
Sintaksis	Syntax	Sintaksis	So'z va gaplarni o'rganuvchi tilshunoslik bo'limi
Model	Modal	Model	Tildagi muayyan qolip, andoza
Sintaktik derivatsiya	Syntactic derivation	Sintaksicheskaya derivatsiya	So'z birikmalaridan hosil qilingan yangi so'z
Subyekt	Subject	Sub'ekt	Ma'lum narsa yoki hodisa
Predikat	Predicate	Predikat	Kesim
Munosabat	Relation	Otnoshenie	Til birliklarining bir-biri bilan aloqaga kirishish, bog'lanish tartibi

ILOVALAR

O'QITUVCHI NUTQI MADANYATI FANIDAN

SAVOL-JAVOBLAR

1. Nutq madanyati – tilshunoslik sohasi.

Nutq madanyati fanining tekshirish predmeti nutqning lisoniy qurilishi, adabiy til me'yorlari va nutqning kommunikativ (aloqa uchun kerakli) fazilatlaridir. Nutq madanyati nazariyasida til me'eri markaziy tushuncha hisoblanadi. Til madanyatining asosiy tekshirish ob'ekti adabiy til me'yorlari, asosiy vazifasi esa ushbu me'yordagi ikkilanishlarni bartaraf etish bo'lmog'i kerak.

Nutq madanyati fani adabiy til me'yorlarini, uning tarixiyligini, taraqqiy etib borishini undagi ba'zi birliklarning eskirishi, ular o'rnida Yangi me'yoriy birliklarning paydo bo'lishini kuzatib, qayd etib boradi. Biroq bu fan adabiy me'yorlarni yaratmaydi, ba'zi bir hodisalarni me'yor sifatida majburan kiritmaydi. Balki o'zbek milliy adabiy tili Faoliyatini, uning rivojlanishini kuzatib boradi, ob'ektiv qonunlarini kashf etadi, shular asosida tavsiyalar beradi.

Nutq madanyati fani hozirgi o'zbek adabiy tilini o'rganar ekan, shu adabiy til asosida vujudga keladigan barcha nutq turlari, adabiy tilga asos bo'luvchi xalq tili shevalari ham uning ob'ektiga daxldordir. Nutq madanyati sohasi adabiyotshunoslik, poetika, estetika, etika, pedagogika, mantiq, ruhshunoslik, siyosatshunoslik sohalari bilan bog'liq.

2. O'qituvchi nutqi madanyati kursining maqsadi, vazifalari

Fanning maqsadi – talabalarning madaniy nutq ko'nikma va malakalarini takomillashtirish.

Fanning vazifalari: - madaniy nutq, unga qo'yiladigan talablar; notiqlik san'ati haqida ma'lumotlar berish; nutqning asosiy sifatleri (to'g'riligi, aniqligi, tozaligi mantiqiyliqi, ta'sirchanligi, maqsadga muvofiqligi) haqida bilim berish; olingan nazariy bilimlar asosida adabiy nutq malakalarini shakllantirish.

4. Nutq tushunchasi

Nutq so'zlovchi yoki yozuvchi tomonidan shakllantirilgan matnning muayyan ko'rinishi ifoda bo'lib, u faqatgina lisoniy hodisa sanalmasdan, balki ham ruhiyat, ham nafosat hodisasi hisoblanadi.

Nutq tildagi ifoda vositalaridan foydalangan holda voqelikka aylangan fikrdir. Nutq nutq a'zolarining harakatiga ko'ra yuzaga kelib, ikki xil bo'ladi: ichki nutq va tashqi nutq. Kishilarning tovushlarni - so'zlarni talaffuz qilmasdan fikrlashi, mulohaza yuritishi, o'ylashi ichki nutqdir. O'pkadan chiqqan havoning nutq a'zolariga ta'siri, shu ta'sir natijasida ularning harakati bilan aniq tovushlar sifatida yuzaga keladigan nutq tashqi nutqdir.

Nutq harakatdagi tildir. Nutq til birliklarini o'zaro mantiqiy bog'lab, ularni harakatga keltiradi. Nutq so'z, so'z birikmalari va gaplardan iborat bo'ladi.

4. Nutqning to'g'riligi. «To'g'rilik deganda, - yozadi V.G.Kostomarov,-nutq madanyatining zarur va birinchi sharti sifatida adabiy tilning ma'lum paytda qabul qilingan me'yoriga qat'iy va aniq muvofiq kelishini, uning talaffuz, imloviy va grammatik me'yorlarini egallashni tushunish lozim bo'ladi».

5. Nutqning aniqligi. Nutqning aniqligi so'zning o'zi ifodalayotgan voqelikka mutlaqo mos va muvofiq kelishidir. Aniqlik nutqning muhim xususiyatlaridan biri ekanligi qadimdan ma'lum. G'arb mutafakkirlari ham, SHarq olimlari ham aniqlikni nutq sifatlarining birinchi sharti deb hisoblaganlar. Aristotel: «Agar nutq noaniq bo'lsa, u maqsadga erishmaydi»,- degan.

Kaykovus esa: «Ey farzand, so‘zning yuzin va orqasin bilg‘il va ularga rioya qilg‘il, har na so‘z desang yuzi bila degil, to suxango‘y bo‘lg‘aysan. Agar so‘z aytib, so‘zning nechuk ekanin bilmasang qushga o‘xsharsanki, unga to‘ti derlar, ul doim so‘zlar, ammo so‘zning ma‘nosin bilmas».

6. Nutqning tozaligi. Nutqning tozaligi deganda, eng avvalo, uning adabiy til me‘eriga muvofiq kelish - kelmasligi tushuniladi.

Nutqimizning sofligiga, asosan, quyidagilar ta‘sir qiladi:

- mahalliy dialekt va shevalarga xos so‘z, ibora, shuningdek, grammatik shakllar, so‘z va so‘z birikmalarining talaffuzi, urg‘usi;
- varvarizmlar, ya‘ni o‘rinsiz qo‘llangan chet so‘z va so‘z birikmalari;
- jargonlar, Ya‘ni ma‘lum ijtimoiy guruh vakillari nutqiga xos birliklar;
- vulgarizmlar, qo‘pol so‘zlar;
- parazit so‘zlar, nutqda vazifa bajarmaydigan so‘zlar;
- Kantselarizmlar.

7. Nutqning mantiqiyliigi. Nutqning mantiqiyliigi uning asosiy sifatlari bo‘lgan to‘g‘rilik va aniqlik bilan chambarchas bog‘langandir. Chunki grammatik jihatdan to‘g‘ri tuzilmagan nutq ham, fikrni ifodalash uchun muvaffaqiyatsiz tanlangan lug‘aviy birlik ham mantiqning buzilishiga olib kelishi tabiiydir. Mantiqiy izchillikning buzilishi tinglovchi va o‘quvchiga ifodalanayotgan fikrning to‘liq etib bormasligiga, ba‘zan umuman anglashilmasligiga olib keladi. Nutqni tuzishdagi e‘tiborsizlik natijasida ba‘zan mantiqsizlik yuz beradi. Quyidagi misolga e‘tibor qiling «Ferma jonkuyarlari olti oylik davlatga sut sotish planlarini muddatdan oldin bajaradilar» (Gazetadan). Gapda so‘zlarning tartibi to‘g‘ri bo‘lmaganligi, «olti oylik» birikmasining «sotish» so‘zidan keyin kelmaganligi tufayli mantiqqa putur etyapti, hatto xato fikr ifodalanayapti

8. Nutqning ta‘sirchanligi deganda, asosan, og‘zaki nutq jarayoni nazarda tutiladi. Shunga ko‘ra nutqning tinglovchi tomonidan qabul qilinishidagi ruhiy vaziyat ham e‘tiborga olinadi. ya‘ni, bunda notiq tinglovchilarni ularning bilim darajasidan tortib, hatto yoshigacha, nutqining qanday qabul qilinayotganigacha nazorat qilishi zarurdir. Professional bilimga ega bo‘lgan kishilar oldida jo‘n, sodda tilda gapirish maqsadga muvofiq bo‘lmagani kabi, oddiy, etarli darajada ma‘lumotga ega bo‘lmagan tinglovchilar oldida ham ilmiy va rasmiy tilda gapirishga harakat qilish maqsadga muvofiq emas. Xullas, notiqdan vaziyatga qarab ish tutish talab qilinadi va ifodalamoqchi bo‘lgan fikrni to‘laligicha tinglovchilarga to‘liq etkazishga harakat qilish vazifa qilib belgilanadi. Xo‘sh, ta‘sirchan nutq deganda qanday nutqni tushunmoq kerak? B.N.Golovin aytganidek, ta‘sirchan nutq tinglovchi va o‘quvchining e‘tiborini va qiziqishini hisobga oladigan nutqdir.

9. Nutqning maqsadga muvofiqligi. Nutqning maqsadga muvofiqligi juda muhimdir. Nutq madanyati adabiy til me‘yorlarini puxta egallash va ulardan nutqda to‘liq foydalanish demakdir.

Nutq madanyati yuksak bo‘lgan kishi, birinchidan, o‘z nutqini to‘g‘ri, adabiy til me‘yorlariga muvofiq tuzadi. Ikkinchidan, til vositalaridan eng muvofiq, eng zarurlarini tanlab olib, nutqning jozibali bo‘lishini ta‘minlaydi. SHuningdek, nutqning ixchamligi, mazmundorligi ham katta ahamiyatga egadir.

10. Notiqlik san‘ati.

O‘zbek tilida notiq so‘zi ikki ma‘noda ishlatiladi: 1- nutq so‘zlovchi har qanday shaxs; 2- notiqlikni san‘at darajasida egallagan shaxs.

Notiqlik san‘ati og‘zaki va yozma nutqni tinglovchilarga jonli, ifodali va ta‘sirli etkazish malakasidir. Notiqlik san‘ati murakkab san‘at bo‘lib, uni egallash kishidan qunt va chidam, malaka va tajriba talab etadi.

11. Adabiy norma tushunchasi.

Adabiy norma – til birliklaridan maqsadga muvofiq‘ini tanlab olishdir.

O‘zbek adabiy tili me‘yorlari ilmiy asarlarda quyidagicha tasnif qilinadi:

1. Leksik - semantik me‘yor.
2. Talaffuz – (orfoepik) me‘yor.
3. Yozuv (grafika) me‘yori.
4. Fonetik me‘yor.
5. Aktsentologik (urg‘uni to‘g‘ri qo‘llash) me‘yor.
6. Grammatik (morfologik va sintaktik) me‘yor.
7. So‘z yasaliş me‘yorlari.
8. Imloviy me‘yor.
9. Uslubiy me‘yor
10. Punktatsion me‘yor.

12. Uzus tushunchasi.

Uzus – til imkoniyatlarining foydalanishda bo‘lgan qismi. Aynan uzusga asoslangani uchun ham adabiy normalar hamma uchun tushunarli bo‘ladi.

13. Nutq odobi.

Nutq odobi har qanday xabarni tinglovchiga og‘ir botmaydigan qilib, uning shaxsini hurmat qilgan holda etkazishdan iborat. Nutq odobi salomlashish odobidan boshlanadi. Nutq odobini nutqiy etiketdan (xumshuomalilikning lisoniy ko‘rinishi)dan farqlash lozim.

14. Til va nutq.

Til va nutq o‘zaro dialektik bog‘liq ijtimoiy-tarixiy, ijtimoiy-psixik hodisalar bo‘lib, til aloqa quroli sifatida, nutq esa aloqa usuli sifatida mavjuddir.

Nutq - bu til deb ataluvchi, ijtimoiy-individual noyob quroldan foydalanish jarayoni, til birliklari, imkoniyatlarining ob‘ektiv borliq, tafakkur hamda vaziyat bilan o‘zaro zaruriy, doimiy munosabatda namoyon bo‘lishidir. Nutq bu rasmiy tildir. U keng ma‘noda so‘zlardan, so‘z birikmalari va gaplardan tashkil topadi.

15. Uslubshunoslik va nutq madaniyati.

Uslubshunoslik nutq tuzish yo‘llari haqidagi ta‘limot. Chin ma‘noda madaniy nutq tuza olish uchun kishi nutq uslublarini bilishi talab qilinadi. Zero, har bir uslub o‘z nutq madaniyatiga egadir. Masalan, bir uslubda ishlatilgan so‘zni boshqasida qullash maqsadga muvofiq emas. Bu haqda Kaykovus shunday yozadi: «Nasrda ishlatgan so‘zni nazmga Surma, chunki nasr raiyat maqomida, nazm esa podshoh manzilasidandir».

16. Alisher Navoiy til va nutq munosabatlari haqida.

Navoiy til, nutq, so‘zning kuchi-qudrati, go‘zalligi, tilning buyukligi haqida ko‘plab qimmatli fikrlar bildirgan.

Jumladan til va nutq munosabatlarini juda nozik tushunib etgan va tushuntirib bergan. Alloma o‘zining «Mahbub ul-qulub» asarida shunday deydi: «Til muncha sharaf bila nutqning olatidur va ham nutqdirki, gar nopisand zohir bo‘lsa, tilning ofatidur...»¹ Ya‘ni, til shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir, agar u o‘rinsiz ishlatilsa, tilning ofatidir.

17. Nutqda adabiy nutq normalari buzilishiga sabablar.

18. Nutq uslubi tushunchasi.

Nutq uslubi fikr ifodalash yo‘lidir. O‘zbek tilida tilning vazifalaridan kelib chiqqan holda beshta funksional (vazifaviy) uslub farqlanadi: so‘zlashuv, rasmiy-idoraviy, ilmiy, publitsistik va badiiy uslub. Bularning har biri o‘z xususiyatlariga ega. Masalan, so‘zlashuv uslubi kundalik muloqotga xos bo‘lib, og‘zaki va adabiy so‘zlashuv uslubiga bo‘linadi.

¹ Alisher Navoiy. Mahbub-ul qulub. 14-tom, -T.: 1998, 94-bet.

19. Nutqiy etiket tushunchasi.

Nutqiy etiket – xushmuomalalilikning lisoniy ko‘rinishi. Biz har kuni o‘nlab kishilar bilan salomlashamiz, suhbat qilamiz, kimgadir tilak bildiramiz, kimningdir fikriga qo‘shilamiz yo e’tiroz bildiramiz. Mana shu nutqiy vaziyatlarda foydalanganimiz tayyor nutqiy birliklar nutqiy etiket formulalari yoki birliklari sanaladi. masalan, salomlashish formulasi – Assalomu alaykum. So‘rashish formulalari: Yaxshimisiz, Yaxshi yuribsizmi?, Ishlaringiz Yaxshimi?

20. Kaykovus so‘zlarni necha navga bo‘ladi?

So‘z ham to‘rt navdur: biri, bilinmayturg‘on va aytilmayturg‘on; ikkinchisi, aytilaturg‘on va bilinaturg‘on: uchinchisi, ham bilinaturg‘on va ham bilishga zaruratsiz, ammo aytsa bo‘laturg‘on, to‘rtinchisi, bilanturg‘on va aytilmayturg‘on. Ammo aytilmayturg‘on va bilinmay turg‘on undoq so‘zdurki... dunyoning salohi unga bog‘liqdir. Ul so‘zdin aytguvchiga ham, eshituvchiga ham ko‘p naf etar. Ammo bilinaturg‘on, biroq aytilmayturg‘on undoq so‘zdirkim, bir muhtasham odamning aybi senga ma‘lum bo‘lur. Lekin aql tariqidin xayolga kelsang, uni aytmoq besharmlikdir. Chunki aytsang ul muhtashamning qahri yo u do‘stning ozori senda hosil bo‘lur, yohud o‘z boshingga ulug‘ sho‘rish va g‘avg‘o paydo qilursan. Shul vajdin ham bul so‘z bilinaturg‘on, ammo aytilmayturg‘on so‘zdur. Bu so‘zlarning Yaxshirog‘i ham bilinaturg‘on va ham aytilaturg‘on so‘zdur.

21. Sitseronning notiqqlarga talablari.

Sitseron timsolida notiqlik san‘atining nazariyasi hayot tajribasi va nazariyasi bilan muvaffaqiyatli ravishda qo‘shib olib borildi. U notiqlik san‘ati nazariyasining ayrim tomonlarini ishlab chiqibgina qolmay, o‘z notiqlik chiqishlari bilan buni tajribada isbot etdi. Sitseron nutqining muvaffaqiyatli chiqishi uchun notiq quyidagilarga alohida e’tibor berishi lozimligini ko‘rsatadi:

1. Notiqning o‘ziga ishonchi mustahkam bo‘lishi kerak. Buning uchun esa notiq o‘z nutqida olg‘a suriladigan fikrga to‘la ishonch hosil qilishi lozim.
2. Nutq to‘liq isbotli dalillarga ega bo‘lishi kerak.
3. Materialni to‘plash nutqqa tayyorgarlikning asosidir.
4. Materialni to‘g‘ri joylashtirish-ekspozitsiyaga alohida e’tibor berish lozim. Joylashtirish shunday bo‘lsinki, u materialni butunlay o‘zlashtirib olishga engillik yaratsin. Buning uchun esa nutqni aniq qismlarga bo‘lish lozim.

5. Har qanday sohada ham nutqning muvaffaqiyatini bilish hal etadi. Agar notiq o‘z nutqi qaratilgan sohani Yaxshi bilmasa, u qanchalik san‘atkor bo‘lmasin, o‘z tinglovchisini jalb etolmaydi.

22. Nutq madaniyati sohasining adabiy til me‘yoriga yondashuvi.

Nutq madaniyati sohasining adabiy til me‘yoriga yondashuvi quyidagilarda nmaoyon bo‘ladi:

a) nutq madaniyati adabiy til me‘yoridagi o‘zgarib, buzilib turuvchi nutqiy nuqsonlarni yuzaga keltiruvchi xususiyatlarni topishi va ularni tuzatishga intilishi lozim;

b) nutq madaniyati adabiy til me‘yorini doimiy rivojlanib, o‘zgarib turuvchi hodisa sifatida tekshirishi va adabiy til me‘yori sistemasidagi Yangi holatlarni, o‘zgarayotgan, o‘zgargan holatlarni, shuningdek, «o‘lgan», iste‘moldan chiqqan holatlarni hisobga olishi kerak.

v) nutq madaniyati adabiy til me‘yori sistemasidagi qarama - qarshi holatlarni belgilashi hamda tilning barcha yaruslari bo‘yicha tekshirishi lozim.

23. Notiqlik san‘anti va nutq ko‘rinishlari.

I. Siyosiy-ijtimoiy notiqlik:

1. Siyosiy-ijtimoiy va siyosiy iqtisodiy mavzudagi nutq.
2. Sessiya, konferentsiyadagi nutq.

3. Siyosiy nutq.
4. Diplomatik nutq.
5. Siyosiy sharh.
6. Harbiy vatanparvarlik nutqi.
7. Miting nutqi.
8. Ilmiy-ommabop nutq.

II. Akademik notiqlik:

1. O'quv yurtlari ma'ruzalari.
2. Ilmiy nutq (ma'ruzalar).
3. Ilmiy sharh.
4. Ilmiy axborot.

III. Sud notiqligi:

1. Qoralovchi (prokuror) nutqi.
2. Jamoatchi-qoralovchi nutqi.
3. Oqlovchi (advokat) nutqi.
4. Jamoatchi-oqlovchi nutqi.
5. O'z - o'zini himoya qilish nutqi.

IV. Ijtimoiy-maishiy notiqlik:

1. Madhiya (yubiley yoki maqtov nutqi).
2. Ta'ziya (motam nutqi).
3. Tabrik nutqi (tost).

V. Diniy notiqlik:

1. Xutba.
2. Va'z.¹

24. Ibn Sino nasihat ahli (notiqlar) haqida.

Abu ali ibn Sino notiq quyidagilarga amal qilishi lozim deb biladi:

1. Nasihat (Nutq - B.O' va A.S) qo'pol ohangda berilishi kerak emas.
2. Suhbatdoshning ilm darajasini hisobga olish zarur.
3. Nasihatga (va'zxonlikka) ko'p berilmaslik kerak, uni o'rtoqlik suhbat tarzida olib borish kerak.
4. Nasihatni muloyim ohangda, yolg'iz olib borish kerak.
5. Agar ta'na qilmoqchi bo'lsang, boshqalar kamchiligi bilan qiyoslab ta'na qil.
6. Agar o'z e'tiqodingni aytmoqchi bo'lsang, faqat bir faktga tayanma, balki ko'p masalalar bilan isbotla, suhbatdoshingni buni yuragiga Yaqin olishga, shu narsa haqida o'ylashga va haqiqatni izlashga ishontir.

25. Notiqlik nazariyasiga bag'ishlangan asarlar.

Aristotel eramizdan oldingi 335 yilda notiqlik san'ati nazariyasi - «Ritorika» asarini yaratdi.

Bu asar uch qismdan iborat:

1. Nutq xizmat qilishi lozim bo'lgan tamoyillar tahlili.
2. Notiq uchun zarur bo'lgan shaxsiy xususiyat va qobiliyat.
3. Notiq nutqida qo'llaniladigan nutq texnikasi, nutq usullari.

Sitseronning notiqlik san'ati nazariyasi va tarixiga oid uchta asari ma'lum: «Notiqlik haqida», «Notiq» va «Brut» (yoki «Taniqli notiq haqida»).

Kvintilian «Notiq bilimi haqida» nomli asarida Sitseron va Rimning boshqa notiqdoshlari fikriga qo'shilgan holda, hamma notiq birinchi navbatda, bilimli bo'lishi lozimligini aytadi.

¹ S.Inomxo'jaev, Notiqlik san'ati asoslari. -T. 1982. 7-bet.

TESTLAR

«O'qituvchi nutqi madanyati» fanidan test savollari

1. «Hifzi lison» deb...

- A. *Har millat o'z ona tili va adabiyotini saqlashiga aytiladi
- V. QadriYatlarni o'rganishga va asrab avaylashga aytiladi
- S. O'z tarixini o'rganishga hamda o'rgatishga aytiladi
- D. Adabiyotni tushinishga, targ'ib qilish va ijod qilishga aytiladi

2. «Bir dokladchining bir soatli nutqida «o'rtoqlar» so'zi 101 marta, «Ya'ni» so'zi 73 marta, «demak» so'zi 60 marta takrorlanganligining guvohi bo'lamiz» gapidagi «o'rtoqlar», «Ya'ni», «demak» so'zlari qanday so'zlar hisoblanadi?

- A. *Parazit so'zlar
- V. Varvarizmlar
- S. Jargonlar
- D. Vulgarizmlar

3.«Varvarizm» nima?

- A. *Nutqni buzadigan qo'pol so'zlar
- V. Jarg'on so'zlar
- S. Ishlatilmaydigan so'zlar
- D. Noo'rin qo'llangan chet so'zlar

4. «Kitobxonga bir fikrni yoki bir narsani tasavvur qildirish uchun kishining boshini qotirmaydigan, ochiq, ravon va sodda til kerak». Yuqoridagi so'zlar muallifi kim?

- A. *A.Kahhor
- V. S.Ahmad
- S. Oybek
- D. A.Qodiriy

5. «Qobusnoma» asarida so'zlar necha toifaga ajratiladi?

- A. 6
- V. *4
- S. 5
- D. 7

6. «Qobusnoma»ning qaysi bobi so'z odobi, suxandonlik haqida?

- A. *7- bobi
- V. 8- bobi
- S. 9- bobi
- D. 10- bobi

7. «Ma'dani inson guhari so'zdurur, gulshani odam samarii so'zdurur», «Ko'p demak so'zga mag'rurlik va ko'p emak nafsga mag'rurlik», yuqoridagi fikrlarning muallifini toping.

- A. *Navoiy
- V. Bobur
- S. Ulug'bek
- D. Zamaxshariy

8. «Nikolay zamonida ostonam tuyoq ko'rmagan edi». YUqoridagi gapda ma'no ko'chishining qaysi usuli qo'llangan.

- A. *Sinekdoxa
- V. Metanimiya
- S. Metafora
- D. O'xshatish

9. Nutq madanyati fanining vazifasi nimadan iborat?

- A. *Adabiy tilni kuzatib borish, tavsiyalar berish
- V. Tildagi eskirgan so'zlarni Yangilash
- S. So'zlashuv me'yorlarini kuzatib borish
- D. Yangi so'zlarni tilda ishlatilishi

10. «Soʻzlarning maʼnolarini tushuntirib bering. Shunda siz insoniyat olamini anglashilmovchiliklarning yarmidan xalos qilgan bulasiz!». Berilgan fikr muallifini toping.

- A. *Dekart
- V. Farobiy
- S. Beruniy
- D. Aristotel

11. «Tarixda nom qoldirish uchun yo yaxshi sarkarda, yo Yaxshi notiq boʻlish kerak». Ushbu fikr muallifi kim?

- A. *Sitseron
- V. Demosfen
- S. Perikl
- D. Meneley

12. «Til shuncha sharafi bilan nutqning kurolidir...», ushbu jumla muallifi kim?

- A. Forobiy
- V. Beruniy
- S. Kaykovus
- D. *Navoiy

13. Toza nutq...

- A. *Adabiy tilning leksik normalariga yot unsurlardan xoli nutq
- V. Badiiy uslubda tuzilgan nutq
- S. Ilmiy uslubda tuzilgan nutq
- D. SHEvaga xos nutq

14. «Fuqarolarning huquq layoqati. Barcha fuqarolarning huquq va burchlarga ega boʻlish layoqati (huquq layoqati) teng ravishda eʼtirof etiladi. Fuqaroning huquq layoqati tugʻilgan paytdan eʼtiboran vujudga keladi va vafot etishi bilan tugaydi». Berilgan matn qaysi uslubga xos?

- A. *Rasmiy uslub
- V. Soʻzlashuv uslub
- S. Badiiy uslub
- D. Ilmiy uslub

15. «Ey farzand, soʻzning yuz va orqa tomonini bilgil, ularga rioya kilgil, soʻzlaganda maʼnoli gapir, bu notiqlikning alomatidir», soʻzlari kimga tegishli?

- A. *Kaykovus
- V. Fitrat
- S. Avloniy
- D. Zamaxshariy

16. «Endi kuy va raqslar tinglab, dam oling» (Televideniedan). Ushbu gapda nutqning qaysi kommunikativ sifati buzilgan?

- A. *Nutqning mantiqiyiligi
- V. Nutqning ifodaliligi
- S. Nutqning sifati
- D. Nutqning anikligi

17. «Yaxshi topib gapiradi, yomon qopib gapiradi», maqolida nutqning qaysi xususiyatiga eʼtibor karatilgan?

- A. *Oʻrinligiga
- V. Tozaligiga
- S. Mantiqiyiligi
- D. Ifodaliligi

18. Adabiy normaning qanday koʻrinishlari mavjud?

- A. Badiiy va ilmiy
- V. *Ogʻzaki va yozma
- S. Substantsiya va forma
- D. Shakl va mazmun

19. Voiz bu.....

A.*Notiq

V. Olim

S. Kofir

D. Johil

20. Voizlik bu.....

A. *Notiqlik, Ya'ni diniy notiqlik

V. Akademik notiqlik

S. Sud notiqligi

D. Ijtimoiy notiqlik

21. Dalolatnoma, guvohnoma, qaror, bildirgi, ma'lumotnoma so'zlari qaysi uslubga tegishli?

A. *Rasmiy uslub

V. So'zlashuv uslub

S. Badiiy uslub

D. Ilmiy uslub

22.Dialektizm - bu...

A.* Shevaga xos birlik

V. Adabiy tilga xos birlik

S. Ilomiy uslubga xos birlik

D. Dagal, xaqoratli so'z

23. Insoniy nutq Faoliyati qanday ko'rinishda namoyon bo'ladi?

A. *Mutolaa qilish, so'zlash, eshitish

V. O'qish, yozish, chizish

S. So'zlashish, tuzatish, yozish

D. Eshitish, gapirish, baqirish

24. Qadimda notiqlik necha turga bo'lingan?

A. *Beshta

V. Ikkita

S. To'rtta

D. Uchta

25. Kantselarizm bu....

A. *Ish qog'ozlari so'z birikmalari

V. Xabar, aloqa

S. Parazit so'zlar

D. Dag'al so'zlar

26. Quyidagilardan qaysi biri nutqning kommunikativ sifatlariga kiradi?

A.*Nutqning mantiykiyligi

V. Nutq odobi

S.Til odobi

D. So'zlashish odobi

27. Aristotelning notiqlikka bag'ishlangan asari -

A.*Ritorika»

V. «Iliada»

S. «Notiq»

D. «Brut»

28. Logograflar kimlar?

A.*Nutq matnlarni yozib beruvchi kishilar

V. Fan bilan shug'ullanuvchi kiishilar

S. Falsafa bilan shug'ulanuvchi kishilar

D. Ilm bilan shug'ullanuvchi kishilar

29. Metafora usuli bilan ma'no ko'chishiga qaysi misol to'g'ri keladi

A.*Bahor o'ziga xos viqor bilan yurt uzra odim tashlaydi

V. Bir kosani ichib bo'ldim, endi ketmaydi

S. Nikolay zamonida ostonam tuyoq ko'rmagan edi

D. «Umidim yulduzi Kumushimga..»

30. Milliy o'ziga xosligi bilan ajralib turuvchi nutq qanday ataladi?

A.*Madaniy nutq

V. Og'zaki nutq

S. Yozma nutq

D. Badiiy nutq

31. Notqlik san'ati haqidagi ilk ma'lumotlarni qaysi asarda uchratish mumkin?

A.*«Iliada»

V. «Notiq»

S. «Qobusnoma»

D. «Brut»

32. Nutq madaniyati fanining vazifalari...

A. *Madaniy nutq muammolarni bartaraf etadi va shu masala yuzasidan takliflar beradi

V. Madaniy nutq muammolarni o'rganmaydi va takliflar bermaydi

S. Tilning leksikologiya bo'limi bilan shug'ullanadi, so'zning leksik semantik munosabatlarini o'rgatadi

D. Fonetika bo'limi bilan shug'ullanadi, hamda nutqning talaffuziga doir masalalarni o'rgatadi

33. Nutq madaniyati fanining tekshirish predmeti nima?

A.*Adabiy til normalari

V. Imlo normalari

S. Tinish belgilari

D. Talafuz normalari

34. Nutq to'g'ri bulishi uchun 2 me'yor asosiy sanaladi, bular qaysilar?

A.*Urg'u va grammatik normalar

V. Urg'u va bo'g'inga oid normalar

S. Urg'u va uslubiy normalar

D. Urg'u va intonatsion normalar

35. Nutqning to'g'riligi nima?

A.*Tilning ma'lum bir paytda qabul qilingan normalarga qat'iy mos kelishi

V. Nutqning ifodaliligi va ta'sirchanligiga munosabati

S. So'zning o'zi ifodalayotgan predmet bilan mosligi

D. Tinglovchining shaxsiga tegmaydigan qilib nutq so'zlash madaniyati

36. Nutqda adabiy norma buzilishining ob'ektiv sabablari qaysilar?

A. Tilni yaxshi bilmaslik, e'tiborsizlik

V. Boshqa sistemadagi tillarning ta'siri

S. Shevalarning ta'siri

D. *V va S

37. Nutqning kommunikativ sifatlariga nimalar kiradi?

A.*Aniqlik, to'g'rilik, mantiqiylik

V. Aniqlik, qisqalik, ixchamlik

S. Mantiqiylik, cho'ziqlik, qisqalik

D. To'g'rilik, ozlik, chiroylilik

38. Nutqning mantikiy bo'lishi uchun qaysi me'yorlar muhim?

A.*Leksik-semantik

V. Fonetik

S. Sintaktik

D. Morfologik

39. Rasmiy uslubga xos bo'lmagan so'zni toping.

A.* Diktant

V. Ariza

S. Dalolatnoma

D. Tarjimai hol

40. Rasmiy uslubda qanday gaplardan foydalanilmaydi?

A. Buyruq gaplardan

- V. Darak gaplardan
- S. *So‘roq gaplardan
- D. Gapning barcha turlaridan foydalaniladi.

41. Rimda sud notiqdigi maktabining asoschisi kim?

- A. *Sitseron
- V. Tiberiy
- S. Kvintilian
- D. Mark Antoniy

42. Sinegorlar kimlar?

- A. *Sud jarayonida boshqa birovning manfaatini ko‘zlab nutq so‘zlovchi shaxslar
- V. Tantanali nutq matnlarini tuzuvchi shaxslar
- S. Sudda qatnashuvchi, lekin nutq so‘zlamaydigan shaxslar
- D. Sudda qatnashmaydigan, lekin nutq tuzib beruvchilar

43. So‘zning uzi ifodalayotgan vokelikka mutlako mos va muvofik kelishi ... deyiladi.

- A. *Nutqning aniqligi
- V. Nutqning ravonligi
- S. Nutqning izchilligi
- D. Nutqning sofligi

44. Til madanyati nima?

- A. Madaniy nutqni shakllantirish
- V. *Til birliklarining ishlanganligi
- S. Har qanday xabarni tinglovchiga to‘g‘ri etkazish
- D. Nutqning kommunikativ sifatleri

45. Til qanday xodisa?

- A. *Ijtimoiy hodisa
- V. Tabiiy hodisa
- S. Fiziologik hodisa
- D. Akustik hodisa

46. Nutq uslublari necha turga bo‘linadi?

- A. *Beshta
- V. To‘rtta
- S. Oltita
- D. Ettita

47. Tog‘lardagi qip-qizil lola, bo‘lib go‘yo yoqut piyola buloqlardan uzatadi suv, El ko‘zidan qochadi uyqu. (Xamid Olimjon). SHE‘riy parchada tilning tasviriy vositalaridan qay biri qo‘llangan?

- A. *O‘xshatish
- V. Sifatlash
- S. Qiyoslash
- D. Metafora

48. O‘qituvchi nutq madanyati kursining maqsadi?

- A. *Madaniy nutq haqida to‘liq tasavvur xosil qilish, adabiy nutq malakalarini rivojlantirish
- V. Talabalarni o‘qituvchilikka tayyorlash, kasbga qiziqtirish, pedagogik mahoratni o‘rgatish
- S. Tilshunoslikni o‘rgatish, tilshunoslik va tabiiy fanlar munosabatini kuzatish
- D. Adabiy jarayon haqida ma‘lumot berish, ijod qilishni o‘rgatish

49. O‘rta Osiyoda notiqdigi ilmiga asos solgan olim kim?

- A. *Husayn Voiz Koshifiy
- V. Aristotel
- S. Sitseron
- D. Demosfen

50. Sitseron notiqdigi qo‘ygan talablar qaysilar?

- A. *Materialni to‘g‘ri tanlash va joylashtirish, isbotlangan bo‘lishi, hamda notiqdigi o‘ziga ishonchi
- V. Notiqdigi o‘ziga ishonchi, lekin materialni tanlash muhim emas

S. Nutqi to'liq isbotli, dalilli bo'lishi kerak, notiqning o'ziga ishonchi shart emas

D. Materialni to'g'ri joylashtirishi muhim, lekin materialni tanlash muhim emas